

AUSPICIA

Recenzovaný vědecký časopis pro oblast společenských a humanitních věd

Reviewed Scholarly Journal Dealing with Social Sciences and Humanities

Рецензований науковий журнал для суспільних та гуманітарних наук

VYSOKÁ ŠKOLA EVROPSKÝCH A REGIONÁLNÍCH STUDIÍ
ČESKÉ BUDĚJOVICE

2015

AUSPICIA

Recenzovaný vědecký časopis pro otázky společenských a humanitních věd.

Založen v r. 2004. Vydáván:

- Vysokou školou evropských a regionálních studií České Budějovice, Česká republika

AUSPICIA

A peer-reviewed scholarly journal for questions of the social sciences.

Founded in 2004. Published by:

- College of European and Regional Studies České Budějovice, Czech Republic

Adresa redakce: Vysoká škola evropských a regionálních studií, o.p.s., Žižkova 4/6, 370 01 České Budějovice, Česká republika. Tel.: 00420 386 116 837, fax: 00420 386 116 824, auspicio@vsers.eu, předmět: Auspicio, http://vsers.cz/?page_id=729. Vychází čtyřikrát ročně. Objednávky telefonicky přijímá redakce. Předplatné na rok: 400 Kč. Způsob placení: fakturou (na základě objednávky). Povoleno MK ČR pod ev. č. MK ČR E 14912. Říjen 2015. **ISSN 1214-4967**. Registrace RSCI http://elibrary.ru/title_about.asp?id=52942.

Editorial Office Address: Vysoká škola evropských a regionálních studií, o.p.s., Žižkova 4/6, 370 01 České Budějovice, tel.: 00420 386 116 837, fax: 00420 386 116 824, auspicio@vsers.eu, subject: Auspicio, http://vsers.cz/?page_id=729. It is published four times a year. Orders are taken over the phone at the editor's office. The annual subscription fee is 16€. Payment: by invoice (based on an order). It is approved by MK ČR under reg. Nr. MK ČR E 14912. October 2015. **ISSN 1214-4967**. Registration RSCI http://elibrary.ru/title_about.asp?id=52942.

EDIČNÍ RADA VŠERS EDITORIAL BOARD OF VŠERS

Předseda ediční rady Chairman of the Editorial Board

doc. PhDr. Lubomír PÁNA, Ph.D., dr. h. c.

Členové Members

doc. JUDr. PhDr. Jiří BÍLÝ, CSc.; Ing. Jiří DUŠEK, Ph.D.; RNDr. Růžena FEREBAUEROVÁ; PhDr. Jan GREGOR, Ph.D.; doc. Ing. Marie HESKOVÁ, CSc.; prof. PhDr. Jan RATAJ, CSc.; PhDr. Lenka ROZBOUDOVÁ, Ph.D.; doc. Ing. Ladislav SKOŘEPA, Ph.D.; JUDr. Roman SVATOŠ, Ph.D.

REDAKCE ČASOPISU AUSPICIA · EDITORIAL OFFICE OF JOURNAL AUSPICIA

Předsedkyně redakční rady Chairman of the Editorial Board

doc. Ing. Marie HESKOVÁ, CSc.

Šéfredaktor Editor-in-Chief

PhDr. Jan GREGOR, Ph.D.

Výkonný redaktor Managing Editor

PhDr. Jan GREGOR, Ph.D.

Technická redaktorka Technical Editor

Jana PÍCHOVÁ

Redaktoři anglických textů English Language Editors

Mgr. Richard RÍHA

PhDr. Christopher Erwin KOY, M.A., Ph.D. (USA)

Redaktorka ruských textů Russian Language Editor

Mgr. Jekatěrina ANISIMKOVA (Russia)

Redaktoři německých textů German Language Editors

PhDr. Jan GREGOR, Ph.D.

Lucie DREHER, M.A. (Germany)

Členové mezinárodní redakční rady (19) • Members of the International Editorial Board (19)

Mgr. Zdeněk CAHA, Ph.D., MBA (Vysoká škola technická a ekonomická, České Budějovice, ČR)

prof. Ing. Imrich DUFINEC, Ph.D. (Vysoká škola bezpečnostného manažérstva, Košice, Slovensko)

Ing. Jiří DUŠEK, Ph.D. (Vysoká škola evropských a regionálních studií, České Budějovice, ČR)

doc. Ing. Aleš HES, CSc. (Česká zemědělská univerzita, Praha, ČR)

doc. MUDr. Lenka HODAČOVÁ, Ph.D. (Univerzita Karlova, Hradec Králové, ČR)

doc. Ing. Darja HOLÁTOVÁ, Ph.D. (Jihočeská univerzita, České Budějovice, ČR)

plk. Mgr. Štěpán KAVAN, Ph.D. (Hasičský záchranný sbor Jihočeského kraje, České Budějovice, ČR)

prof. PhDr. Ján KOPER, Ph.D. (Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica, Slovensko)

Dr. Dmitrij Jevgenjevič MOSKVIN, Ph.D. (Jekatěrinburgskaja akademija sovremennogo iskusstva, Jekatěrinburg, Rossija)

Ing. Jakub NOVOTNÝ, Ph.D. (Vysoká škola polytechnická, Jihlava, ČR)

doc. PhDr. Lubomír PÁNA, Ph.D., dr. h. c. (Vysoká škola evropských a regionálních studií, České Budějovice, ČR)

prof. Andrij Borisovič POČTOVJUK, Ph.D. (Kremenčugskij nacionalnyj universitet imeni Michaila Ostrogradskogo, Kremenčug, Ukrajina)

doc. JUDr. Roman SVATOŠ, Ph.D. (Vysoká škola evropských a regionálních studií, České Budějovice, ČR)

Ing. et Mgr. Jan SVOBODA, M.A. (Filosofický ústav AV, Praha, ČR)

prof. PhDr. Miroslava SZARKOVÁ, CSc. (Ekonomická univerzita, Bratislava, Slovensko)

doc. Mgr. Peter ŠTARCHOŇ, Ph.D. (Univerzita Komenského, Bratislava, Slovensko)

doc. Ing. Dana ŠVIHLOVÁ, Ph.D. (Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica, Slovensko)

doc. PhDr. Lukáš VALEŠ, Ph.D. (Vysoká škola evropských a regionálních studií, České Budějovice, ČR)

Mgr. Jozef VLČEJ, Ph.D. (Ústav politických vied, Stredoeurópska vysoká škola, Skalica, Slovensko)

AUSPICIA:

Mezinárodní česko-ukrajinské výdej

© Vysoká škola evropských a regionálních studií (m. České Budějovice, Česká republika); Evropská univerzita (Kyjev, Ukrajina); Poltava Národní pedagogická univerzita. V. H. Korolenka (Poltava, Ukrajina); Všeučejinská asociace politických věd

АУСПІЦІЯ:

міжнародний чесько-український випуск

© Вища школа європейських та регіональних досліджень (м. Чеське Будейовіце, Чеська Республіка); Європейський університет (м. Київ, Україна); Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка (м. Полтава, Україна), Всеукраїнська асоціація політичних наук

AUSPICIA:

International Czech-Ukrainian issue

© College of European and Regional Studies (České Budějovice, Czech Republic); European University (Kyiv, Ukraine); Poltava National Korolenko Pedagogical University (Poltava, Ukraine); All Ukrainian Political Sciences Association

Výkonný redaktor

PhDr. Milan **LUPTÁK**, CSc. odpovědný redaktor (Vysoká škola ekonomická, Praha, **ČR**)

Uvedení do provozu redaktor

Serhij **ŠEVČENKO**, kandidát filosofických věd (Evropská univerzita, Kyjev, **Ukrajina**)

Web-designér

Viktor TVEREZOVSKEYJ, PhD, (Institut modelování v energetice H. E. Puchova Národní akademie věd Ukrajiny)

Typografie

Elena **ŠEVČENKO**, kandidát právních věd (Ukrajinská státní univerzita financí a mezinárodního obchodu)

Jazykoví redaktoři

Redaktor českých textů

Jakub Lev **HOUDEK**

Redaktorka ukrajinský textů

Valentina **LYSENKO**

Redaktoři anglických textů

Kostyantyn **RYBAČUK**, kandidát pedagogických věd (Evropská univerzita, Kyjev, **Ukrajina**)

Inna **FOROSTJUK**, kandidát pedagogických věd (Evropská univerzita, Kyjev, **Ukrajina**)

Redaktorka ruských textů

Tamara **SKRYPNYK**, kandidát pedagogických věd (Evropská univerzita, Kyjev, **Ukrajina**)

Redaktor bulharských textů

Darina **KARPAČOVA** (*Bulharsko*)

Emeritní redaktor

Prof. **Ivan TYMOŠENKO** (Rektor Evropské univerzity, Kyjev, **Ukrajina**)

Složení redakční rady mezinárodního výdej

- Prof. Viktor **ANDREJČUK**, doktor ekonomických věd, zasloužilý vědecký pracovník, akademik Národní akademie věd Ukrajiny
- Prof. Valerij **BEBIK**, doktor politických věd (Univerzita «Ukrajina», Kyjev)
- Prof. Igor **BEZKLUBIJ**, doktor právních věd (Kyjevská národní univerzita Tarase Ševčenko, Kyjev, **Ukrajina**)
- Prof. Valerij **DENISENKO**, doktor politických věd (Lvovská národní univerzita Ivana Franka, Lvov, **Ukrajina**)
- Prof. Anatolij **KOLODNIJ**, doktor filosofických věd (Filosofický ústav H.S. Skovorody Národní akademie věd Ukrajiny)
- Prof. Volodymyr **KOVALENKO**, doktor právních věd (Evropská univerzita, Kyjev, **Ukrajina**)
- Prof. Petr **KRAVČENKO**, doktor filosofických věd (Národní pedagogická univerzita V.H. Korolenka, Poltava, **Ukrajina**)
- Prof. Vitalij **LJACH**, doktor filosofických věd (Filosofický ústav H.S. Skovorody Národní akademie věd Ukrajiny)
- Prof. Alla **MARUŠKEVIČ**, doktorka pedagogických věd (Kyjevská národní univerzita Tarase Ševčenko, Kyjev, **Ukrajina**)
- Prof. Sergej **MAXIMENKO**, doktor psychologických věd (Psychologický ústav H.S. Kostjuka Národní akademie věd Ukrajiny)
- Prof. Viktor **MELNYK**, doktor ekonomických věd (Evropská univerzita, Kyjev, **Ukrajina**)
- Prof. Wojciech **POMYKALO**, doktor pedagogických věd (Fond „Inovace“, Varšava, **Polsko**)
- Prof. Konstantin **RAJDA**, doktor filosofických věd (Filosofický ústav H.S. Skovorody Národní akademie věd Ukrajiny)
- Prof. Vladimír **SERGIJČUK**, doktor historických věd (Kyjevská národní univerzita Tarase Ševčenko, Kyjev, **Ukrajina**)
- Prof. Alexander **SUCHODOLJA**, doktor věd z veřejné správy (Národní ústav strategických studií za Prezidenta Ukrajiny)
- Prof. Gregory **SYTNYK**, doktor věd z veřejné správy (Národní akademie veřejné správy za Prezidenta Ukrajiny)
- Prof. Elena **VLASOVA**, doktorka psychologických věd (Univerzita soudobých znalostí, Kyjev, **Ukrajina**)
- Prof. Jurij **VOLOŠIN**, doktor historických věd (Národní pedagogická univerzita V.H. Korolenka, Poltava, **Ukrajina**)

Виконавчий редактор

PhDr. Мілан ЛУПТАК, CSc. (Університет економіки, Прага, *Чеська Республіка*)

Випускаючий редактор

Сергій ШЕВЧЕНКО, кандидат філософських наук (Європейський університет, Київ, *Україна*)

Веб-редактор

Віктор ТВЕРЕЗОВСЬКИЙ, кандидат технічних наук (Інститут проблем моделювання в енергетиці ім. Г.Є. Пухова НАН України)

Верстальник

Олена ШЕВЧЕНКО, кандидат юридичних наук (Український державний університет фінансів та міжнародної торгівлі)

Літературні редактори

Редактор чеських текстів

Якуб Лев ГАУДЕК (*Чеська республіка*)

Редактор українських текстів

Валентина ЛИСЕНКО (*Україна*)

Редактори англійських текстів

Костянтин РИБАЧУК, кандидат педагогічних наук (Європейський університет, Київ, *Україна*)

Інна ФОРОСТЮК, кандидат педагогічних наук (Європейський університет, Київ, *Україна*)

Редактор російських текстів

Тамара СКРИПНИК, кандидат педагогічних наук (Європейський університет, Київ, *Україна*)

Редактор болгарських текстів

Дарина КАРПАЧОВА (*Болгарія*)

Почесний редактор

проф. Іван ТИМОШЕНКО (ректор Європейського університету, Київ, *Україна*)

Склад редакційної ради міжнародного випуску:

- проф. Віктор АНДРІЙЧУК, доктор економічних наук, заслужений діяч науки і техніки України, академік Академії наук Вищої школи України
- проф. Валерій БЕБИК, доктор політичних наук (Університет «Україна», Київ)
- проф. Ігор БЕЗКЛУБИЙ, доктор юридичних наук (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, *Україна*)
- проф. Олена ВЛАСОВА, доктор психологічних наук (Університет сучасних знань, Київ, *Україна*)
- проф. Юрій ВОЛОШИН, доктор історичних наук (Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Полтава, *Україна*)
- проф. Валерій ДЕНИСЕНКО, доктор політичних наук (Львівський національний університет ім. Івана Франка, Львів, *Україна*)
- проф. Володимир КОВАЛЕНКО, доктор юридичних наук (Європейський університет, Київ, *Україна*)
- проф. Анатолій КОЛОДНИЙ, доктор філософських наук (Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України)
- проф. Петро КРАВЧЕНКО, доктор філософських наук (Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка, Полтава, *Україна*)
- проф. Віталій ЛЯХ, доктор філософських наук (Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України)
- проф. Сергій МАКСИМЕНКО, доктор психологічних наук (Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України)
- проф. Алла МАРУШКЕВИЧ, доктор педагогічних наук (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, *Україна*)
- проф. Віктор МЕЛЬНИК, доктор економічних наук (Європейський університет, Київ, *Україна*)
- проф. Войцех ПОМИКАЛО, доктор педагогічних наук (фондація «Інновація», Варшава, *Польща*)
- проф. Костянтин РАЙДА, доктор філософських наук (Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України)
- проф. Володимир СЕРГІЙЧУК, доктор історичних наук (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, *Україна*)
- проф. Григорій СИТНИК, доктор наук з державного управління (Національна академія державного управління при Президентові України)
- проф. Олександр СУХОДОЛЯ, доктор наук з державного управління (Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України)

Executive Editor

PhDr. Milan **LUPTAK**, CSc. (University of Economics, Prague, *Czech Republic*)

Commissioning Editor

Sergij **SHEVCHENKO**, Ph.D. (European University, Kyiv, *Ukraine*)

IT Chief (Web designer and developer)

Viktor **TVEREZOVSKIY**, PhD, (Pukhov Institute for Modelling in Energy Engineering of the National Academy of Sciences of Ukraine)

Maker-up

Olena **SHEVCHENKO**, Ph.D. (Ukrainian State University of Finance and International Trade)

Copy editors

Czech Language Editor

Jakub Lev **HOUDEK** (*Czech Republic*)

Ukrainian Language Editor

Valentina **LYSENKO** (*Ukraine*)

English Language Editors

Kostyantyn **RYBACHUK**, Ph.D. (European University, Kyiv, *Ukraine*)

Inna **FOROSTYUK**, Ph.D. (European University, Kyiv, *Ukraine*)

Russian Language Editor

Tamara **SKRYPNYCK**, Ph.D. (European University, Kyiv, *Ukraine*)

Bulgarian Language Editor

Darina **KARPACHOVA** (*Bulgaria*)

Emeritus Editor

Prof. Ivan **TYMOSHENKO** (Rector of European University, Kyiv, *Ukraine*)

The editorial board of the International Czech-Ukrainian issue:

- Prof. Victor **ANDRIICHUK**, Ukrainian State University of Finance and International Trade
- Prof. Valeriy **BEBIK**, “Ukraine” University, Kyiv, *Ukraine*
- Prof. Igor **BEZKLUBYJ**, Kyiv National Taras Shevchenko University
- Prof. Valerii **DENISENKO**, Lviv National Ivan Franko University, *Ukraine*
- Prof. Anatoliy **KOLODNYI**, Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine
- Prof. Volodymyr **KOVALENKO**, European University, Kyiv, *Ukraine*
- Prof. Petro **KRAVCHENKO**, Poltava National Korolenko Pedagogical University, *Ukraine*
- Prof. Vitaliy **LYAKH**, Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine
- Prof. Serhiy **MAKSYMENKO**, Kostiuik Institute of Psychology of Pedagogical Sciences National Academy of Ukraine
- Prof. Alla **MARUSHKEVYCH**, Kyiv National Taras Shevchenko University
- Prof. Viktor **MELNYK**, European University, Kyiv, *Ukraine*
- Prof. Constantine **RAYDA**, Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine
- Prof. Woycekh **POMYKALO**, Fund “Innovation”, Warsaw, *Poland*
- Prof. Volodymyr **SERHIYCHUK**, Kyiv National Taras Shevchenko University
- Prof. Oleksandr **SUHODOLYA**, National Institute for Strategic Studies, Kyiv, *Ukraine*
- Prof. Hryhorii **SYTNYK**, National Academy for Public Administration under the President of Ukraine
- Prof. Olena **VLASOVA**, Modern Knowledge University, Kyiv, *Ukraine*
- Prof. Yuriy **VOLOSHYN**, Poltava National Korolenko Pedagogical University, *Ukraine*

OBSAH

1. PRÁVNÍ VĚDY	
EVROPSKÉ STANDARDY ROZHODNUTÍ SOUDU V OBČANSKOPRÁVNÍM ŘÍZENÍ NA UKRAJINĚ	11
<i>Hyulnaz LAZ'KO</i>	
PRÁVNÍ ZÁKLADY PRO FINANCOVÁNÍ ROZVOJE KULTURY NA UKRAJINĚ	16
<i>Olena ŠEVČENKO</i>	
2. EKONOMIE	
TRENDY V AKTIVIZACI PARTNERSTVÍ STÁTNÍHO A SOUKROMÉHO SEKTORU V OBLASTI CESTOVNÍHO RUCHU: REGIONÁLNÍ ASPEKT	23
<i>Ljudmyla BOROTYNA, Natalija PROKOPENKO, Olena SERHEJEVA</i>	
PŘÍSTUPY K IDENTIFIKACI SYSTÉMOVĚ DŮLEŽITÝCH FINANČNÍCH INSTITUCÍ: SVĚTOVÁ ZKUŠENOST A DOPORUČENÍ PRO UKRAJINU	31
<i>Maryna NIKONOVA</i>	
NÁRODNÍ RÁMCOVÝ PROGRAM MINIMALIZACE ZTRÁT A PLÝTVÁNÍ POTRAVINAMI V SOUVISLOSTECH GLOBÁLNÍ POTRAVINOVÉ BEZPEČNOSTI	35
<i>Sergej GASANOV, Sergej PETRUCHA, Nina PETRUCHA</i>	
STUDIE EKONOMICKÝCH RIZIK MALÝCH PODNIKŮ NA UKRAJINĚ	44
<i>Olena SOROKIVSKA</i>	
PROBLÉMY V ÚČETNICTVÍ U ZÁKAZNICKÝCH VĚRNOSTNÍCH PROGRAMŮ	50
<i>Arutiun AMALIAN</i>	
3. POLITOLOGIE	
ZKUŠENOSTI Z REVOLUCE 1989 VE STŘEDNÍ EVROPĚ JAKO PŘÍSPĚVEK K TEORII REVOLUCE	54
<i>Jiří BÍLÝ</i>	
4. VEŘEJNÁ SPRÁVA	
MULTIKULTURALISMUS A UTVÁŘENÍ EVROPSKÉ IDENTITY	62
<i>Pavlyna MOVČAN</i>	
5. FILOSOFIE	
PROBLEMATIKA AGRESE, NÁSILÍ A HOSTILITY V SOUČASNÉ ODBORNÉ LITERATUŘE: NÁSTIN ZÁKLADNÍCH VÝCHODISEK	69
<i>Marina LUPTÁKOVÁ</i>	
TĚLESNOST ČLOVĚKA JAKO PŘEDMĚT FILOSOFICKÉ REFLEXE	76
<i>Ljubov ŠEREMET</i>	
IDEA PRÁZDNOSTY U ČÍNSKÉ BUDDHISTICKÉ ŠKOLY SANLUN	82
<i>Anastasija STRELKOVA</i>	
O ESTETICKÉ DESKRIPTCI NĚKTERÝCH RÉTORICKÝCH OPERACÍ V UMĚNÍ: METALOGISMUS, REINTERPRETACE ...	89
<i>Elena VJAČESLAVOVA</i>	
6. RELIGIONISTIKA	
PROVÁZANOST THEOLOGIE A FILOSOFIE V UČENÍ P. TILLICHA	93
<i>Hanna JEMELJANENKO</i>	
OSOBNOST A MYŠLENKY MEROLDA WESTPHALA V SOUČASNÉ AMERICKÉ THEOLOGII	100
<i>Serhij ŠEVČENKO</i>	
7. PEDAGOGIKA	
ZPŮSOBY OPTIMALIZACE VÝUKY ANGLICKÉ ODBORNÉ TERMINOLOGIE U STUDENTŮ EKONOMICKÝCH OBORŮ ...	106
<i>Svetlana BODNAR</i>	
8. AKADEMICKÝ ŽIVOT	
S. KIERKEGAARD, JUBILUJICI-OPOŽDĚNÁ POČTA	112
<i>Milan LUPTÁK, Jakub HOUDEK</i>	
PŘEHLED ŠESTNÁCTÉ UKRAJINSKÉ VĚDECKO-PRAKTICKÉ KONFERENCE PRO STUDENTY, POSTGRADUÁLNÍ STUDENTY A MLADÉ VĚDCE «UKRAJINA XXI. STOLETÍ: TENDENCE A PERSPEKTIVY VÝVOJE» (K 25. výročí nezávislosti Ukrajiny a Evropské univerzity) (od 3. prosince 2015)	116
<i>Viktor MELNYK</i>	
9. DISKUZE, ÚVAHY	
NĚKTERÉ ASPEKTY UNIVERZITNÍHO VZDĚLÁVÁNÍ A SMĚŘOVÁNÍ JEHO VÝVOJE	120
<i>Natalija JARMOLICKAJA</i>	
10. RECENZE	
KONSTANTIN RAJDA «EXISTENCIÁLNÍ FILOSOFIE. TRADICE A PERSPEKTIVY», KYJEV: VYDAVATEL PARAPAN, 2009, 328 S. ISBN 978-966-8210-86-0	125
<i>Petr KRAVČENKO</i>	
CHARAKTERISTICA ČASOPISU A POKYNY AUTORŮM	132

ЗМІСТ

1. ЮРИДИЧНІ НАУКИ	
ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ РІШЕННЯ СУДУ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ В УКРАЇНІ	11
<i>Гюльназ ЛАЗЬКО</i>	
ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФІНАНСУВАННЯ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ	16
<i>Олена ШЕВЧЕНКО</i>	
2. ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ	
НАПРЯМИ АКТИВІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА У СФЕРІ ТУРИЗМУ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ	23
<i>Людмила ВОРОТИНА, Наталія ПРОКОПЕНКО, Олена СЕРГЕСЬВА</i>	
ПІДХОДИ ДО ВИЯВЛЕННЯ СИСТЕМНО ЗНАЧИМИХ ФІНАНСОВИХ ІНСТИТУТІВ: СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ УКРАЇНІ	31
<i>Марина НІКОНОВА</i>	
НАЦІОНАЛЬНА РАМКОВА ПРОГРАМА МІНІМІЗАЦІЇ ХАРЧОВИХ ВІДХОДІВ І ВТРАТ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЛОБАЛЬНОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ	35
<i>Сергій ГАСАНОВ, Сергій Петруха, Ніна Петруха</i>	
ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ РИЗИКОВАНOSTІ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ МАЛОГО БІЗНЕСУ УКРАЇНИ	44
<i>Олена СОРОКІВСЬКА</i>	
ПРОБЛЕМИ ОБЛІКУ ТА ЗВІТНОСТІ В РАМКАХ ПРОГРАМ ЛОЯЛЬНОСТІ КЛІЄНТІВ	50
<i>Арутюн АМАЛЯН</i>	
3. ПОЛІТИЧНІ НАУКИ	
ДОСВІД ЦЕНТРАЛЬНО-ЄВРОПЕЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1989 РОКУ В ЯКОСТІ ВНЕСКУ ДО ТЕОРІЇ РЕВОЛЮЦІЇ	54
<i>Іржі БЛІИ</i>	
4. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ	
МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ТА ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	62
<i>Павлина МОВЧАН</i>	
5. ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ	
ПРОБЛЕМАТИКА АГРЕСІЇ, НАСИЛЛЯ І ВОРОЖОСТІ В СУЧАСНІЙ НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ: ОГЛЯД ОСНОВНИХ НАПРЯМІВ	69
<i>Марина ЛУПТАКОВА</i>	
ТІЛЕСНІСТЬ ЛЮДИНИ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ	76
<i>Любов ШЕРЕМЕТ</i>	
ІДЕЇ ПОРОЖНЕЧІ У КИТАЙСЬКІЙ БУДДІЙСЬКІЙ ШКОЛІ САНЬЛҀНЬ	82
<i>Анастасія СТРЕЛКОВА</i>	
ПРО ЕСТЕТИЧНУ ДЕСКРИПЦІЮ ДЕЯКИХ РИТОРИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ В МИСТЕЦТВІ: МЕТАЛОГІЗМ, РЕІНТЕРПРЕТАЦІЯ	89
<i>Олена В'ЯЧЕСЛАВОВА</i>	
6. РЕЛІГІЄЗНАВСТВО	
ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ ТЕОЛОГІЇ І ФІЛОСОФІЇ У ВЧЕННІ П.ТІЛЛІХА	93
<i>Ганна ЄМЕЛЬЯНЕНКО</i>	
ПОСТАТЬ ТА ІДЕЇ МЕРОЛЬДА ВЕСТФАЛЯ В СУЧАСНІЙ АМЕРИКАНСЬКІЙ ТЕОЛОГІЇ	100
<i>Сергій ШЕВЧЕНКО</i>	
7. ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ	
ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ АНГЛОМОВНІЙ ФАХОВО ОРІЄНТОВАНИЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ	106
<i>Світлана БОДНАР</i>	
8. НАУКОВЕ ЖИТТЯ	
СЕРЕН К'ЄРКЕГОР – ЗАПІЗНИЛИЙ ПАНЕГІРИК	112
<i>Мілан ЛУПТАК, Якуб ГАУДЕК</i>	
ОГЛЯД ХVІ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ ДЛЯ СТУДЕНТІВ, АСПІРАНТІВ ТА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ “УКРАЇНА ХХІ СТОЛІТТЯ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ” (До 25-річчя незалежності України та Європейського університету) (від 3 грудня 2015 р.)	116
<i>Віктор МЕЛЬНИК</i>	
9. ДИСКУСІЇ, РОЗДУМИ	
ДЕЯКІ АСПЕКТИ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВИТИ І ТЕНДЕНЦІЇ ЇЇ РОЗВИТКУ	120
<i>Наталія ЯРМОЛІЦЬКА</i>	
10. РЕЦЕНЗІЇ	
КОСТЯНТИН РАЙДА «ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ. ТРАДИЦІЯ І ПЕРСПЕКТИВИ». КИЇВ: ВИДАВЕЦЬ ПАРАПАН, 2009, 328 С. ISBN 978-966-8210-86-0	125
<i>Петро КРАВЧЕНКО</i>	
ХАРАКТЕРИСТИКА ЖУРНАЛУ ТА ВКАЗІВКИ АВТОРАМ	132

CONTENTS

1. LEGAL SCIENCES	
EUROPEAN STANDARDS OF COURT DECISION IN THE CIVIL PROCESS IN UKRAINE	11
<i>Hyulnaz LAZ'KO</i>	
LEGAL PRINCIPLES OF FINANCING OF CULTURAL SPHERE DEVELOPMENT IN UKRAINE	16
<i>Olena SHEVCHENKO</i>	
2. ECONOMIC SCIENCES	
DIRECTIONS OF STATE AND PRIVATE PARTNERSHIP ACTIVATION IN THE FIELD OF TOURISM: REGIONAL ASPECT ..	23
<i>Lyudmyla VOROTINA, Natalia PROKOPENKO, Olena SERGEYEVA</i>	
APPROACHES TO IDENTIFYING SYSTEMICALLY IMPORTANT FINANCIAL INSTITUTIONS: WORLD EXPERIENCE AND RECOMMENDATION FOR UKRAINE	31
<i>Maryna NIKONOVA</i>	
NATIONAL FRAMEWORK PROGRAM OF MINIMIZATION OF FOOD LOSSES AND WASTE IN THE CONTEXT OF GLOBAL FOOD SECURITY	35
<i>Sergij GASANOV, Sergij PETRUHA, Nina PETRUHA</i>	
RESEARCH OF THE RISK ECONOMIC ACTIVITY SMALL BUSINESSES UKRAINE	44
<i>Elena SOROKYVSKA</i>	
PROBLEMS OF ACCOUNTING FOR CUSTOMER LOYALTY PROGRAMS	50
<i>Arutiun AMALIAN</i>	
3. POLITICAL SCIENCE	
THE EXPERIENCES OF CENTRAL EUROPEAN REVOLUTION 1989 AS CONTRIBUTION TO THE THEORY OF REVOLUTION	54
<i>Jiří BÍLÝ</i>	
4. STATE ADMINISTRATION	
MULTICULTURALISM AND THE FORMATION OF THE EUROPEAN IDENTITY	62
<i>Pavlyna MOVCHAN</i>	
5. PHILOSOPHICAL SCIENCES	
PROBLEM OF AGRESSION, VIOLENCE AND HOSTILITY IN THE MODERN SCIENTIFIC LITERATURE: MAIN DIRECTIONS OVERVIEW	69
<i>Marina LUPTÁKOVÁ</i>	
HUMAN CORPORALITY AS A MATTER OF PHILOSOPHICAL REFLECTION	76
<i>Lyubov SHEREMET</i>	
IDEAS OF EMPTINESS IN SAN-LUN SCHOOL OF CHINESE BUDDHISM	82
<i>Anastasia STRELKOVA</i>	
ABOUT THE AESTHETIC DESCRIPTIONS OF SOME RHETORICAL OPERATIONS IN ART: METALOGISM, REINTERPRETATION	89
<i>Elena VYACHESLAVOVA</i>	
6. RELIGIOUS STUDIES	
THE INTERDEPENDENCE OF THEOLOGY AND PHILOSOPHY IN THE TEACHING OF P.TILLIH	93
<i>Hanna JEMELJANENKO</i>	
MEROLD WESTPHAL'S FIGURE AND IDEAS IN CONTEMPORARY AMERICAN THEOLOGY	100
<i>Sergij SHEVCHENKO</i>	
7. PEDAGOGICAL SCIENCES	
WAYS OF OPTIMIZATION OF TEACHING STUDENTS MAJORING IN ECONOMICS AND BUSINESS ENGLISH PROFESSIONAL TERMINOLOGY	106
<i>Svetlana BODNAR</i>	
8. SCIENTIFIC LIFE	
SØREN KIERKEGAARD - BELATED EULOGY	112
<i>Milan LUPTÁK, Jakub HOUDEK</i>	
REVIEW XVI-th ALL-UKRAINIAN RESEARCH AND PRACTICE CONFERENCE FOR STUDENTS, GRADUATE STUDENTS AND YOUNG SCIENTISTS "UKRAINE OF XXI-st CENTURY: TENDENCIES AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT" (To the 25-th anniversary of Ukraine's independence and European university) (December 3-rd, 2015)	116
<i>Viktor MELNYK</i>	
9. DISCUSSIONS, CONSIDERATIONS	
SOME ASPECTS OF UNIVERSITY EDUCATION AND TRENDS HIS OF DEVELOPMENT	120
<i>Nataliya YARMOLICKAYA</i>	
10. REVIEWS	
CONSTANTINE RAIDА «EXISTENTIAL PHILOSOPHY. TRADITION AND PROSPECT». KYIV: PUBLISHER PARAPAN, 2009, 328 P. ISBN 978-966-8210-86-0	125
<i>Pyotr KRAVCHENKO</i>	
CHARACTERISTICS OF THE JOURNAL AND INSTRUCTIONS TO AUTORS	132

1. PRÁVNÍ VĚDY

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ РІШЕННЯ СУДУ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ В УКРАЇНІ

Гюльназ ЛАЗЬКО

Київ, Україна

VYSVĚTLIVKA: Tento článek se věnuje rozboru evropských standardů v občanskoprávním řízení na Ukrajině. Autorka srovnává základní rysy soudních výnosů s požadavky práva Evropské unie. Mají-li soudní výroky v občanskoprávním řízení splňovat evropské standardy, musí proběhnout řada šetření. Autorka zkoumá základní kvalitativní kritéria soudního výnosu, a sice publicitu, zákonnost a podloženost. Analyzuje některé pozitivní aspekty současné právní reformy na Ukrajině a formuluje hlavní zásady zvýšení důvěry v tamní justici.

Klíčová slova: justice; občanské právo; zákonnost; podloženost; publicita; rozhodnutí soudu.

ANNOTATION: The article is dedicated to the analysis of European standards of Court decision in the civil process of Ukraine. Within the limits of the article the author gives a comparison of the basic indications of Court decision and EU law demands. It is pointed out that the Court decision institution in the civil process in Ukraine requires conducting a chain of investigations in order to follow European standards and criteria. The basic criteria of a qualitative Court decision, such as: publicity, lawfulness, and well-foundation are underlined and investigated. The author analyzes some positive aspects of the contemporary legal reform conducted on the territory of Ukraine, and formulates the basic principles of the increase of confidence level to justice.

Key words: justice; civil process; lawfulness; well-foundation; publicity; Court decision.

АНОТАЦІЯ: Стаття присвячена аналізу європейських стандартів рішень суду у цивільному процесі судової практики в Україні. Проводиться порівняння основних ознак рішення суду і вимог права Європейського Союзу. Відзначається, що інститут судових рішень в цивільному процесі України вимагає проведення низки досліджень з метою з'ясування ступеня його відповідності європейським стандартам і критеріям. Автором виділяються і досліджуються основні критерії якісного судового рішення, а саме: публічність, законність і обґрунтованість. Проаналізовано позитивні аспекти сучасної реформи вітчизняної судової системи, сформульовані основні принципи підвищення рівня довіри до українського правосуддя.

Ключові слова: правосуддя; цивільний процес; законність; обґрунтованість; публічність; рішення суду.

ВСТУП

У результаті повного, всебічного та об'єктивного дослідження судом наявних у справі доказів висновки останнього мають бути відображені у рішенні суду. Безперечно, суть судового рішення у цивільному процесі пов'язана з завданням цивільного судочинства, що визначені у ст. 1 ЦПК України. Слід погодитись, що саме результати оцінки доказів суд має відобразити у рішенні, в якому наводяться мотиви їхнього прийняття чи відмови у цьому (Фурса 2011: 13). Разом з тим, варто відзначити, що на отримання у результаті розгляду справи законного та обґрунтованого

рішення суду впливає ціла низка чинників як теоретичного, так і практичного характеру.

Як відомо, метою, яка проголошена Україною, є намір стати незалежною, демократичною, міцною європейською країною. Саме ця мета й зумовлює необхідність створення нових схем формування та розвитку усіх сфер державної діяльності, й, зокрема, правової сфери. Прийняття європейської моделі розвитку нашої держави не викликає сумнівів з огляду на події останніх років. У свою чергу, основною функцією правової держави є регулювання суспільних відносин з метою реалізації основоположних принципів, що створюють та характеризують громадянське суспільство.

Отже, процес адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів передбачає й наявність у ньому суттєвих змін та доповнень. Інститут судових рішень у цивільному процесі у даному випадку не є виключенням.

Інститут судових рішень проаналізований у цілій низці наукових досліджень, доктрин та концепцій відомих вчених, зокрема, у працях С. Н. Абрамової, П. В. Алексеева, В. І. Андрійцева, І. В. Андрінова, С. С. Бичкової, Ю. В. Білоусова, С. В. Васильєва, Є. В. Васьковського, М. А. Викута, М. А. Гурвич, П. П. Заворотка, О. Ф. Клейнмана, В. В. Комарова, В. М. Косака, В. М. Кройтора, Ю. Д. Притики, В. І. Семчика, Л. О. Терехова, В. І. Тертишнікова, М. К. Треушнікова, С. Я. Фурси, Є. І. Фурси, Н. О. Чечіної, М. С. Шакарян, В. М. Шерстюка, М. Й. Штефана, С. В. Щербак, К. С. Юдельсона, В. В. Яркова та інших учених. Разом з тим, в умовах наближення України до Європейського Союзу, зазначений інститут набирає актуальності та потребує здійснення комплексного дослідження щодо його сутності у контексті вимог права ЄС.

РЕЗУЛЬТАТИ І ДИСКУСІЯ

Правова природа судових рішень включає цілу низку аспектів та питань, що мають бути чітко визначені. По-перше, рішення суду – акт правосуддя, що є обов'язковим для всіх юридичних, фізичних осіб і держави. По-друге, рішення суду передбачає зв'язок між нормами матеріального і процесуального права, що зумовлює складність останнього. Отже, основним **завданням** нашої роботи є дослідження взаємозв'язку розвитку суспільних відносин, новел цивільного процесуального законодавства України і вимог права Європейського Союзу у сфері правового регулювання судових рішень в цивільному процесі.

Метою даної роботи є проведення **аналізу** положень чинного законодавства України, основних вимог права Європейського Союзу та визначення основних Європейських стандартів та критеріїв якісного рішення суду.

Так, будь-яке рішення суду як найважливіший акт правосуддя покликане забезпечити захист гарантованих Конституцією України прав і свобод громадянина та здійснення проголошеного принципу верховенства права [6]. На підставі зазначеного слід зробити висновок, що це акт правосуддя, який здійснюється від імені держави і забезпечує реальний захист порушених, оспорюваних або невизнаних прав, свобод та інтересів фізичних, юридичних осіб і держави (Фурса 2006: 68). При чому реальність зазначеного захисту гарантується в першу чергу Конституцією України, зокрема:

ч. 2 ст. 124 передбачає поширення юрисдикції суду на всі правовідносини, що виникають у державі; ч. 5 ст. 124 регламентує обов'язковість судових рішень на всій території України: п. 8 ч. 2 ст. 129 - забезпечує апеляційне та касаційне оскарження рішень суду [4].

Відмітимо, що суди повинні неухильно додержуватися вимог чинного законодавства України про законність і обґрунтованість рішень у цивільних справах. Це основні, доктринальні вимоги щодо рішення суду, які передбачені у ст. 213 ЦПК України [5]. Отже, рішення є законним тоді, коли суд, виконавши всі вимоги цивільного судочинства відповідно до ст. 2 ЦПК України вирішив справу згідно з нормами матеріального права, що підлягають застосуванню до даних правовідносин відповідно до ст. 8 ЦПК України, а також правильно витлумачив ці норми. Відповідно обґрунтованим визнається рішення, ухвалене на основі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених доказами, які були досліджені в судовому засіданні, і які відповідають вимогам закону про їхню належність та припустимість, або обставин, що не підлягають доведенню, а також, якщо рішення містить вичерпні висновки суду, що відповідають встановленим на підставі достовірних доказів обставинам, які мають значення для вирішення справи [6].

З іншого боку, слід звернути увагу й на наявність процесуальної природи рішення суду, яке не викликає сумнівів. Дотримання основних вимог, зокрема, форми, змісту порядку ухвалення та виголошення, що визначені положеннями ЦПК України, у даному випадку є обов'язковим. Разом з тим, природа судового рішення, як і будь-якого іншого процесуального документа, включає зв'язок норм матеріального і процесуального права. Норми матеріального права наповнюють змістовну частину рішення, а норми процесуального – регламентують форму останнього. Однак, специфіка полягає у тому, що природа судових рішень виключає довільність форми, що передбачається для інших процесуальних документів, зокрема, що подаються особами, які беруть участь у справі. Отже, судові рішення є процесуальним актом суду, що має закріплені процесуальним законом форму і зміст, у якому має бути викладено підсумок усієї діяльності суду у межах принципу диспозитивності.

Таким чином, рішення суду, що спрямоване на виконання завдань цивільного судочинства, ухвалюється судом у результаті здійснення відповідних дій, регламентованих ЦПК України, зокрема: встановлення фактичних обставин справи та відповідних доказів, ви-

требування доказів, їх аналіз, аналіз міркувань і пояснень учасників процесу, вирішення питань щодо належності і допустимості доказів, їх оцінка тощо.

Утім сьогодні матеріали судової практики дають підстави стверджувати про досить значний відсоток рішень, що підлягають оскарженню. Однозначної відповіді щодо підстав оскарження рішення суду не існує. Слід зазначити, про комплексність такої проблеми та відповідно комплексний підхід щодо її вирішення.

На жаль, слід констатувати факт, що у розвинутому суспільстві це неприпустимо, адже рішення суду наділено владним характером та спрямоване, як нами вже зазначалось, на виконання завдань цивільного судочинства. У свою чергу, владність, як ознака рішення суду, виявляється щонайменше у двох аспектах. По-перше, рішення суду ухвалюється іменем України, спрямоване на вирішення конкретних суперечливих, неоднозначних правовідносин та створює для осіб, яких воно стосується, можливість безперешкодної реалізації. Крім того, нагадаємо, що відповідним підсиленням зазначеного є відповідальність за невиконання судового рішення, яка передбачена у ч. 2 ст. 14 ЦПК України. По – друге, суддя – це суб'єкт владних повноважень, а також особливий суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин, специфічність статусу якого обґрунтовується наступними чинниками: наявністю судових повноважень, тим, що він є носієм судової влади; тим, що він безпосередньо вирішує питання про належність та допустимість доказів; специфічним характером гарантій діяльності суддів; наявністю відповідальності тощо.

З теоретичної точки зору судові рішення - це інститут процесуального права, що має місце у всіх процесуальних галузях права на території нашої держави. Слід зазначити, що нотаріальний процес, який сьогодні стрімко розвивається, не є виключенням. Так, сутність останнього зводиться до захисту прав і свобод суб'єктів права, а також забезпечення правової безпеки громадянського суспільства загалом (Лихолат 2013: 32). Однак, у разі виникнення суперечності у правовідносинах, процедура її вирішення здійснюється у порядку цивільного судочинства. Отже, ми сприймаємо нотаріальний процес через призму цивілістичних процесів та вбачаємо необхідність проведення відповідного реформування законодавства України про нотаріат та приведення його до процесуальної форми.

Положення усіх процесуальних кодексів України містять норми, що регламентують та закріплюють інститут судових рішень, зокрема: ст. 208-223 ЦПК України; ст. 369-

380 КПК України; ст. 82-90 ГПК України; ст. 158-170 КАС України; ст. 13, 61-70 Закону України «Про Конституційний Суд України». Таким чином, одним з основних компонентів інституту судових рішень є комплексність і міжгалузевий характер.

Варто відзначити, що основними Європейськими вимогами, що висувуються до судових рішень, є публічність, законність та обґрунтованість. Так, останні знайшли своє відображення шляхом закріплення у положеннях чинного ЦПК України, зокрема ст. 6, 213. Відповідно, слід зробити висновок, що законність, обґрунтованість і публічність є не лише основними, але й обов'язковими критеріями якісного рішення суду. Загалом, відкритість, прозорість та публічність правосуддя має важливе значення для розвитку громадянського суспільства. Слід погодитись з І. В. Андроновим у тому, що вимога публічності рішення суду у цивільному процесі є однією з важливих гарантій забезпечення відкритості правосуддя, реалізації громадянами своїх процесуальних прав, контролю громадськості за діяльністю судової влади та одним зі способів збереження довіри громадян до судів усіх рівнів та судової системи загалом (Андронов 2008: 319). У свою чергу, законність та обґрунтованість рішення суду включають практичні і теоретичні аспекти. Так, законність пов'язана з правозастосовчою діяльністю суду, а обґрунтованість – з процесуальною. Таким чином, основні теоретичні засади судових рішень реалізуються шляхом здійснення судом саме практичної діяльності. Однак, аналіз матеріалів судової практики дозволяє зробити висновок про комплексність законності як риси судового рішення. Адже, незаконним є рішення суду у разі неправильного застосування норм матеріального та (або) процесуального права. У свою чергу, умови неправильного застосування положень чинного законодавства судом є різноманітними, зокрема: надмірне навантаження на суддів та завантаженість конкретного судді (Жилін 1998: 6), нестабільність та відсутність однакового правозастосування у судовій практиці, відсутність негайної інформації про практику застосування нового законодавства, концептуальна застарілість діючих процесуальних законів (Лебедев 2000: 4), недостатньо високий рівень підготовки і навчання суддів, недостатнє інформування суддів, відсутність однакового тлумачення і застосування закону [12], відсутність у молодих суддів необхідної практики [13] тощо. Звісно ж, наведений нами перелік допущення судових помилок, що зумовлюють недотримання основних критеріїв судового рішення, не є вичерпним. Разом з тим, слід відзначити

позитивну динаміку судової реформи зокрема, а також правової – в цілому.

Свідченням цього процесу є і запровадження автоматизованої системи документообігу суду. Окремі випадки ухвалення неякісного судового рішення, надмірні навантаження на суддів і перебільшена завантаженість конкретного судді поступово зникають з практики судочинства, адже сьогодні справа потрапляє до конкретного судді автоматично з урахуванням множинної кількості ознак, серед яких є і завантаженість конкретного судді. Відзначимо і запровадження діяльності Національної школи суддів, яка регламентована Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Створена національна концепція суддівської освіти значно підвищує рівень професійної підготовки, комплексність теоретичних знань та наявність відповідних практичних навичок кандидатів на посаду судді. Надзвичайно важливу роль у цьому процесі відіграють й отримані кандидатами на посаду судді знання, зокрема, таких документів, як основні принципи незалежності правосуддя, схвалені Резолюціями 40/32 та 40/146 ГА ООН у 1985 р.; Бангалорські принципи поведінки суддів, схвалені Резолюцією 2006/23 Економічної і Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006р.; Європейська Хартія про статус суддів, затверджена Радою Європи у 1998 р.; Рекомендації Res (2004) 4 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці, ухваленій на 114 сесії Комітету Міністрів Ради Європи 12 травня 2004 р.; Висновки № 4 (2003) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо належної підготовки та підвищення кваліфікації суддів на національному та європейському рівнях, схваленому 27 листопада 2003 р.; Висновки № 7 (2005) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи з питання “Правосуддя та суспільство”, схваленому 23-25 листопада 2005 р.; Висновки № 588/2010 Європейської комісії “За демократію через право” (Венеціанської комісії) на Закон України “Про судоустрій і статус суддів” від 11 жовтня 2010 року, CDL(2010)097 (оригінал англ.), що входять до національних стандартів суддівської освіти сприятимуть створенню європейської концепції здійснення цивільного судочинства та дотриманню європейських стандартів судового рішення [14].

ВИСНОВКИ

Таким чином, дієві механізми судового захисту прав і свобод, а також забезпечення законом інтересів, закладені, у першу чергу, в принципах здійснення цивільного судочинства, зокрема: його законності, демократизмі, гуманності, змагальності, диспозитивності тощо. По-друге, рішення суду – як основний акт правосуддя має відповідати основним критеріям якісного судового рішення, зокрема: публічності, законності і обґрунтованості. По-третє, динаміка судової реформи потребує активізації щодо впровадження й забезпечення однакового застосування суддями законодавства та узагальнення судової практики.

Нарешті, сама наявність зв'язку поміж підвищенням рівня ефективності здійснення правосуддя і підвищенням рівня довіри до останнього не викликає ніяких сумнівів. У даному випадку йдеться про підвищення якості судового рішення як результату здійснення повного, всебічного, об'єктивного та своєчасного розгляду та вирішення цивільної справи, і це також зумовлює необхідність проведення цілої низки досліджень цього процесу у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. ФУРСА, С.Я. (2011): *Процесуальні документи у цивільних справах (теорія, методика, практика): Науково-практичний посібник*. Київ: Алерта; ЦУЛ.
2. Про судові рішення у цивільній справі / *Верховний Суд*; Постанова від 18.12.2009. - № 14: [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://rada.gov.ua/ua>
3. ФУРСА, С. Я. (2009): *Цивільний процес України: академічний курс: підручник для студ.юрид.спец.вищ.навч.закл.* Київ: Видавець Фурса С.Я.: КНТ.
4. Конституція України / *Верховна Рада України; Конституція*, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://rada.gov.ua/ua>
5. Цивільний процесуальний кодекс України / *Верховна Рада України; Кодекс України, Кодекс*, Закон від 18.03.2004 № 1618-IV: [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://rada.gov.ua/ua>
6. Про судові рішення у цивільній справі / *Верховний Суд*; Постанова від 18.12.2009 № 14: [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://rada.gov.ua/ua>
7. ФУРСА, С. Я. (2006): *Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-прак-*

- тичний коментар: У 2 т.* Київ: Видавець Фурса С. Я.: КНТ.
8. ЛИХОЛАТ, И. П. (2013): Онтологические основы нотариата: постановка вопроса. *Цивилистическая процессуальная мысль.* №2, с. 27-37.
 9. АНДРОНОВ, И. В. (2008): Вимога про публічність рішення суду в цивільному процесі України. *Актуальні проблеми держава і права.* №4, с. 316-319.
 10. ЖИЛИН, Г. А. (1998): Целевые установки гражданского судопроизводства и проблема судебной ошибки. *Российская Юстиция.* №1.
 11. ЛЕБЕДЕВ, В. (2000): От концепции судебной реформы к новым идеям развития судебной системы. *Российская Юстиция.* №3, с.4.
 12. ЯКОВЛЕВ, В. Ф. (1998): От реформирования к совершенствованию судебно-арбитражной системы, укреплению независимости судебной власти. *Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации.* № 4, с. 5-20.
 13. ЛЕБЕДЕВ, Р. (1999): Расширение доступа к правосудию - одна из целей судебной реформы. *Российская юстиция.* № 9, с. 2-4.
 14. Національна школа суддів України (2014): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nsj.gov.ua/ua>

ADDRESS & ©

доц. Гюльназ ЛАЗЬКО, кандидат юридичних наук
кафедра цивільного права та процесу
юридичний факультет
Український державний університет фінансів і міжнародної торгівлі
вул. Серафимовича 15, кв.132,
02152, Київ,
Україна
gulnaz@ukr.net

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФІНАНСУВАННЯ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ

Олена ШЕВЧЕНКО

Київ, Україна

VYSVĚTLIVKA: Článek zkoumá právní základ pro financování orgánů kulturní sféry a zdroje tohoto financování. Analyzuje změny v objemu prostředků, vynakládaných na rozvoj kultury ve shodě se Státním rozpočtem Ukrajiny. Zkoumá rovněž právní zásady poskytování plateb kulturními institucemi a jiných podob mimorozpočtového financování. Autor navrhuje změny v rezortních zákonech a předkládá návrh „financování v oblasti kultury“.

Klíčová slova: financování; rozvoj; oblast kultury; kulturní instituce, Státní rozpočet Ukrajiny; mimorozpočtové financování.

ANNOTATION: Legal frameworks of financing of cultural sphere institutions and sources of their financing are investigated in the article. The changes in the volume of expenditures for the cultural sphere and its development in accordance with the State Budget of Ukraine are analyzed. The legal principles of fee-based services provided for the cultural institutions and other forms of the off-budget financing are researched. The author offers to make alterations to the branch-wise laws and gives the definition of the term “cultural sphere financing”.

Key words: financing; development; cultural sphere; cultural institution; the State Budget of Ukraine; off-budget financing.

АНОТАЦІЯ: у статті досліджено правові основи фінансування органів культурної сфери, джерела фінансування. Проаналізовано зміни обсягів видатків на культурну сферу та її розвиток відповідно до Державного бюджету України. Вивчено правові засади надання платних послуг закладами культури та інші форми позабюджетного фінансування. Автором запропоновано внести зміни до галузевих законів та запропоновано трактування поняття «фінансування культурної сфери».

Ключові слова: фінансування; розвиток; культурна сфера; заклади культури; Державний бюджет України; позабюджетне фінансування.

ВСТУП

Питання розвитку культурної сфери та збереження культурних надбань в Україні у останнє десятиліття перебуває під особливо пильною увагою як науковців так і громадськості поряд із традиційно досліджуваними питаннями політики та економіки. З різних позицій (глобалізаційної, фінансової, правової та ін.) досліджуються фактори впливу на розвиток культурної сфери.

Культурний розвиток суспільства забезпечує існування нації, визначає місце і роль народу у культурному просторі, стимулює людей до об'єднання. Важливою умовою розвитку культури залишається соціально-економічне становище в державі, оскільки тенденції його розвитку формують можливості для розвитку культури або ж гальмують його. Проте, з впровадженням ринкових відносин культурна сфера опинилася у складних умовах, і в першу чергу було значно обмежене державне фінан-

сування, яке є основою для її функціонування, і яке сьогодні звыиснюється за залишковим принципом. Як наслідок недофінансування культурної сфери – скорочення її інфраструктури, погіршення матеріально-технічного стану, загострення кадрового питання, обмеження надання якісних культурних послуг населенню. Тому актуальним постало питання вивчення правових засад фінансування розвитку культурної сфери в Україні та пошук шляхів збільшення фінансових вливань.

Питання умов розвитку культури в сучасних вітчизняних дослідженнях, зокрема, проблему її фінансового забезпечення, порушують Л. М. Алексеєнко [1; 2], І. П. Дубок [3], А. Я. Крупка [4; 5], Т. О. Мартинова [6], М. М. Пукач [7], Л. Й. Ситар [8], О. Б. Снісаренко [9], Б. С. Шулюк [1; 2] та ін. Фінансування галузі культури висвітлюють працівники органів виконавчої влади, серед них І. Крисіна [10]. Приділена увага також ролі благодійництву

як важливому джерелу фінансування культури в Україні (дисертаційне дослідження Н. А. Колосової [11]), ґрунтовне вивчення питання благодійності в соціо-культурній сфері здійснено Я. М. Бузбуган [12; 13; 14; 15]. Однак, попри значну кількість досліджень, недостатньо вивченим залишається питання правових основ фінансування розвитку культурної сфери та механізму залучення фінансових активів у сферу культури.

Метою статті є дослідження сучасного стану правового регулювання фінансового забезпечення культурної сфери та пошук шляхів залучення коштів у розвиток культури в Україні.

РЕЗУЛЬТАТИ І ДИСКУСІЯ

Насамперед зазначимо, що до культурної сфери відносять культурну діяльність – творчу, господарську, наукову, бібліотечну, інформаційну, музейну, освітню, культурно-дозвілєву та розважальну діяльність, спрямованих на створення, тиражування, розповсюдження, демонстрування, популяризацію, збереження і використання культурних благ та культурних цінностей для задоволення культурних потреб громадян [16, п.4 ст.1].

Отже культурна сфера охоплює широку сферу діяльності суспільства, однак, варто відмітити, що така діяльність має основне завдання – задоволення культурних потреб громадян. З огляду на велику кількість напрямів культурної діяльності та закладів (культури, освіти, науки тощо), проблемним залишається питання фінансування даної сфери.

Суть поняття фінансування у Великому тлумачному словнику економічних та юридичних термінів трактується як процес утворення і постачання підприємств, організацій грошовими засобами, сформованими за рахунок утворення різних фондів і резервів [17]. Дане поняття розкривають колектив авторів фінансового словника розробленого під керівництвом науковця-економіста, професора М. А. Коваленка, де зазначено, що «фінансування – це процес забезпечення фінансово-економічного розвитку та зростання ринкової вартості підприємства» [18]. Отже, основним завданням фінансування є забезпечення розвитку досліджуваного феномену. На нашу думку, фінансування культурної сфери – це процес забезпечення матеріально-технічного, науково-дослідного, інформаційного розвитку закладів, які здійснюють культурну діяльність.

Фінансування будь якої сфери, у тому числі і культурної, не може бути зреалізоване поза відповідними правовими засадами. Основи фінансування розвитку сфери культури закріплені у Законі України «Про культуру»,

який був прийнятий 14 грудня 2010 року. У Розділі 5 даного закону, що врегульовує питання фінансування і забезпечення господарської діяльності закладів культури, зазначено (стаття 26 «Витрати на утримання закладів культури»), що джерелами фінансування закладів культури є:

- кошти державного та місцевих бюджетів;
- кошти, що надходять від господарської діяльності,
- кошти за надання платних послуг;
- гранти,
- благодійні внески,
- добровільні пожертвування фізичних і юридичних осіб, у тому числі іноземних;
- інші, не заборонені законодавством джерела.

Однак, хочемо звернути увагу на саму назву статті 26 даного закону та значення поняття «утримання». Тлумачний словник української мови сам термін «утримання» визначає як «кошти та інші засоби, що видаються комусь для забезпечення його існування» [19]. Тобто, утримувати заклади культури, означає витратити кошти на забезпечення їх основних потреб у діяльності, однак поняття утримання не передбачає витрати на розвиток та вдосконалення організації роботи даних установ, що в період розвитку суспільства та інформатизації є фактором надзвичайно актуальним. З огляду на вище викладене, ми переконані у необхідності зміни назви 26 статті Закону України «Про культуру» та необхідність виклад її у такому формулюванні: «Витрати на утримання та розвиток закладів культури».

У законодавстві закріплено різні форми власності закладів у сфері культури (державні, комунальні та приватні) відповідно до яких здійснюється фінансування з різних джерел. Так, заклади культури загальнодержавного та місцевого рівня базової мережі утримуються, або отримують фінансову підтримку за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів, а також коштів установ, організацій, громадян та їхніх об'єднань, приватні заклади культури фінансуються їхніми засновниками [16, ст. 26]. Основними джерелами фінансування бібліотек державної і комунальної форм власності є кошти відповідно державного та місцевих бюджетів; бібліотек, заснованих на інших формах власності, – кошти засновників [20, ст. 26]. Фінансування державних вищих навчальних закладів здійснюється за рахунок коштів державного бюджету на умовах державного замовлення на оплату послуг з підготовки фахівців, наукових і науково-педагогічних кадрів та за рахунок інших джерел, не заборонених законодавством, з

дотриманням принципів цільового та ефективного використання коштів, публічності та прозорості у прийнятті рішень [21, п. 1. ст. 71]. Фінансування музеїв залежно від форм власності здійснюється відповідно за рахунок коштів державного бюджету, місцевих бюджетів, благодійних внесків фізичних та юридичних осіб, інших джерел, не заборонених законодавством [22, ст. 13]. Фінансування державних архівних установ здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України, а інших архівних установ – за рахунок коштів їхніх засновників або власників [23, ст. 34].

Таким чином, законодавством передбачено як бюджетне так і позабюджетне фінансування культурної сфери. Бюджетне фінансування сфери культури передбачає фінансові впливання з державного та місцевого бюджетів. Фінансування закладів культури (театри,

музеї, бібліотеки, циркові заклади, музичні заклади, обласні центри народної творчості, культурні центри, заповідники, кіностудії та ін.) здійснюється через Міністерство культури України, також Міністр культури спрямовує і координує діяльність таких центральних органів виконавчої влади як Державне агентство України з питань кіно та Український інститут національної пам'яті [24]. До культурної сфери відносять також заклади освіти, науки, архіви, проте вони перебувають у підпорядкуванні інших органів виконавчої влади (Міністерства освіти і науки України, Міністерства юстиції тощо), тому на разі ми зацентруємо свою увагу на питаннях фінансування закладів, які перебувають у підпорядкуванні Міністерства культури України. Розподіл видатків на культуру з Державного бюджету (за 2013-2015 роки) показаний у таблиці 1.

Таблиця 1.

Видатки на культуру з Державного бюджету України за 2013-2015 роки.

Розпорядник бюджетних коштів	2013 р.	2014 р.	2015 р.
	Сума закладена у Державному бюджеті (тис. грн.) / % від загальної суми Державного бюджету		
Міністерство культури України	2 460 140,6 / 0,58%	2 377 391,7 / 0,53%	2 442 446,5 / 0,41%
Державне агентство України з питань кіно	157 585,0 / 0,037%	67 644,1 / 0,015%	175 861,6 / 0,03%
Український інститут національної пам'яті	-	-	8 723,1 / 0,001%
Всього у %	0,61	0,54	0,44

Складено автором за даними нормативно-правових джерел [25; 26; 27]

Як бачимо з таблиці, фінансування видатків на культуру скорочується (за останні три роки на 0,17% від загальної суми Державного бюджету). Така тенденція триває ще з 90-х років, тому актуальним є питання пошуку додаткових шляхів залучення коштів з інших джерел. Окрім того, велика частка виділених

Державним бюджетом коштів витрачається на видатки споживання (оплату праці, комунальних послуг та енергоносіїв), і лише мізерна їх частина (1,5-2,42% від виділеної на розпорядника суми) передбачена на розвиток самої культурної діяльності (див. Таблицю 2).

Таблиця 2.

Видатки на розвиток культури з Державного бюджету України за 2013-2015 роки.

Розпорядник бюджетних коштів	2013 р.	2014 р.	2015 р.
	Видатки на розвиток (тис. грн.) / % від загальної суми виділеної на розпорядника		
Міністерство культури України	36 221,1 / 1,47%	55 838,9 / 2,35%	52 154,9 / 2,13%
Державне агентство України з питань кіно	50,0 / 0,031%	50,0 / 0,073%	50,0 / 0,028%
Український інститут національної пам'яті			0
Всього у %	1,5	2,42	2,16

Складено автором за даними нормативно-правових джерел [25; 26; 27].

До видатків на розиток, закладених у бюджеті (за даними 2015 року), належать видатки на:

- прикладні розробки;
- освіту (загальну та спеціальну, що надається художніми, музичними, хореографічними школами, позашкільними навчальними закладами);
- підготовку кадрів (вищими навчальними закладами I-IV ступенів) та на методичне забезпечення;
- підвищення кваліфікації, перепідготовку кадрів та підготовку науково-педагогічних кадрів;
- здійснення заходів у сфері культури (концертно-мистецьких та культурологічних загальнодержавних заходів, заходів з вшанування пам'яті, заходів з виявлення та підтримки творчо обдарованих дітей та молоді, заходів, пов'язаних з забезпеченням свободи совісті та релігії, державна підтримка регіональних культурних ініціатив та аматорського мистецтва, поповнення експозицій музеїв та репертуарів театрів, концертних та циркових організацій, забезпечення розвитку та застосування української мови);
- забезпечення діяльності національних музеїв, національних і державних бібліотек;
- збереження історико-культурної та архітектурної спадщини в національних і державних заповідниках, здійснення заходів з охорони культурної спадщини, паспортизації, інвентаризації та реставрації пам'яток архітектури, культури та світової спадщини ЮНЕСКО;
- створення та розповсюдження національних фільмів (фінансова підтримка державного підприємства «Національний центр Олександра Довженка»).

Для Українського інституту національної пам'яті у 2015 році взагалі не передбачені видатки на розвиток.

З огляду на низький рівень фінансування культурної сфери з Державного бюджету (з різних причин: воєнні дії на території держави, низький рівень економічного розвитку, зубожіння населення) головний акцент необхідно зробити на розвиток позабюджетного фінансування.

Як зазначає дослідник А. Я. Крупка (2013: 404), найпоширенішими видами позабюджетного фінансування закладів культури і мистецтва є: патронаж і меценатство; благодійництво та спонсорство; членські внески; пожертвування; гранти; кредити; резервні вкладення тощо. Загалом, усі види недержавного фінансування можна поділити на два види: ті, які передбачають отримання фінансових дивідендів від вкладення коштів; такі, де метою є

отримання непрямої вигоди у вигляді формування іміджу компанії, або та, де взагалі відсутність будь-які корисливі мотиви.

Необхідним кроком у період становлення та розвитку ринкової економіки в Україні стало законодавче закріплення права самостійно заробляти кошти, зокрема, установам у сфері культури робити це шляхом надання платних послуг та проведення господарської діяльності. Закріплена така можливість і у галузевих законах, це також затверджено й Постановами Кабінету Міністрів України «Перелік платних послуг, які можуть надаватися закладами культури, заснованими на державній та комунальній формі власності» від 12 грудня 2011 р. [28], «Перелік платних послуг, які можуть надаватися бюджетними науковими установами» від 28 липня 2003 р. [29], «Перелік платних послуг, які можуть надаватися державними архівними установами, що утримуються за рахунок бюджетних коштів»: від 7 травня 1998 р. № 639 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2004 р. №1608) [30] та іншими нормативними актами центральних та місцевих органів виконавчої влади.

Так, додатковими джерелами фінансування музеїв, які є законодавчо закріпленими (22, п.4 ст. 13) вважаються: плата за відвідування музеїв і виставок; кошти, одержувані за науково-дослідні та інші види робіт, які виконує музейний заклад на замовлення підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян; прибутки від реалізації сувенірної продукції, предметів народних художніх промислів, видавничої діяльності; плата за кіно- і фотозйомки. Відповідно до Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (23, ст. 35) останні мають право надавати за плату послуги з використання фізичними та юридичними особами відомостей, що містяться в архівних документах. Вони можуть виконувати на платній основі роботи, пов'язані з науково-технічним опрацюванням і забезпеченням збереженості архівних документів, які є власністю держави, територіальних громад, фізичних і юридичних осіб, здійснювати іншу, не заборонену законом діяльність з архівної справи і діловодства.

На підставі вище зазначених юридичних документів заклади культурної сфери розробляють внутрішні документи (Переліки), у яких зазначаються конкретні послуги, що надає установа та їхня вартість (ціна); так, наприклад, Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського розроблено перелік платних послуг, серед яких зазначені:

- підготовка письмових довідок;
- бібліографічна робота з документами;

- надання документів для копіювання (ксеро-, фотокопіювання, у т.ч. власними технічними засобами, кіно-, теле- відеозйомки зі спеціалізованих фондів, архівних фондів, документів з фонду основного зберігання;
- надання документів для експонування на виставках за межами бібліотеки;
- проведення фото-, відео-, кінозйомки читальних залів, приміщень, території Бібліотеки тощо (на підставі клопотання за дозволом дирекції);
- проведення екскурсій на замовлення;
- організація стажування спеціалістів та консультування у рамках підвищення кваліфікації на замовлення установ;
- проведення наукової та/або мистецтвознавчої атрибуції та експертизи стародруків, рукописів, творів образотворчого мистецтва, архівних документів з письмовою довідкою;
- переклад рукописних текстів;
- ремонт і реставрація документів;
- поліграфічні послуги (друкарські, палітурні, брошурувальні роботи);
- надання в оренду приміщення та ін. [31]

Законодавчо прописано, що у разі одержання коштів від надання платних послуг, добровільних пожертвувань фізичних і юридичних осіб, у тому числі іноземних, з інших джерел, не заборонених законодавством, бюджетні асигнування державних і комунальних закладів культури не зменшуються (16, ст. 26). Така норма є гарантом фінансування культурної сфери відповідно до обсягів, передбачених бюджетом. Додатково зароблені кошти в обов'язковому порядку повинні використовуватися виключно на здійснення статутної діяльності установ у сфері культури, що закріплено у законодавстві (наприклад, бібліотеки повинні витратити кошти на придбання літератури, технічних засобів тощо). Виконання такої умови дозволяє розвивати матеріальну базу закладу та здійснювати інші необхідні для задоволення культурних потреб громадян заходи. Однак, на нашу думку, законодавчо необхідно передбачити (уточнити), що додатково зароблені кошти необхідно використовувати виключно на розвиток культурної діяльності, а утримання закладів культури здійснювати за рахунок Державного та місцевих бюджетів.

Підтримуємо дослідника Пукач О. О. у тому, що в рамках переходу на прогресивні методи бюджетування, орієнтовані на результат, постає необхідність змінити підхід до фінансування установ культури та мистецтва, а саме: перейти від утримання бюджетних установ до фінансування наданих

ними послуг. Використання нового підходу до фінансування закладів культури та мистецтва надасть можливість підвищити ефективність використання фінансових ресурсів (Пукач 2013: 35).

ВИСНОВКИ

Отже, фінансування культури в Україні з року в рік скорочується, видатки державних та місцевих бюджетів витрачаються на утримання закладів даної сфери, а коштів на розвиток виділяється мало. Законодавчо надана можливість залучати кошти з інших джерел та заробляти їх самостійно. Тому, заклади у сфері культури в нових умовах повинні навчитися жити по - новому, технічно розвиватися, бути інформаційно відкритими, а керівні органи держави – вдосконалювати механізми позабюджетного фінансування, розвивати стимули для благодійників (меценатів), пропагувати ідеї патріотизму та любові до рідної культури (державним службовцям брати активну участь у заходах), проводити масову рекламу культурних заходів та здійснювати інші міроприємства, які привернуть увагу суспільства до культури.

ЛІТЕРАТУРА ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. АЛЕКСЕЄНКО, Л. М. (2011): Суперечності взаємодії елементів програмно-цільового методу в процесі бюджетування сфери соціально-культурних послуг. *Формування ринкових відносин в Україні*, № 4. с. 190-197.
2. АЛЕКСЕЄНКО, Л. М. (2013): Удосконалення функціональних елементів бюджетування видатків сфери соціально-культурних послуг в Україні. *Сталий розвиток економіки*, № 2. с. 336-341.
3. ДУБОК, І. П. (2015): Джерела фінансування сфери культури в Україні та напрями їх розширення. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, № 2. с. 63-70.
4. КРУПКА, А. Я. (2013): Позабюджетне фінансування галузі культури і мистецтва в Україні: тенденції та перспективи розвитку. *Науковий вісник НЛТУ України*, Вип. 23.13. с. 403-409
5. КРУПКА, А. Я. (2013): Фінансування культури і мистецтва з місцевих бюджетів: стан і тенденції розвитку. *Збірник наукових праць Державного економіко-технологічного університету транспорту. Сер.: Економіка і управління*, Вип. 26. с. 261-268.
6. МАРТИНОВА, Т. О. (2010): Удосконалення діючих механізмів фінансового

- забезпечення соціально-культурної сфери. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*, Вип. 17. с. 241-247.
7. ПУКАЧ, О. О. (2013): Вдосконалення системи фінансування закладів культури і мистецтва в Україні. *Економіка. Фінанси. Право*, № 11. с. 32-35.
 8. СИТАР, Л. Й. (2013): Вдосконалення механізму державного фінансування об'єктів сфери культури. *Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Сер.: Економічні науки*, Вип. 33(1). с. 118-123.
 9. СНІСАРЕНКО, О. Б. (2012): Аналіз рівня та якості фінансування соціально-культурної сфери у контексті індексу людського розвитку. *Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі*, № 2. с. 5-19.
 10. КРИСІНА, І. (2011): Фінансування галузі культури з державного бюджету у розрізі бюджетних програм Міністерства культури і туризму України. *Ринок цінних паперів України. Вісник Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку*, № 1-2. с. 31-40.
 11. КОЛОСОВА, Н. А. (2006): *Благодійна діяльність в культурі України в контексті вітчизняних і європейських традицій (кінець ХХ - початок ХХІ ст.)* / Автореф. дис... канд. іст. наук (спец. 17.00.01.). Київ.
 12. БУЗДУГАН, Я. (2011): Правові форми та принципи благодійної діяльності як джерела фінансового забезпечення соціально-культурної сфери в Україні. *Віче*, № 8. с. 4-8.
 13. БУЗДУГАН, Я. (2012): Правові та економічні перспективи побудови національної моделі фінансового забезпечення соціально-культурної сфери в Україні. *Віче*, № 8. с. 5-7.
 14. БУЗДУГАН, Я. М. (2011): Правова характеристика благодійності, благодійництва та благодійної діяльності. *Віче*, № 4. с. 7-10.
 15. БУЗДУГАН, Я. М. (2013): Роль благодійних надходжень у правовому механізмі фінансового забезпечення соціально-культурної сфери. *Віче*. № 8. с. 6-8.
 16. Про культуру: Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI (із змінами і доповненнями станом на 15.11.2015 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 24. – ст.168
 17. КУРАКОВ, Л. П., КУРАКОВ, В. П. (2010): *Большой толковый словарь экономических и юридических терминов*, М., 2010. – с. 654.
 18. КОВАЛЕНКО, М. А. (ред.), ЧЕСНОКОВ, В. Л. (2011) *Фінансовий словник. Навчальний посібник*. Вид. 3-е, виправлене і доповнене, Херсон: МПП «Видавництво «ІТ».
 19. *Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980)* в 11 томах.: Онлайн версія [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://sum.in.ua/s/utrymannja>
 20. Про бібліотеки і бібліотечну справу: Закон України від 27.01.1995 № 32/95-ВР (із змінами та доповненнями станом на 15.11.2015 р.) // Відомості Верховної Ради України – 1995 р. – № 7. – ст. 45
 21. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // Офіційний вісник України – 2014 р. – № 63. – стор. 7.
 22. Про музеї та музейну справу: Закон України від 29.06.1995 № 249/95-ВР (із змінами та доповненнями станом на 15.11.2015 р.) // Відомості Верховної Ради України – 1995 р. – № 25. – ст. 191
 23. Про Національний архівний фонд та архівні установи: Закон України від 24.12.1993 № 3814-XII (із змінами та доповненнями станом на 15.11.2015 р.) // Відомості Верховної Ради України – 1994 р. – № 15. – ст. 86
 24. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 р. № 442 (із змінами та доповненнями станом на 20.11.2015 р.) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF>
 25. Про Державний бюджет України на 2013 рік: Закон України від 06.12.2012 № 5515-VI [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5515-17>
 26. Про Державний бюджет України на 2014 рік: Закон України від 16.01.2014 № 719-VII [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/719-18/page2>
 27. Про Державний бюджет України на 2015 рік: Закон України від 28.12.2014 № 80-VIII [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80-19>
 28. Перелік платних послуг, які можуть надаватися закладами культури, заснованими на державній та комунальній формі власності: затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 12 грудня 2011 р. № 1271 // Офіційний вісник України – 2011 р. – № 96. – ст. 50
 29. Перелік платних послуг, які можуть надаватися бюджетними науковими

- установами: затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 28 липня 2003 р. № 1180 (із змінами станом на 07.11.2012) // Офіційний вісник України – 2003 р., – № 31, – ст. 1629
30. Перелік платних послуг, які можуть надаватися державними архівними установами, що утримуються за рахунок бюджетних коштів: затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 7 травня 1998 р. № 639 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2004 р. №1608) [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/639-98-%D0%BF/card6#Public>
31. Перелік платних послуг, які надаються Національною бібліотекою України імені В.І. Вернадського [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://www.nbuv.gov.ua/node/1032>

ADDRESS & @

Олена ШЕВЧЕНКО, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри фінансового, адміністративного права та державного управління,
юридичний факультет
Український державний університет фінансів і міжнародної торгівлі
вул. Чигоріна, 57, кб. 308,
01601 Київ,
Україна
[***laws0v80@gmail.com***](mailto:laws0v80@gmail.com)

2. EKONOMIE

НАПРЯМИ АКТИВІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА У СФЕРІ ТУРИЗМУ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Людмила ВОРОТИНА, Наталія ПРОКОПЕНКО, Олена СЕРГЄЄВА

Київ, Ялта, Україна

VYSVĚTLIVKA: Článek se zabývá trendy zintenzivnění marketingu partnerství státního a soukromého sektoru jako účinného nástroje managementu cestovního ruchu, který se diverzifikuje v závislosti na dosaženém stupni PPP (Public-Private Partnership); tedy vzniku, utváření a rozvoje. Stať pomocí klustrové analýzy rozlišuje mezi regiony za účelem ulehčit další zpracování a rozhodování, pokud bude k jednotlivým klastrům přiřazena patřičná metoda analýzy a strategie rozvoje.

Klíčová slova: turistický ruch; klustrová analýza; partnerství státního a soukromého sektoru; regiony; klastry v turistice; turistická informační centra.

ANNOTATION: The article is about the ways of activation of public and private partnerships marketing as an effective tool for management of tourism. The PPP (public and private partnerships) are differentiated according to the stages of their establishment (their appearance, formation and development). It has been proved that the distribution of the regions in the subject of research according to the results of cluster analysis allows to simplify processing the data and decision-making work if a particular method of analysis and development of a strategy for the cluster further expansion is applied to the each particular cluster.

Key words: tourism companies; cluster analysis; public and private partnership; regions; tourist clusters; tourist information centers.

АНОТАЦІЯ: Автором досліджуються напрями активізації маркетингового державно-приватного партнерства як ефективного інструменту регулювання туристичної діяльності, які диференціюються залежно від етапів створення ДПП (його виникнення, становлення та розвитку). Доведено, що розподіл регіонів у предметі дослідження за результатами кластерного аналізу дозволяє спростити подальшу обробку даних і прийняття рішень, якщо до кожного окремого кластеру застосувати особливий метод аналізу та розробку стратегії його подальшого розвитку.

Ключові слова: туристичні підприємства; кластерний аналіз; державно-приватне партнерство; регіони; туристичні кластери; туристичні інформаційні центри.

ВСТУП

Активізація туристичних потоків, інтенсифікація розвитку туристичної сфери, зміцнення конкурентоспроможності вітчизняних туристичних підприємств можливі за умови формування туристичних кластерів.

Особливості формування та функціонування туристичних кластерів досліджували у своїх працях такі вітчизняні та зарубіжні вчені як Портер М. [1], Михаель Е. [2], Мак-Райе Вільямс П. [3], Смітт К. А., Скотт С., Голлаб Дж. [4], Горлачук В. В. [5], Крайник О. [6], Курбатко О. В. [7], Марков Л. С. [8], Пойгченко К. А. [9], Терехух А. А. [10] Соколенко С. І. [11] та ін.

Разом з тим, ще не достатньо широко досліджено питання активізації державно-приватного партнерства у сфері туризму.

РЕЗУЛЬТАТИ І ДИСКУСІЯ

Туристичний кластер – це система виробничо-технологічної та інформаційної взаємодії туристичних підприємств, постачальників основних і додаткових послуг, що діє з метою створення спільного туристичного продукту. Слід зазначити, що така інтерпретація туристичного кластера не враховує територіальну близькість підприємств, які утворюють кластер. До туристичного кластера доцільно відносити підприємства, які функціонують на певній території і спільно використовують рекреаційно-туристичні ресурси, об'єкти туристичної інфраструктури, органи державного управління у сфері туризму, трудові ресурси, і які здійснюють спільну діяльність формуючи та просуваючи

туристичний продукт на відповідний ринок його споживання й реалізації.

Структуру туристичного кластера продемонстровано в табл. 1.

Основною метою створення та функціонування туристичних кластерів є координація всіх учасників, які входять до його

складу, підвищення якості туристичних послуг, ефективне використання наявних туристично-рекреаційних ресурсів та туристичної промоції регіону. Кінцевий результат такого симбіозу – створення нових робочих місць, обмін інформацією та досвідом і можливість учасників кластеру динамічно нарощувати свої доходи.

Таблиця 1

Структура туристичного кластера

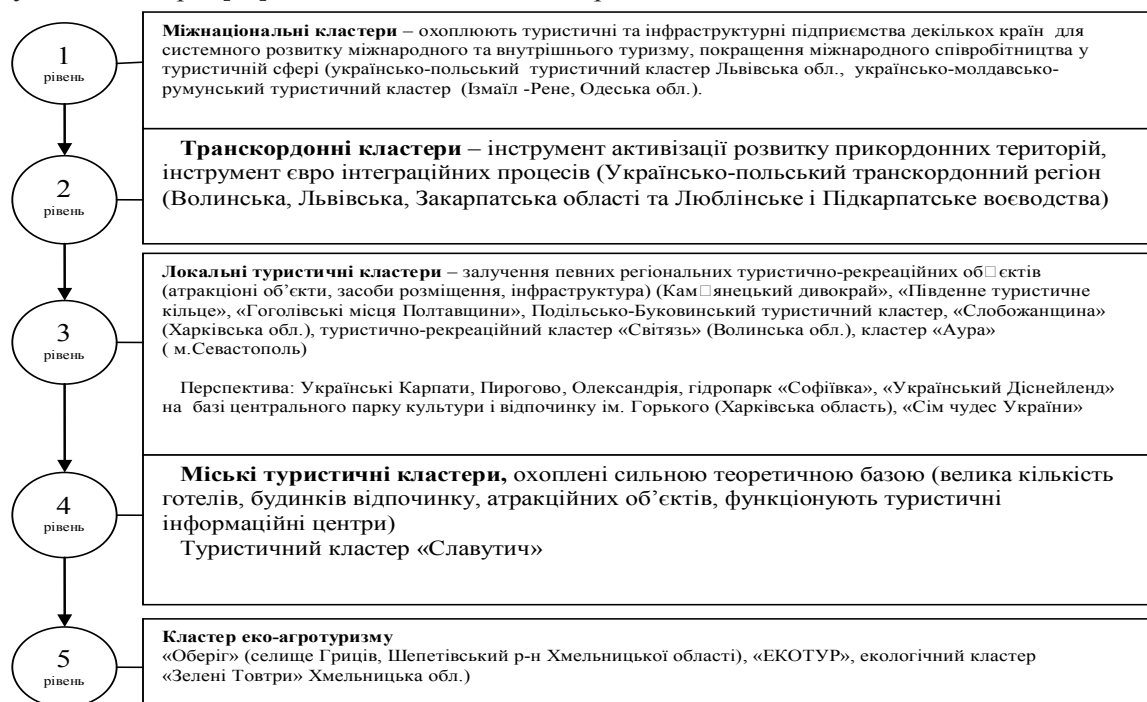
Компоненти туристичного кластера	Учасники
Туристичний блок	Туристичні фірми, готелі та інші заклади тимчасового проживання, сільські садиби, атракційні об'єкти, об'єкти природно-заповідного фонду, інфраструктурні заклади.
Виробничий блок	Виробники продукції (послуг), що мають пряме чи опосередковане відношення до діяльності суб'єктів туристичного бізнесу (туроператори, турагенти, перевізники, заклади дозвілля тощо).
Науково-освітній блок	Освітні заклади, здатні забезпечити потреби у висококваліфікованих кадрах, наукові установи, які відповідають за стратегію розвитку туризму в цілому.
Управлінський блок	Керівники організацій, що утворили кластер, представники фінансово-кредитних інституцій та органів державного управління, які координують дії учасників об'єднання.
Сервісний блок	Фінансово-кредитні установи, які надають фінансові, страхові послуги суб'єктам туристичного кластеру.
Допоміжний блок	Підприємства з виробництва товарів туристичного призначення, сувенірів тощо, поліграфічні та картографічні організації, телерадіокомпанії, органи державної влади, регіональні установи з туризму.

*джерело: сформовано авторами

Ієрархію туристичних кластерів в Україні продемонстровано на мал. 1.

На кожному рівні ієрархії формуються функціональні елементи з заданим рівнем технізації. Кожний рівень даної ієрархії має своє призначення і функції: формування і реалізацію економічної політики на певному рівні. Автор поділяє позицію Рюміної Є. Л. щодо необхідності дотримання принципу ієрархії при формуванні кластерів [12]. Зважаючи на те, що

ієрархія – це виявлення або створення у системі ієрархічних зв'язків, модулів, цілей, а кластер, при цьому, є механізмом співпраці заради досягнення спільної мети, то, на наше тлибоке переконання, визначення послідовності є необхідністю для узгодження інтересів держави і бізнес-структур при розробці стратегії розвитку як на рівні окремого суб'єкта господарювання, учасника кластера, так і на рівні регіону, і усієї країни загалом.

Мал. 1. Ієрархія туристичних кластерів

Умовні позначення:

- 1 – глобальний рівень (учасниками туристичного кластеру є суб'єкти туристичного бізнесу різних країн);
- 2 – держаний рівень (учасники туристичного кластеру – суб'єкти туристичного бізнесу транскордонних територій);
- 3 – регіональний рівень (залучення регіональних туристичних об'єктів, атракцій та рекреаційно-туристичних ресурсів у туристичний кластер);
- 4 – 5 – локальний (місцевий) рівень – об'єднання туристичних об'єктів певної території (міста, села).

**джерело: сформовано авторами*

Окрім того, симбіоз держави, місцевого самоврядування та приватного бізнесу в процесі формування туристичних кластерів сприятимуть вирішенню завдань, перелік яких представлено у табл. 2.

В умовах активізації розвитку туристичної галузі актуалізується проблема необхідності підвищення конкурентоспроможності вітчизняного туристичного продукту як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Таблиця 2

Завдання, які вдасться вирішити при формуванні туристичних кластерів

Рівень	Завдання
Держава	Створення пільг для підприємців – суб'єктів туристичного бізнесу; стимулювання заходів щодо відновлення туристично-рекреаційного потенціалу; інформаційні та консультаційні послуги; створення іміджу України як туристичної держави тощо.
Регіон	Створення пільг для підприємців – суб'єктів туристичного бізнесу; участь у грантах на отримання інвестицій; проведення круглих столів, семінарів, ярмарок; створення туристичних інформаційних центрів тощо.
Підприємства туризму	Вкладання інвестицій у розвиток туризму; створення нових турпродуктів; планування та проведення PR-кампаній; надання інформації щодо своєї діяльності; налагодження співпраці з регіональними органами влади у сфері туризму, громадськістю, науковцями тощо.

**джерело: сформовано авторами*

Враховуючи результати аналізу основних показників фінансової діяльності досліджуваних суб'єктів (доходи і витрати від основної діяльності), можна прослідкувати, що витрати домінують. Тому на сьогоднішній день першочерговим завданням є оптимізація витрат, пошук резервів збільшення доходів та підвищення ефективності управління всіма сферами діяльності туристичних підприємств.

На основі проведених досліджень вважаємо за необхідне, крім територіального окреслення меж туристичних кластерів на регіональному рівні, провести кластерний аналіз за двома основними показниками, які займають вагоме місце в діяльності суб'єктів туристичної діяльності – доходами від основної діяльності та операційними витратами, оскільки кластерний аналіз є одним з дієвих інструментів оптимізації витрат та забезпечення підвищення якості управління.

Кластерний аналіз (англ. Data clustering) є завданням розбиття заданої вибірки об'єктів на підмножини, що називаються кластерами,

1. Задається число K – кількість кластерів.
2. Серед усієї множини об'єктів обирається K точок одним з таких способів:
 - перші K об'єктів;
 - випадкові K об'єктів;
 - найвіддаленіші K об'єктів.

Кожна з цих K -точок вважається центром окремого кластера.

таким чином, щоби кожен кластер складався зі схожих об'єктів, а об'єкти різних кластерів істотно відрізнялися поміж собою. Кластерний аналіз – це багатовимірна статистична процедура, яка забезпечує узагальнення даних, що містять інформацію про вибірку об'єктів і потім упорядковує такі об'єкти у порівняно однорідні групи.

Основна мета такого аналізу – виділити у початкових багатовимірних даних однорідні підмножини, щоби об'єкти всередині груп були подібні у певному значенні один на одного, а об'єкти з різних груп – залишалися не схожими. Під «схожістю» розуміється близькість об'єктів у багатовимірному просторі ознак (Мандель 1988: 10).

Кластерний аналіз було проведено з використанням методу k -середніх. Метод K -середніх є найбільш вживаним алгоритмом розділової кластеризації. Послідовність здійснення кластерного аналізу методом K -середніх включає такі етапи:

3. Далі кожен об'єкт зараховуємо до кластера, центр якого найближчий, тобто, для кожної точки $X_i, i = \overline{1, n}, X_i, i = \overline{1, n}$ обчислюємо відстані $d(X_i, M_j), j = \overline{1, k}$ та $d(X_i, M_j), j = \overline{1, k}$ та

обираємо номер того кластера, де буде досягатися мінімум.

4. Після того, як усі об'єкти розподілено, перераховуються центри кластерів

$$M_i = (\bar{X}_{i1}, \bar{X}_{i2}, \dots, \bar{X}_{ik}), i = \overline{1, K}, \text{ де } \bar{X}_{i,j} = \frac{1}{n_i} \sum_{i=1}^{n_i} X_{i,j} = \bar{1, p} \quad (1)$$

5. Повторюємо кроки 3-4, доки центри не стабілізуються або кількість ітерацій не перевищить задану величину.

При цьому використано метрику евклідової відстані:

$$D_{ij} = \sqrt{\sum_{k=1}^m (X_{ik} - X_{jk})^2} \quad (2)$$

де D_{ij} – відстань між і-м та j-м кластерами;

X_{ik}, X_{jk} – значення показників кожної функціональної складової і-го та j-го кластера;

k – кількість показників, які характеризують функціональну складову стратегічного потенціалу (k=1,2,3,...,m) (Пістунов 2008: 10-14).

Вихідні дані для проведення кластерного аналізу представлені в табл. 3.

Таблиця 3.

Вихідні дані для кластерного аналізу

Регіон	Доходи від основного виду діяльності, тис. грн	Витрати від операційної діяльності, тис. грн
АР Крим	1027835,40	978427,3
Вінницька	28 729,00	27823,4
Волинська	24 992,30	24151,7
Дніпропетровська	142 535,80	130750,1
Донецька	347 413,30	296847,9
Житомирська	17 057,30	17871,8
Закарпатська	68 155,10	57755,7
Запорізька	48 552,10	43408,5
Ів-Франківська	147 289,40	132463
Київська	100 383,30	84204,8
Кіровоградська	16 516,10	17556,3
Луганська	28 163,40	22818,3
Львівська	507 237,90	503117
Миколаївська	39 256,90	32311,4
Одеська	260 466,00	230639,8
Полтавська	61 100,30	55952,3
Рівненська	31 334,90	29300,3
Сумська	25 529,10	27075,1
Тернопільська	23 088,60	18200,6
Харківська	183 470,60	153731,6
Херсонська	24 613,50	17617
Хмельницька	45 329,80	41110,9
Черкаська	34 974,20	33362,1
Чернівецька	25 363,80	22858,6
Чернігівська	24 839,80	30574,6
м. Київ	1713198,8	4475984
м. Севастополь	38 762,8	978427,3

*джерело: сформовано авторами на основі [15].

Критерії значущості показників, величини значення відстаней в середині кластера евклідових відстаней між кластерами і представлені в таблицях 4-5

Таблиця 4

Критерії значущості показників

Показники	Між SS	df	Всередині SS	df	Критерій значущості (F-критерій)	Значення p
Доходи від основного виду діяльності, тис. грн	1,227760E+13	2	6,353963E+11	24	231,8729	0,01E
Витрати від операційної діяльності, тис. грн	1,948975E+13	2	2,714469E+11	24	861,5938	0,01E

Таблиця 5

Евклідові відстані між кластерами

№ кластера	Евклідові відстані між кластерами		
1	0	1,145001E+13	1,599259E+13
2	3383787	0,000000E-01	3,866603E+11
3	3999074	6,218202E+05	0,000000E-01

Дисперсійний аналіз класифікаційних ознак дозволив зробити висновок про те, що обрані показники є значущими, оскільки (F=231,8729 та 861,5938), проте значення

$p < 0.05$, свідчить про суттєву відмінність між кластерами.

Зіставлення відстаней між областями в середині кластера продемонстровано в табл. 6.

Таблиця 6

Значення відстаней між областями в середині кластеру

Регіон	Відстань між областями всередині кластеру
Кластер 1	
м. Київ	0,00
Кластер 2	
АР Крим	368872,1
Львівська	224682,7
м. Севастополь	353025,6
Кластер 3	
Вінницька	43585,3
Волинська	47278,5
Дніпропетровська	64975,3
Донецька	251317,0
Житомирська	54430,7
Закарпатська	8770,1
Запорізька	25767,8
Ів-Франківська	68258,7
Київська	20942,3
Кіровоградська	54867,3
Луганська	46225,8
Миколаївська	35912,6
Одеська	174186,9
Полтавська	13280,6
Рівненська	41503,3
Сумська	45673,4
Тернопільська	51077,2
Харківська	97483,1
Херсонська	50577,8
Хмельницька	28554,5
Черкаська	37685,9
Чернівецька	47676,1
Чернігівська	44569,1

*джерело: розраховано авторами

Результати кластерного аналізу за показниками доходів і витрат відображено в табл. 7.

Використання ресурсів суб'єктами туристичного бізнесу в процесі своєї

діяльності означає трансформацію витрат або якоїсь їх частини у витрати поточного чи майбутнього періодів при зіставленні їх величини з величиною доходів.

Результати кластерного аналізу

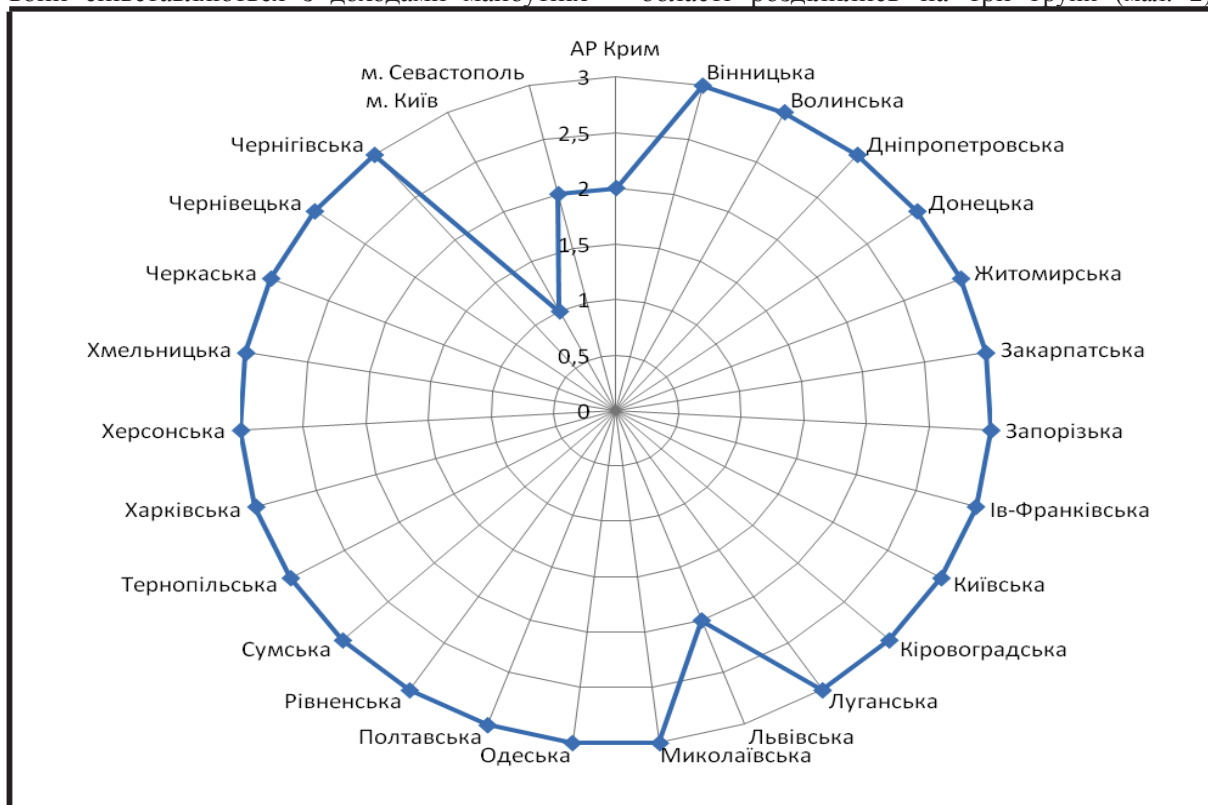
Регіон	Кластер	
	За доходами від основного виду діяльності	За витратами від операційної діяльності
АР Крим	2	2
Вінницька	3	3
Волинська	3	3
Дніпропетровська	3	3
Донецька	3	3
Житомирська	3	3
Закарпатська	3	3
Запорізька	3	3
Ів-Франківська	3	3
Київська	3	3
Кіровоградська	3	3
Луганська	3	3
Львівська	2	2
Миколаївська	3	3
Одеська	3	3
Полтавська	3	3
Рівненська	3	3
Сумська	3	3
Тернопільська	3	3
Харківська	3	3
Херсонська	3	3
Хмельницька	3	3
Черкаська	3	3
Чернівецька	3	3
Чернігівська	3	3
м. Київ	1	1
м. Севастополь	2	2

*джерело: розраховано авторами

Якщо витрати формуються у витрати поточного періоду, вони безпосередньо пов'язані з одержанням доходів у цьому ж періоді, а витрати майбутніх періодів зіставляються з доходами двох і більше періодів. Якщо ж витрати трансформуються у активи, вони співставляються з доходами майбутніх

періодів протягом терміну їх корисного використання. Результати кластерного аналізу за доходами і витратами показали однаковий результат, що є свідченням активізації їхньої діяльності.

За результатами кластерного аналізу області розділились на три групи (мал. 2).

Мал. 2. Формування кластерів туристичних підприємств за доходами і витратами

Перший кластер – регіони, які мають переваги за обсягом отриманих доходів і, відповідно, здійснених витрат. До нього увійшли – м. Київ. Середні значення відображені у другому кластері, до якого увійшли АР Крим, Львівська область та м. Севастопіль. Вони є найбільш перспективними у розвитку туризму, тому що мають значний туристично-рекреаційний потенціал.

Найнижчі значення відображені у третьому кластері. До цієї групи увійшло двадцять п'ять регіонів: АР Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області.

Результати кластерного аналізу надали можливість згрупувати регіони України поза жорсткою прив'язкою до їхнього географічного розташування.

Групування географічно віддалених регіонів, з одного боку, ускладнює функціонування кластеру, але, з іншого боку, матиме певні переваги, які зводяться, насамперед, до спільної інформаційної діяльності, навчання, маркетингових заходів та зусиль туристично-інформаційних центрів; це також дозволить суб'єктам туристичної діяльності обмінюватися своїм досвідом, здобутками задля максимізації прибутку.

Саме кластерний аналіз можна застосувати для формування головних туристичних інформаційних центрів у м. Київ, м. Львів, АР Крим та окремо у м. Севастопіль. Після розвитку цих головних центрів до них приєднуються інші ТЩ, діяльність яких потребує чіткого управління для виконання головної структури національного державно-приватного партнерства – Асоціації маркетингу у складі Державного агентства України з туризму та курортів Міністерства з інфраструктури.

Розподіл регіонів у відповідності до отриманих результатів кластерного аналізу дозволяє спростити подальшу обробку даних і прийняття рішень, застосовуючи до кожного кластеру свій метод аналізу та розробку стратегії подальшого його розвитку. Усе це також надає можливість сформуванню мережу успішно діючих туристичних інформаційних центрів у межах національного державно-приватного партнерства.

ВИСНОВКИ

Запропоноване впровадження кластерного

методу для формування мережі туристичних інформаційних центрів поза усяким сумнівом дозволить більш успішно групувати географічно віддалені регіони для вирішення проблем туристичної діяльності завдяки використанню спільних інформаційних мереж, навчання, маркетингових заходів та зусиль стосовно виробництва якісного турпродукту, що в принципі надасть можливість мінімізувати витрати на ці заходи, дозволить суб'єктам туристичної діяльності обмінюватися своїм досвідом та здобутками заради максимізації прибутку.

ЛІТЕРАТУРА ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. ПОРТЕР М.Э. Конкуренция: Пер. с англ. – М.: Изд. дом «Вильямс», 2001. – 496 с.
2. MICHAEL E. (2003), “Tourism Micro-clusters”, *Tourism Economics*, vol 9, no 2, juin. – P.133-145.
3. MCRAE-WILLIAMS P. (2004) “Wine and Tourism: Cluster Complementarity and Regional. – P.123-128.
4. Development”, dans K.A. SMITH et C. SCHOTT (dir.), *Proceedings of the New Zealand Tourism and Hospitality Research Conference 2004*. Wellington, 8-10 Décembre. – P.237-245.
5. ГОРЛАНЧУК В.В. Кластерна модель розвитку туризму в місті. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/SocGum/Npchdu/Economy/2009_96/96-14.pdf.
6. КРАЙНИК О. Туристичний кластер регіону як форма соціального діалогу: управлінський аспект [Електронний ресурс] / Доступно з сайту: www.old.niss.gov.ua; www.tourlib.gov.ua.
7. КУРБАТКО О.В. Еколого-економічна конвергенція регіонів як напрямок забезпечення сталого розвитку [Текст] / О.В. Кубатко // *Економіка та держава*. – 2009. – №9(81). – С.45-48.
8. МАРКОВ Л.С. Экономические кластеры: понятия и характерные черты. [Электронный ресурс] – Режим доступу: http://www.globalteka.ru/referat/doc_details/2835.html.
9. ПОЙТЧЕНКО К.А. Кластери як фактор структурування економіки // *Стратегія економічного розвитку України*. Вип.7. – К.:КНЕУ, 2001. – С.623-628.
10. ТРЕБУХ А.А, Бандура Н.Б. Туристичний кластер як форма посилення конкурентних переваг регіону // *Науковий вісник НДТУ України*. – 2010 р. – С. 265–270.
11. СОКОЛЕНКО С.І. Створення

- міжнародних кластерів у галузі зеленого туризму (частина перша) / С.І. Соколенко [Електронний ресурс]. Режим доступу:<http://ucluster.org/sokolenko/2009/09/stvorennya-mizhnarodnyx-klasteriv-u-galuzi-zelenogo-turizmu-chastina-persha/>.
12. РЮМІНА Є. Л. Застосування системного підходу при формуванні кластерних структур. [Електронний ресурс] / Є. Л. Рюміна. / Режим доступу: <http://ea.donntu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/21643/1/Rumina.pdf>
13. МАНДЕЛЬ И.Д. Кластерный анализ / И.Д. Мандель. – М.: Финансы и статистика, 1988. – 176 с.
14. ПІСТУНОВ І.М. Кластерний аналіз в економіці / І. М. Пістунів, О. П. Антонюк, І. Ю. Турчанінова // Навч. посібник – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2008.– 84 с.
15. Материали сайта «Укртуризм». – [Електронний ресурс] : Режим доступа: <http://www.ukrtourism.com>.

ADDRESS & @

Проф. Людмила ВОРОТІНА, доктор економічних наук,
кафедра менеджменту,
факультет економіки та менеджменту,
ПВНЗ «Європейський університет»,
бульвар Академіка Вернадського, б.16 - В, 03115, м. Київ,
Україна
kaf_market@kyiv.e-u.in.ua

Проф. Наталія ПРОКОПЕНКО, доктор економічних наук,
кафедра фінансів та банківської справи,
факультет економіки та менеджменту,
ПВНЗ «Європейський університет»,
бульвар Академіка Вернадського, б.16 - В, 03115, м. Київ,
Україна
prokopenko_natal@mail.ru

Олена СЕРГЕСЬВА, кандидат економічних наук,
кафедра менеджменту та туристичного бізнесу
Інституту економіки і управління Гуманітарно-педагогічної академії
вул. Халтуріна, 14 - 298600, м. Ялта,
Україна
s-elene@ya.ru

APPROACHES TO IDENTIFYING SIFIs: WORLD EXPERIENCE AND RECOMMENDATION FOR UKRAINE

Maryna NIKONOVA

Kyiv, Ukraine

SHRNUTÍ: Nedávná krize, která je dnes považována za jednu z největších od Velké hospodářské krize, způsobila značné ztráty většině ekonomik, zejména jejich finančním systémům. Odhalila navíc zásadní nedostatky v dohledu nad finančním sektorem většiny zemí světa a naléhavost potřeby tento dohled zlepšit. Jednou z možností je přehodnocení přístupu k regulaci a dohledu nad systémově důležitými finančními institucemi. Příspěvek shrnuje přístupy k definování systémově důležitých finančních institucí v různých segmentech finančního sektoru (banky, pojišťovny a další peněžní ústavy) na mezinárodní úrovni a analyzuje úroveň rozvinutosti této oblasti na Ukrajině.

Klíčová slova: systémově důležitá finanční instituce; systémově důležitá banka; systémově důležitá pojišťovna; systémově důležitá nebankovní a nepojišťovnická instituce; metodika identifikace systémově důležitých finančních institucí; indikátorový přístup.

ABSTRACT: The recent crisis, which is today considered one of the largest since the Great Depression, caused substantial losses of most economies, particularly their financial systems. Moreover, on the one hand, the crisis has revealed fundamental gaps in the regulation and supervision of the financial sector in most countries of the world. On the other hand, the crisis showed the need and urgency to improve financial sector supervision. One of the directions of this activity has been a rethinking of approaches to regulation and supervision of systemically important financial institutions. The paper summarizes the approaches to the definition of systemically important financial institutions of different segments of the financial sector (banks, insurance companies and other financial institutions) at the international level, and to analyze the level of maturity of the issue in Ukraine.

Key words: systemically important financial institution; systemically important bank; systemically important insurance company; systemically important non-bank non-insurance institution; methodology of SIFIs identification; indicator approaches.

РЕЗЮМЕ: Нещодавня криза, яка на сьогоднішній день вважається наймасштабнішою з часів Великої депресії, завдала суттєвих збитків економікам більшості країн, зокрема, їхнім фінансовим системам. До того ж, з одного боку, криза виявила фундаментальні прогалини у регулюванні та нагляді за фінансовим сектором більшості країн світу. З іншого боку, криза показала необхідність та актуальність удосконалення нагляду за фінансовим сектором. Одним з напрямів цієї діяльності стало переосмислення підходів до нагляду і регулювання системно значимих фінансових інститутів. У статті узагальнені підходи до визначення системно значимих фінансових інститутів різних сегментів фінансового сектора (банки, страхові компанії та інші фінансові інституції) на міжнародному рівні; проаналізований і рівень опрацьованості даного питання в Україні.

Ключові слова: системно значимий фінансовий інститут; системно значимий банк; системно значуща страхова компанія; системно значимий небанківський не страховий інститут; методологія ідентифікації системно значимих фінансових інститутів; індикаторний підхід.

INTRODUCTION

The recent crisis clearly demonstrated the crucial role of systemic financial institutions at the ability to cause the crisis both in certain countries and the world as whole. In this regard, the activities of systemically important financial institutions (SIFIs) such as banks in the near future should be subject to enhanced regulation and supervision. In particular, it is expected that nation-

al regulators will determine the list and adequate measures for banks that are systemically important in terms of the national economy.

In general the problem of systemically important financial institutions has become particular relevance during the recent crisis that started in 2007, when the bankruptcy of “Lehman Brothers” aroused sustainability of the global financial system. One reason of such situation was underestimating by regulators in the pre-crisis period

the problem “too big to fail” (hereinafter - TBTF), which actually means too important financial institution to fail. This problem is caused by the risk of unfair behavior of systemically important financial institutions (moral hazard risk), which took over unreasonably high level of risk, relying on the indirect or direct state supporting, while not having an adequate system of risk management In view of the above, the main aim of improving financial sector regulation and supervision should be the elimination (or at least a substantial limitation) “TBTF” subsidization and SIFI’s commitment to understand and take responsibility for the risks undertaken and incurred losses [8].

RESULTS AND DISCUSSION

The activity of scrutinizing of the problem of SIFIs at the international level started at 2008 by G20. Lately, in 2010 Financial Stability Board defined the SIFIs as institution whose disorderly failure, because of their size, complexity and systemic interconnectedness, would cause significant disruption to the wider financial system and economic activity [7].

At present, the problem of ensuring the proper functioning of systemically important institutions at this stage of financial system development is one of the focuses of international organizations and national regulators. Thus, Financial Stability Board (FSB), Basel Committee of banking supervision (BCBS), European Systemic Risk Board (ESRB), International Monetary Fund (IMF), International Association of Insurance Supervision (IAIS), International Organization of securities commissions (IOSCO) continue work out the policy for SIFIs, in particularly methodology of its identifying.

Mainly this policy concerns to Global SIFIs (GSIFIs), but there are almost principals suitable for Domestic SIFIs (DSIFIs).

The main principals of SIFIs identifying methodology can be generalized as:

- indicator approaches;
- concept of loss given default is crucial, than probability default concept;
- assessment basis of default is global economy for GSIFIs and national economy for DSIFIs.

In 2013 the BCBS worked out “Global systemically important banks: update assessment methodology and higher loss absorbency requirement” [3] and developed “Framework for dealing with domestic systemically important banks” [1].

Global systemically important banks (GSIBs) in the wide sense is a bank, that according to the methodology BCBS is identified as “global systemically important bank” [3].

In contrast to the GSIBs, the concept of DSIB’s is applicable to banks, where the appearance of problem in their activities may have a significant impact on the financial system of the country and its economy.

As mentioned BCBS, there are many banks that are not significant from an international perspective, but nevertheless could have an important impact on their domestic financial system and economy compared to non-systemic institutions. Some of these banks may have cross-border externalities, even if the effects are not global in nature [1].

Noteworthy that in the basis of systemically important banks identifying and regulation methodologies BCBS laid the concept that global systemic importance should be measured in terms of the impact that a failure of a bank can make on the global financial system and wider economy rather than the risk that a failure can occur. Therefore, the loss-given-default concept is leading compared to a probability of default concept.

According to the assessment methodology of G-SIBs, the definition of such banks is grounded on an indicator-based measurement approach. The selected indicators reflect the different aspects, causing negative externalities and threats for the stability of the financial system. In particular, the indicators of banks systemic importance, as defined by BCBS, are the following: size of banks, their interconnectedness, the lack of readily available substitutes or financial institution infrastructure for the provided services, their global (cross-jurisdictional) activity and their complexity.

The equal weight of each indicator is 20%. With the exception of the indicator “size”, which is calculated only by “volume of assets”, the other indicators are calculated by several values equally weighted within each indicator.

Noteworthy that one problem that appears in the ranking of banks by total assets is that countries use different accounting standards. Most banks apply International Financial Reporting Standards (IFRS). However, the US banks use Generally Accepted Accounting Principles (U.S. GAAP). In particular, the derivatives are measured on a gross basis in accordance with IFRS, but by net basis according to U.S. GAAP. Thus, in contrast to European (Europe-based International Accounting Standards Board (IASB), the American approach (U.S.-based Financial Accounting Standards Board (FASB) can reduce the volume of “enrolment” in the balance sheet

Thus, differences in approaches to accounting lead to significant differences between the amount of assets determined in accordance with IFRS and the amounts of assets, determined in accordance with US GAAP, especially from the standpoint of institutions, active at the derivatives market [5].

In order to rank the banks in terms of their systemic importance, all G-SIB’s are divided into five groups (buckets), each of them has a certain Score range (A-D) and corresponding requirements for higher loss absorbency (high loss absorbency requirement) (Table 1)

Table 1

Minimum additional loss absorbency for GSIB's

Bucket	Score range*	Minimum additional loss absorbency
5 (empty)	D-E	3,5%
4	C-D	2,5%
3	B-C	2,0%
2	A-B	1,5%
1	cut-of-point-A	1,0%

* *If the Common Equity Tier 1 accepts Score range, the bank belongs to the top bucket (for example, if Tier 1 is 2%, the bank will relate to the fourth bucket, not to the 3rd) Source: [3]*

According to the above approach to the grouping of banks in November 2013 a division of G-SIB's groups (buckets) was made (30 banks in November 2013 and 32 – in November 2014) [9].

It should be noted, that score range of G-SIB's are defined in the way, which the fifth bucket is empty. But in case of referring of some G-SIB's to this bucket the next, the sixth one, should be added and also must be empty. Meanwhile the minimum demand concerning the higher ability to absorb the losses for each next group, beginning with the fifth one, will increase in 1%.

So if the fifth bucket is not empty the minimum demand for the sixth one is 4,5% (3,5%+1%). In case of passing of a bank to the higher bucket it should secure the fulfillment of the demand of the corresponding bucket to provide higher loss absorbency requirement in 12 months [3].

There are some countries in the world that had just work out methodology of identifying DSIBs methodology (Czech Republic, Australia, Canada, and Russia) (Table 2).

It should be noted, that the DSIBs identifying methodology are set up in Ukraine. This methodology determines for indicator (Table 2):

Table 2

The indicators of identifying DSIBs in Ukraine

Indicator	Weight ratio
Total exposure	35 %
Funds of individuals	35%
Funds of corporate sector	15%
Funds received from other banks	7,5%
Finds deposited in other banks	7,5%

Source: [6]

As the result, in December 2014 eight banks of Ukraine were identified as DSIBs. Given the fact that indicator "total exposure" is 35% of total indicators, it's not surprised that Ukrainian DSIBs represented by banks that are constitute TOP-10.

In 2013 IAIS worked out the identifying methodology of global systemically important insurance (GSII). This methodology has some differences from the GSIBs methodology:

- indicators have different weight ratio (for banks its are the same);
- supervision assessment is more powerful.

The indicator of identifying GSII are the following:

- total exposure (5%);
- global activity (5%);
- interconnectedness (40%);
- non-traditional and non-insurance activity (45%);
- substitutability (5%).

As can be seen, the interconnectedness and non-traditional/non-insurance indicators play defining role in identifying GSII. Such approaches shows the features of insurance activity.

According the methodology of identifying GSII there are 9 insurance companies were

defined as GSII. In 2014 the same insurance companies were defined as GSII [10]:

1. Allianz SE
2. American International Group, Inc.
3. Assicurazioni Generali S.p.A.
4. Aviva plc
5. Axa S.A.
6. MetLife, Inc.
7. Ping An Insurance (Group) Company of China, Ltd.
8. Prudential Financial, Inc.
9. Prudential plc

In contrast to the GSIBs (DSIBs) and GSII methodologies, the non-bank non-insurance GSII-FIs currently being developed by IOSCO. The draft document of this methodology consist determination of five indicators (total exposure, interconnectedness, substitutability, complexity, cross-sectorial activity). As we can see, the indicators are the same as for banks and insurance companies. But none of indicators have weight ratio as in the case of banks and insurance companies.

CONCLUSION

Considering the above-mentioned facts, we

can make such conclusion concerning the main principles of development of identifying methodology of domestic systemically important financial institutions in Ukraine.

Firstly, the basis of SIFIs identification methodologies are indicators approaches, which are more or less differ for each type of financial institutions (bank, insurance company and non-bank non-insurance institution).

Secondly, the most developed seen the identifying methodology for banks (as GSIBs and DSIBs). The explanation of this fact can be as follows. Typically, banks are the dominant type of institutions in financial system. In addition, as has shown crisis, banks one of the main type institutions, which necessitate significant support from both the state and corporate sectors. In Ukraine, as already noted, a methodology for DSIBs is developed. Thirdly, considering the basic principles of GSIBs and non-bank non-insurance GSIFIs, in our view the issue of development the relevant methodologies for Ukrainian insurance companies and other financial institutions (excluding banks) not seen actual at least at this stage of the Ukrainian financial system development. That is why its can't seen systemically important a priori. The arguments for this view are the following. The financial system of Ukraine is based on banks, unlike, for example, from the US financial system, which is based on the stock market. In addition, other segments of the financial sector of Ukraine, except banks are not sufficiently developed. As a result in Ukraine banking assets are major in financial system. That is why, in Ukraine the most attention of regulation authorities must be focus on DSIBs identifying methodology (periodic evaluation, improvement).

LITERATURE USED AND INFORMATION SOURCES

1. A framework for dealing with domestic systemically important banks. – [online]: <http://www.bis.org/publ/bcbs233.htm>
2. Consultative Document (2nd) Assessment Methodologies for Identifying Non-Bank Non-Insurer Global Systemically Important Financial Institutions (Proposed High-Level

Framework and Specific Methodologies), 04 March 2015. – [online]: <http://www.financialstabilityboard.org/2015/03/assessment-methodologies-for-identifying-non-bank-non-insurer-global-systemically-important-financial-institutions/>.

3. Global systemically important banks: update assessment methodology and the higher loss absorbency requirement (July 2013). – [online]: <http://www.bis.org/publ/bcbs255.pdf>
4. Global Systemically Important Insurers: Initial Assessment Methodology (18 July 2013), International Association of Insurance Supervisors. - [online]: https://www.lloyds.com/~media/files/the%20market/operating%20at%20lloyds/regulation/gpa/final_initial_assessment_methodology_18_july_2013.pdf.
5. International Swaps and Derivatives Association (2012) “Netting and Offsetting: Reporting Derivatives Under U.S. GAAP and Under IFRS,” May 2012.
6. NBU Board Resolution 25/12/2014 No 863 “On Approval of the Procedure for determination of systemically important banks” - [online]: http://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=13264033.
7. Reducing the moral hazard posed by systemically important financial institutions FSB Recommendations and Time Lines// Financial Stability Board. – [online]: http://www.financialstabilityboard.org/wp-content/uploads/r_101111a.pdf?page_moved=1.
8. Reforming financial regulation to address the too-big-to-fail problem. – Режим доступу: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1645921.
9. 2013 Update of group of global systemically important banks (G-SIBs) – [online]: <http://www.financialstabilityboard.org>.
10. 2014 Update of List of Global Systemically Important Insurers (G-SIIs) – [online]: <http://www.financialstabilityboard.org/2014/11/2014-update-of-list-of-global-systemically-important-insurers-g-siis/>.

The author view does not reflect the official position of the National Bank of Ukraine.

ADDRESS & ©

Maryna NIKONOVA, PhD
Senior economist of Financial Stability Department
National Bank of Ukraine
Alma-Atinskaya str. 68, 66
02092, Kyiv,
Ukraine
maryna.nikonova@gmail.com

НАЦИОНАЛЬНАЯ РАМОЧНАЯ ПРОГРАММА МИНИМИЗАЦИИ ПИЩЕВЫХ ОТХОДОВ И ПОТЕРЬ В КОНТЕКСТЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ГЛОБАЛЬНОЙ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Сергей ГАСАНОВ, Сергей ПЕТРУХА, Нина ПЕТРУХА

Киев, Украина

SHRNUTÍ: V květnu roku 2014 publikovala Komise pro potravinovou bezpečnost zprávu „Ztráty potravin a plýtvání potravinami v kontextu udržitelných potravinových systémů“, která udala tón bádání v oboru pro jednotlivé státy. O rok dříve schválila ukrajinská vláda Strategii rozvoje zemědělského sektoru hospodářství do roku 2020, která vidí jednu z hlavních příčin potravinových ztrát v nedostatečné logistice a infrastruktuře trhu s potravinami. Daná problematika se posléze částečně promítla do prezidentova programu „Strategie reform 2020“. Předkládaná studie ukazuje, že si Ukrajina ve srovnání se světem, kde potravinové ztráty a plýtvání potravinami dosáhly plné třetiny světové produkce (zhruba 1.3 miliardy tun), nevede špatně; ztráty a plýtvání potravinami nejsou velké a jejich dopad na potravinovou bezpečnost je zanedbatelný. Avšak evropský vektor vývoje Ukrajiny spolu s implementací Společné zemědělské politiky Evropské unie přináší srovnání se státy, které co do počtu kalorií na člověka za den vyplývají potravin nejméně. Výzvou tohoto srovnání pro ukrajinský program národního rozvoje je zavedení perspektivních metod redukce ztrát a plýtvání potravinami. Některé takové metody tato studie nastiňuje.

Klíčová slova: potraviny; ztráta; plýtvání; snížení; bezpečnost.

ABSTRACT: In May 2014 the Committee on World Food Security published a report “Food losses and food waste in the context of sustainable food systems”, setting thus the tone for regional research of this issue. One year before, the Cabinet of Ministers of Ukraine approved the Strategy for development of the agricultural sector of the economy up to 2020, in which the losses of agricultural production, as a consequence of the imperfection of its logistic and agricultural market infrastructure has been declared as one of the key problems. Subsequently this issue was reflected partially in President’s program «Strategy of reforms 2020». The conducted study proved that, if the global problem of food waste and losses, which quantitatively already reached one-third the size of the produced food (about 1.3 billion tons), is an acute, then in Ukraine the volume of food losses and food waste is relatively small and has negligible impact on the level of food security. However, the European vector of Ukraine’s development, along with the implementation of the rules of the Common Agricultural Policy of the European Union against the background of the leading positions of European countries by the number calories of food go to waste for 1 person per day, determines the need to take into account in the national development program the perspective methods of minimization the amount of losses food and optimization of the number of food waste, in particular those we offer.

Keywords: food; loss; waste; minimization; security.

РЕЗЮМЕ: у травні 2014 року Комітет з всесвітньої продовольчої безпеки опублікував доповідь «Продовольчі втрати і харчові відходи в контексті стійких продовольчих систем», задавши тим самим тон регіональним науковим дослідженням цієї проблематики. Роком раніше Кабінет Міністрів України схвалив Стратегію розвитку аграрного сектору економіки країни до 2020 року, у якій в якості ключової проблеми його розвитку декларуються втрати аграрної продукції внаслідок недосконалості системи логістики та інфраструктури аграрного ринку, що в подальшому частково імплементовано в п. 17 вектора «Розвиток» Президентської програми «Стратегія-2020». Проведене дослідження довело, що якщо у світовому масштабі проблема харчових відходів і втрат, які в кількісному вимірі вже досягли розміру третини усього обсягу щорічно виробленого продовольства (а це складає приблизно 1,3 млрд т), стоїть гостро, то в Україні обсяги втрат продовольства і харчових відходів порівняно невеликі і незначною мірою впливають на рівень продовольчої безпеки країни. Але європейський вектор розвитку України поряд з імплементацією правил Єдиної сільськогосподарської політики Європейського Союзу на тлі лідируючих позицій європейців у кількості калорій на 1-у людину у день, які були відправлені у відходи, обумовлює

облік в національних рамкових програмах розвитку і перспективних методів скорочення обсягів втрат продовольства, і оптимізацію кількості харчових відходів, зокрема, запропоновану нами.

Ключові слова: продовольство; втрати; відходи; мінімізація; безпека.

ВВЕДЕНИЕ

Наиболее эпохальной среди стоящих перед международным сообществом проблем является продовольственная: быстрый рост численности населения планеты происходит в условиях, способствующих ограничению объемов агропроизводства и ухудшению состояния окружающей среды, что на фоне волатильности процессов формирования и функционирования мирового продуктового рынка актуализирует исследование вопросов, касающихся экологической и продовольственной безопасности, сокращения потерь аграрного сырья и пищевых продуктов. Одновременно с этим минимизация необоснованных затрат агропродукции будет способствовать успеху ведущейся в мировых масштабах борьбы с голодом и недоеданием, в частности, с таким явлением, как скрытый голод. Решение проблем, связанных с голодом, с потерями и порчей пищевых продуктов, способствует повышению уровня технологической оснащённости, экономической эффективности и экологической безопасности агропроизводства, а также повышением степени социальной ответственности занятых в агросфере лиц. Если вопросами продовольственной безопасности как в мире, так и в Украине в частности, посвящены работы многих именитых ученых: В. М. Гееца, Л. В. Дейнеко, Д. Ф. Крысанова, Ю. А. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяк, П. Т. Саблука и др., то экономический концепт пищевых отходов и потерь на национальном уровне, не

принимая во внимание работы популистско-пропагандистского характера, например [1], с научной точки зрения исследованы не достаточно. А в мировом масштабе – группа экспертов высокого уровня по вопросам продовольственной безопасности и питания Комитета по всемирной продовольственной безопасности лишь в 2014 г. опубликовала профильный доклад «Продовольственные потери и пищевые отходы в контексте устойчивых продовольственных систем», что только актуализирует исследования подобного рода. Целью этого исследования является структурно-компонентный анализ глобальных и региональных факторов, обуславливающих потери продовольствия, с последующей выработкой методологических приёмов по их сокращению.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ДИСКУССИЯ

По оценкам FAO каждый год в мире пропадает или выбрасывается треть, а это около 1,3 млрд т всех произведенных продуктов питания. При этом объемы потерь продовольствия в развитых и развивающихся странах находятся примерно на одинаковом уровне – соответственно 670 и 630 млн т [2]. Потери и отходы продовольствия возникают по всей цепочке его продвижения, начиная от сельхозтоваропроизводителей и заканчивая потребляемыми пищевыми товарами домашними хозяйствами. При этом наблюдается варьирование по странам (рис. 1)

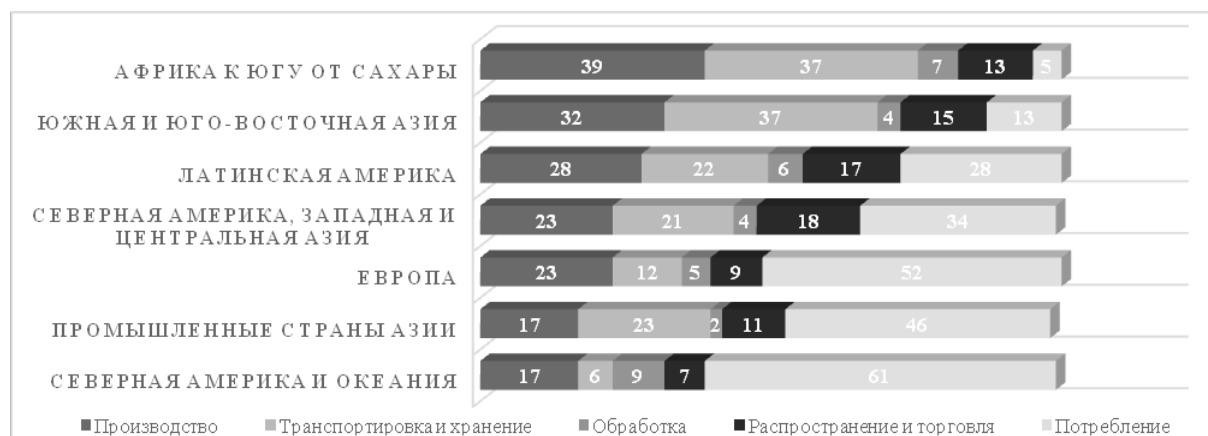

Рис. 1. Потери и отходы продовольствия в цепочке добавленной стоимости (% ккал).

Источник: авторское обобщение [2-4].

В США, развитых странах Европы, Канаде и Австралии больше половины потерь продовольствия и пищевых отходов приходится на этап конечного потребления. По оценкам FAO [2] ежегодно каждый житель стран Европы и Северной Америки производит 95-115 кг пищевых отходов, тогда как в находящихся к югу от Сахары странах

Африки, а также ряде государств Южной и Юго-Восточной Азии их количество составляет всего 6-11 кг. В странах с низким и средним уровнями доходов продовольствие теряется в основном на ранних и средних стадиях цепочки его продвижения, причем около 70 % потерь образуется после сбора урожая и в процессе его хранения (рис. 2).

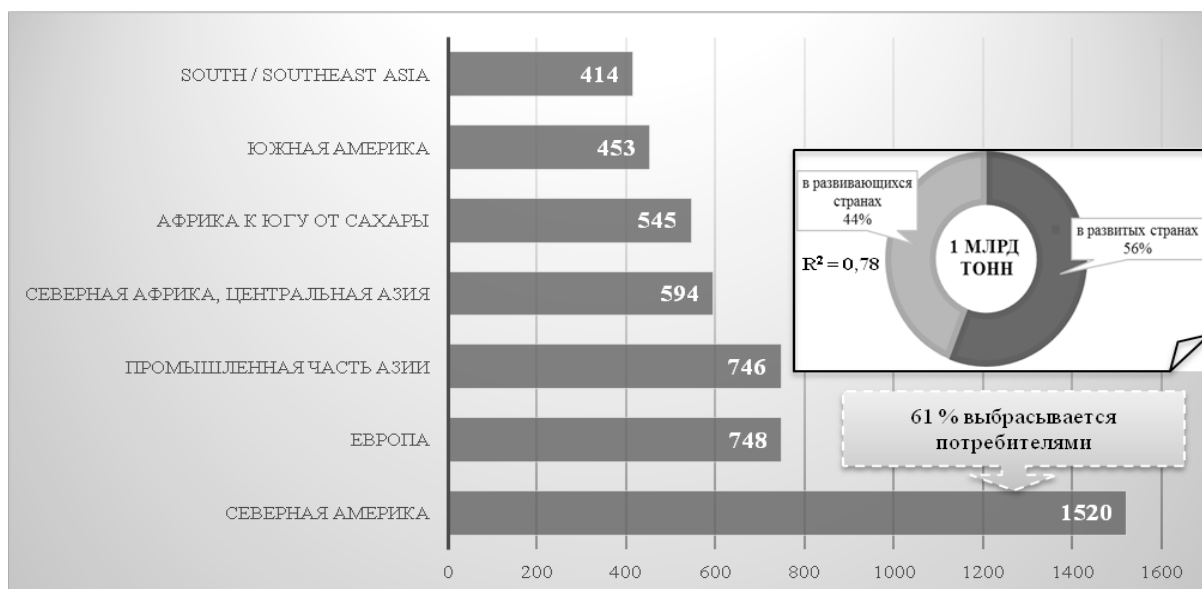

Рис. 2. Визуализация величины корреляционной связи уровня экономического развития страны с количеством калорий на 1-го человека в день, которые были отправлены в отходы (при дневной норме около 2000 калорий). *Источник: подсчитано авторами на основе данных [2-3].*

Согласно данным FAO средний по Украине объем потерь зерна составляет около 17 %. Однако в отдельных регионах при неблагоприятных погодных условиях, в частности обусловленных засухой, хозяйства теряют до 25-40 % валового урожая [4]. За годы независимости в Украине наблюдалось 12 засух: 1992, 1994, 1996, 1999, 2000, 2002 (в Крыму), 2003, 2005 (вторая половина года), 2007, 2009, 2011 гг. и осенне-летняя засуха 2013 г. В отдельные периоды засухи наблюдались практически ежегодно 5-11 лет подряд: в 1888-1894, 1929-1936, 1944-1954, 1999-2007 гг. Но потери зерна определялись не только засухой – примерно 60 % от их общего объема обусловило несоответствие применяемых аграрных технологий экстремальным погодным условиям. В пострадавших регионах хозяйства, использовавшие современные технологии, в частности минимальную обработку почвы, даже в условиях засухи имели урожайность, примерно вдвое превышавшую среднюю по Украине. В 2013 г. аналогичная ситуация наблюдалась и в Казахстане, где из-за засухи погибли посевы зерновых на площади 94 тыс. га. В итоге валовой сбор зерна в данной стране оказался на уровне засушливого 2011

г. и составил 12,9 млн т. При этом по данным Минсельхозхозяйства РФ засуха, которая в 2011 г. затронула в основном Приволжский и Центральный федеральные округа этой страны, погубила сельскохозяйственные культуры на площади более чем 13,3 млн. га. Размер данной территории составил 30 % от площади посевов аграрных культур в пострадавших регионах, 17 % от общей посевной площади в масштабах РФ и 30 % от всей посевной площади зерновых культур в этой стране. В связи с этим валовой сбор зерна в чистом весе в РФ сократился до 58,62 млн т. В 2010 г. он составлял всего 95,6 млн т.

Потери массы и качества аграрной продукции, наблюдаемые на всех этапах ее продвижения от производителя к конечному потребителю, подразделяются на механические и биологические. К первым относятся неучтенные повреждения, происходящие при перемещении сырья и продуктов. Единственным оправданным видом потерь биологического характера является уменьшение веса сухого вещества в результате изменения влажности сырья. При перевозке и хранении убранного зерна теряется от 5 % до 25 % его объема в зависимости от технического оснащения элеваторов и общих

принципов организации хранения. Ежегодные потери зерна ФАО оценивает в 10 % от общего объема его производства, причем в некоторых менее развитых странах значение данного показателя составляет 50 %.

В Украине из-за недостаточно развитой материально-технической базы организаций, специализирующихся на переработке и хранении урожая, ежегодные потери зерна достигают 8 млн. т. при общем объеме его производства, составляющем 30-40 млн т. Таким образом, в денежном эквиваленте размер ежегодных потерь украинских производителей зерна приближается к 800 млн долл. США. Количественный урон сопровождается снижением качества зерна, ухудшением его посевных и продовольственных характеристик. В экономически развитых странах Европы и Америки аналогичные потери сведены до неизбежного минимума, их размер не превышает 1-2 %. Отметим, что только 4 % от общего объема потерь обусловлены технологиями уборочных работ, а около 1 % – методами транспортировки. До 74 % потерь приходится на послеуборочный период (в частности, потерь на стадии переработки и хранения) [3].

Потери аграрного сырья и перевод пищевых продуктов в разряд отходов относятся к снижающим уровень глобальной продовольственной безопасности факторам. В связи с этим рассмотрим два аспекта их воздействия.

1. Этический: нерациональное использование произведенного продовольствия структурами розничной торговли, общественного питания, а также приобретающими излишнее количество продуктов потребителями представляется морально неприемлемым. Так, если бы в Великобритании продовольствие использовалось более рационально, то проживающая в данной стране среднестатистическая семья могла бы ежегодно экономить 1000 USD, а местный гостиничный бизнес – до 1,2 млрд долл. США. За счет того, что размер порции в английском ресторане превышает потребности посетителя, в отходы отправляется примерно до 17 % приготовленных продуктов. Люди покупают пищевых товаров больше необходимого, участвуя в различных программах супермаркетов, предлагающих совершать более масштабные закупки по сниженным ценам [4].

Описанная проблема характерна, прежде всего, для экономически развитых стран Северной Америки, Европы и Азии, располагающих продовольствием в избытке. Размеры ежегодных потребительских потерь продуктов в расчете на 1-го человека в США и Канаде достигают 100 кг, Европе – 50 кг,

развитых странах Азии – 40 кг, Латинской Америке – 20 кг, Южной и Юго-Восточной Азии, а также Африке к югу от Сахары – от 6 до 10 кг [4].

Ежегодно в промышленно развитых регионах мира продовольствие в количестве около 300 млн т (почти половина от общего объема производства) списывается как непригодное для потребления. Основной тому причиной является завышение стандартов качества. Примером могут служить фрукты и овощи неэстетичной формы, которые игнорируются покупателями или вообще не попадают на прилавки. Сельхозпроизводители Кении вынуждены выбрасывать около 40 % овощей и фруктов, предназначенных для британского рынка, из-за несоответствия их внешнего вида завышенным требованиям.

Согласно содержащемуся в докладе ФАО [2] прогнозу, при сохранении нынешних темпов роста спроса и потребления продовольствия, энергетическая ценность используемых в мировых масштабах пищевых продуктов должна возрасти на 60 %. Снижение уровня продовольственных потерь и пищевых отходов в 2 раза могло бы сократить дефицит продовольствия на 20 % и значительно уменьшить объемы потребления воды, энергии, пестицидов, удобрений.

2. Экологический: интенсификация процесса выпуска продовольствия, сопровождающаяся увеличением объемов потерь и отходов, отрицательно воздействует на окружающую среду. Чрезмерное потребление природных ресурсов в процессе производства и переработки аграрного сырья сопровождается засаливанием и эрозией почв, истощением грунтовых и поверхностных вод, загрязнением окружающей среды пестицидами. Ежегодно в процессе производства продуктов питания, не доходящих до потребителей, за данными [4], расходуется 550 млрд. м³ воды, а в атмосферу выбрасывается до 3,3 млрд. т парниковых газов.

Существенный урон окружающей среде наносит сопровождаемая выбросами метана порча продовольственных продуктов на заключительных этапах процесса их продвижения. В Азии наибольший экологический ущерб обуславливают потери зерновых, в том числе риса, в Латинской Америке – фруктов.

Рассмотрим перспективные методы сокращения объемов потерь продовольствия и оптимизации количества пищевых отходов.

1. Выработка единой и согласованной методики сбора, учета и анализа подтвержденных и достоверных данных о потерях продовольствия и отходах (далее – ППО). Разработка соответствующих общемировых протоколов

связана с учетом большого числа переменных, специфичных для различных стран и регионов. Использование международным сообществом единой методологии мониторинга возможно лишь при готовности правительств всех государств добросовестно сообщать об объемах потерь и отходов на всех стадиях производства и продвижения продовольствия. В настоящее время используемые в мире методы сбора соответствующих данных не стандартизованы, и как следствие неоднозначность и разнообразие подходов к вопросам мониторинга, отсутствие стандартного протокола измерения объемов ППО. Особо отметим необходимость валидации методов сбора информации, поскольку утверждения ряда исследователей о репрезентативности используемых ими данных не подтверждаются при проведении апробаций.

В глобальных масштабах сбор, анализ и оценка данных, а также выработка конкретных методик предупреждения и сокращения продовольственных потерь и отходов усложняются из-за наличия региональных особенностей. В экономически развитых государствах исследования на данную тему затрагивают социальные или этические проблемы. В странах с переходной экономикой, а также развивающихся государствах проблема ППО изучается применительно к вопросам, касающимся продовольственной безопасности – таким, как внедрение современных технологий или эффективное использование ресурсов при производстве сельскохозяйственного сырья и продовольствия.

Авторами различных исследований, в зависимости от стоящих перед ними задач и целей, применяются различные методы оценки количества ППО. Чаще всего используются данные о потерях продовольствия и отходах, агрегированные по весовым или стоимостным эквивалентам, и лишь в исключительных случаях – по энергетической ценности. В иных исследованиях количеству ППО соответствуют объемы выброшенной углекислоты или использованной воды. Каждый метод агрегирования имеет определенные преимущества и недостатки. Их наличием обусловлены вариации получаемых результатов, затрудняющие сравнительную оценку последних. Методика получения информации о ППО определяется спецификой как рассматриваемого участка производственно-сбытовой цепочки, так и обследуемой страны или региона. Так, в развивающихся государствах случаи послеуборочных потерь в цепочке производства и сбыта продовольствия могут не фиксироваться. В связи с этим

актуальной представляется гармонизация методов и протоколов сбора данных о ППО. Отметим, что экспертами FAO в рамках инициативы «Сэкономим продовольствие» [4] подготовлены рекомендации, содержащие методику оценки потерь мелких сельхозпроизводителей и облегчающие сопоставление приводимых в различных исследованиях данных.

2. Реализация основанных на социальных инновациях глобальной, региональных и страновых стратегий сокращения объемов продовольственных потерь и пищевых отходов.

Количество нерационально используемого продовольствия определяется действиями всех экономических субъектов. Практика сокращения объемов ППО должна быть частью комплекса мер, направленных на повышение устойчивости продовольственной системы, таких, как стабилизация объемов производства и потребления продовольствия, обеспечиваемая сокращением количества пищевых отходов. В среднесрочной перспективе необходимо учитывать социально-экономическую динамику исследуемой страны (региона), а также способность местных производителей, переработчиков и потребителей предотвращать продовольственные потери и оптимизировать количество пищевых отходов.

3. Разъяснение домашним хозяйствам общественных последствий роста продовольственных потерь и пищевых отходов, а также предложение путей решения соответствующих проблем. Примером осуществления данной практики на надгосударственном уровне является образовательно-рекламная программа FAO, ориентирующая домашние хозяйства на бережливость и социальную ответственность. Потенциальным покупателям рекомендуется не брезговать фруктами и овощами неправильной формы, содержащими столько же питательных веществ, сколько и их более привлекательные аналоги.

4. Поддержка реализуемых частными и государственными структурами инвестиционных программ и проектов, направленных на сокращение потерь продовольствия и уменьшение объемов пищевых отходов.

5. Реализация разноуровневых инициатив по сокращению ППО. Для предотвращения нового мирового продовольственного кризиса FAO рекомендует правительствам различных стран апеллировать как к потребителям, так и к производителям продовольствия. Для борьбы с порчей последнего предлагается осуществлять сбалансированное производство, исключаящее накопление излишков

сельскохозяйственных товаров. Уже имеющиеся невостребованные запасы последних рекомендуется перераспределять в пользу нуждающихся.

Анализ относящихся к Украине данных о потерях пищевых продуктов и объемах соответствующих отходов позволил нам выявить ряд тенденций, связанных с процессом продвижения сырья и продовольствия. Оценим ППО применительно к различным звеньям отечественной продовольственной цепи.

Производство, хранение и переработка сельскохозяйственного сырья: масштабы урона от падежа и гибели животных

сокращаются. В 2011 г. уровень потерь по отношению к стоимости реализованной продукции животноводства составил 0,72 %, в 2012 г. – 0,69 %, 2013 г. – 0,62 %. Достаточно значительны потери овощей на этапе хранения (в 2011 г. – 5,91 %, 2012 г. – 3,02 %, 2013 г. – 7,16 %). В 2013 г. значение данного показателя для картофеля составило 1,88 %, а применительно к иным видам сельскохозяйственной продукции не превышало 1 % (зерновым – 0,09 %, сахарной свекле – 0,02 %, семенам рапса – 0,14 %, плодам и ягодам – 0,59 %, мясу и салу в убойном весе – 0,3 %, молоку – 0,04 %, меду – 0,11 % (табл. 1).

Таблица 1.

Потери сельскохозяйственных организаций (включая естественную убыль) при хранении продуктов, тонн.

Показатели	Исследуемые годы						Потери при хранении, %	
	2011		2012		2013		2013 г. К 2012 г. (физический объем)	2013 г. К 2012 г. (удельный вес в объеме производства)
	Объем потерь при хранении, т.	Удельный вес в объеме производства, %	Объем потерь при хранении, т.	Удельный вес в объеме производства, %	Объем потерь при хранении, т.	Удельный вес в объеме производства, %		
Зерновые и зернобобовые	11025	0,20	7326	0,11	6317	0,09	86,2	78,4
пшеница	2306	0,18	1233	0,08	1191	0,06	96,6	82,9
рожь	1116	0,20	328	0,05	107	0,01	32,6	24,6
Сахарная свекла	2717	0,08	2774	0,07	931	0,02	33,6	31,6
Подсолнечник	3	0,13	1	0,14	0	0	0	0
Картофель	20200	2,90	19138	2,03	18147	1,88	94,8	92,8
Овощи	13395	5,91	9282	3,02	17064	7,16	183,8	236,7
Семена рапса	205	0,07	209	0,07	782	0,14	374,2	205,8
Плоды и ягоды	289	0,62	212	0,45	363	0,59	171,2	129,5
Мука, крупа	1	0	0	0	34	0	0	0
Растительное масло	1	0,13	0	0	0	0	0	0
Мясо и сало (в убойном весе)	638	0,31	3769	1,63	772	0,30	20,5	18,5
Молоко	1853	0,04	1727	0,04	2224	0,04	128,8	123,0
Яйца, тыс. шт.	603	0,03	81	0	73	0	90,1	85,2
Мед, ц.	0	0	2	0,07	3	0,11	150,0	153,0

Источник: рассчитано авторами по данным проанкетированных организаций.

Переработка сырья на мясоперерабатывающих предприятиях: на данные структуры приходится 27-33 % от общего объема потерь применительно ко всей технологической цепи, в 2011 г. Составлявшего 53503 ц, 2012 г. – 61855 ц,

2013 г. – 59242 ц. В 2013 г. Объем потерь мяса и мясопродуктов сократился на 7,5 % по сравнению с уровнем 2012 г. В 2013 г. 66,6 % потерь было зафиксировано при хранении рассматриваемой продукции в холодильниках, на базах и складах, 2,6 % –

при транспортировке до холодильников, 0,3 % – при доставке в розничные торговые сети, 0,06 % – в структурах общественного питания и розничной торговли (табл. 2).

Таблица 2.

Потери мяса и мясopодуктов в 2011-2013 гг.

Этапы товародвижения	Исследуемые годы									Удельный вес потерь в 2013 г к 2012 г, %
	2011			2012			2013			
	Число случаев	Вес, ц.	Сума, млн. грн.	Число случаев	Вес, ц.	Сума, млн. грн.	Число случаев	Вес, ц.	Сума, млн. грн.	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Потери продукции, всего	5540	53503	53273	6735	61855	98866	6233	59242	172829	92,5
На перерабатывающих предприятиях	40	14318	12511	187	16880	25849	83	17714	44327	44,4
в т.ч. от сушки на всех стадиях переработки	9	13146	11420	121	13074	23114	37	14469	41106	30,6
При транспортировке до холодильника, баз и складов	306	17	13	324	22	30	283	1552	4626	87,3
При хранении в холодильниках, на базах и складах	1206	38713	39583	1933	44736	70388	3229	39754	120672	197,0
в т.ч. из-за нарушения температурных режимов в холодильниках	16	2883	2411	12	540	416	0	0	0	0
При доставке в розничные торговые сети и на предприятия общественного питания	3536	445	623	3737	156	826	2135	174	1076	57,1
В розничной торговле и общественном питании, включая доработку	452	10	543	554	61,15	1773	503	48	2128	90,8
Потери от падежа и гибели животных, млн. грн.	0	0	10131	0	0	8889	0	0	35410	0

Источник: рассчитано авторами по данным проанкетированных организаций.

Перечислим выводы, сделанные нами в ходе исследования особенностей процесса потребления продуктов питания в домашних хозяйствах Украины.

1. Объем потери продовольствия, на данном уровне потребления составляющий от 5 % до 7 %, определяется количеством и качеством продуктов. Сравнительно невысокие значения данного показателя обусловлены наращиванием объемов потребления и оптимизацией рационов питания.

2. В краткосрочной перспективе следует ожидать значительного увеличения объемов пищевых товаров, переводимых в разряд отходов. Основной тому причиной станет ускоренное развитие супер- и гипермаркетов, стимулирующих масштабные закупки

продуктов питания, и соответственно, рост их потерь.

3. Увеличение количества пищевых отходов, вызванное масштабным приобретением пищевых товаров, в перспективе может осложнить решение задач, связанных с оптимизацией и повышением качества рационов питания населения, а также обеспечением продовольственной безопасности. В этой связи особо актуальным станет сохранение пищевой продукции на всех этапах ее продвижения к потребителям.

Исследование рассматриваемой проблемы на общегосударственном уровне позволило нам определить наиболее эффективные методы сокращения потерь продовольствия и оптимизации объемов пищевых отходов – что

продемонстрировано на рис. 3, составленном применительно к различным уровням управления, производства и потребления.

Рис. 3. Методы сокращения потерь продовольствия и оптимизации объемов пищевых отходов. Источник: авторская разработка.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На глобальном уровне сокращение потерь и отходов продовольствия рассматривается в качестве эффективного направления борьбы с голодом и недоеданием. Для обеспечения к 2050 г. всего населения Земли продовольствием объем его поставок следует увеличить на 60 %, при этом сокращение ППО вдвое позволит ограничиться 25 % приростом производства [2]. В отдельной стране объемы пищевых отходов и потерь продовольствия зависят от местных особенностей процесса формирования ресурсов и внутренних традиций потребления. Таким образом, рационализация процесса обеспечения населения продуктами питания должна начинаться на этапе планирования аграрного производства и включать в себя всю продовольственную цепочку, вплоть до этапа потребления в домашних хозяйствах.

Потребность в новых методах решения рассматриваемой проблемы диктуется урбанизацией, либерализацией торговли, направленностью идущих на мировом рынке продовольствия процессов, а также обусловленным ими удлинением продуктовых цепочек.

В Украине объемы потерь продовольствия и пищевых отходов сравнительно невелики и незначительно влияют на уровень продовольственной безопасности страны. Причинами этого являются:

– достаточно высокая технологичность и непрерывная техническая модернизация всех структур, осуществляющих производство и сбыт сельскохозяйственной продукции;

– отсутствие излишнего потребления в домашних хозяйствах, еще только наращивающих количество и качество используемого продовольствия;

– относительно небольшое количество супер и гипермаркетов, стимулирующих масштабные закупки.

Сокращение потерь продовольствия и уменьшение объемов пищевых отходов способствуют повышению уровня безопасности в продовольственной сфере, более эффективной работе национальной продовольственной системы, оптимизации и повышению качества рационов населения, эффективному функционированию сельскохозяйственных товаропроизводителей.

ЛИТЕРАТУРА И ИНФОРМАЦИОННЫЕ ИСТОЧНИКИ

1. ПАНКРАТОВА, Л. *Втрати сільськогосподарських товаровиробників через відсутність кооперативної логістики в Україні* [online]. 2013, [cit. 13.08. 2014]. Dostupny z <http://www.aau.org.ua/rynky-tacyny/vtrati-cerez-vidsutnist-kooperativnoie-logistiki-v-ukraieni>.
2. GUSTAVSSON, J., CEDERBERG, C., SONESSON, U., VAN OTTERDIJK, R. AND MEYBECK, A. (2011): *Global food losses and food waste – Extend, causes and prevention*. Rome: Food and agriculture organization of the United Nations.
3. Food Losses and Waste in Europe and Central Asia [online]. 2014, [cit. 24.11.2014].

- Dostupny z <http://www.fao.org/docrep/meeting/030/mj621e.pdf>. and Waster reduction [online]. 2014, [cit. 24.11.2014]. Dostupny z <http://www.fao.org/save-food/en>
4. Save food: global initiative on food loss

ADDRESS & ©

доц. Сергей ГАСАНОВ, кандидат экономических наук,
директор Научно-исследовательского финансового института
Академия финансового управления Министерства финансов Украины
ул. Дегтярёвская, 38-44, 04119 Киев, Украина
sgasanov@ukr.net

Сергей ПЕТРУХА,
заместитель директора Института последипломного образования
Государственное учебно-научное учреждение «Академия финансового управления»
Министерство финансов Украины
ул. Дегтярёвская, 38-44, 04119 Киев, Украина
psv03051984@gmail.com

Нина ПЕТРУХА,
заведующий отделом аспирантуры и докторантуры
Научно-исследовательский финансовый институт
Государственное учебно-научное учреждение «Академия финансового управления»
Министерство финансов Украины
ул. Дегтярёвская, 38-44, 04119 Киев, Украина
nninna1983@gmail.com

ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ РИЗИКОВАНOSTІ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ МАЛОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

Олена СОРОКІВСЬКА

Тернопіль, Україна

VYSVĚTLIVKA: Cílem článku je zhodnocení rizik ekonomických aktivit malých podniků a předvídání změn těchto rizik. Výsledky PEST analýzy určují seznam hrozeb i příležitostí pro přípravu SWOT analýzy malých podniků. Článek nabízí komponenty pro jednotlivé skupiny faktorů, důležitých pro stanovení úrovně rizika malého podnikání na Ukrajině, analyzuje vnější zdroje rizika a kalkuluje úroveň rizika a rovněž zkoumá expektaci rizika u různých ekonomických aktivit malých podniků. Použití pravděpodobnostního vyhodnocování rizik nabízí komplexní představu o rizikovosti vnějšího prostředí s přihlédnutím k hospodářským, politickým, sociálním i technologickým faktorům.

Klíčová slova: riziko; malé podniky; prostředí; hospodářská činnost; ziskovost; variační koeficient.

ANNOTATION: The aim of the paper is an assessment of the degree of risk of various economic activities of small businesses and forecasting the changes of their riskiness. The article presents the results of PEST-analysis that should be used to determine the list of threats and opportunities in the preparation of SWOT-analysis of small business. As a result of the analysis there were formed a number of components for certain groups of factors that were the most important in determining the risk level of small enterprises in Ukraine. The main external sources of risk were analyzed and the indicators of risks level evaluation were calculated. The changes in risk expectations of various economic activities of small businesses were studied. Using probabilistic risk assessment of small businesses in different sectors provides a comprehensive idea of the riskiness of the environment, taking into account economic, political, social and technological factors.

Key words: risk; small businesses; the environment; type of economic activity; profitability; coefficient of variation.

АНОТАЦІЯ: Метою представленоґо дослідження є проведення оцінки ступеня ризику різних видів економічної діяльності підприємств малого бізнесу та прогнозування змін їхньої ризикованості. У статті проведений PEST-аналіз, результати якого доцільно використовувати для визначення переліку загроз і можливостей при складанні SWOT-аналізу малого підприємства. У результаті проведеного аналізу було визначено низку складових за окремими групами факторів, які, на думку автора, є найбільш значущими при визначенні рівня ризику діяльності малих підприємств в Україні. Визначено основні зовнішні джерела виникнення ризиків і розраховані показники оцінки ступеня ризику. Досліджено очікування по зміні ризикованості різних видів економічної діяльності підприємств малого бізнесу. Використання імовірнісної оцінки ризику діяльності малих підприємств у різних сферах дозволяє отримати комплексне уявлення про загрози зовнішнього середовища з урахуванням економічних, політичних, соціальних і технологічних факторів.

Ключові слова: ризик; підприємства малого бізнесу; зовнішня середовище; вид економічної діяльності; рівень рентабельності; коефіцієнт варіації.

ВСТУП

Рівень економічної безпеки підприємств малого бізнесу в Україні значною мірою залежить від ступеня загроз зовнішнього середовища, у якому вони здійснюють виробничо-господарську діяльність. Проблема ризикованості різко загострюється під час нестабільності, постійної трансформації та глобалізації сучасної економіки країни. Тому отримання своєчасної вірогідної інформації щодо виникнення ризиків у діяльності підприємств малого бізнесу

надасть змогу підсилити заходи з управління ризиками та дозволить забезпечити достатній рівень економічної безпеки підприємства.

Різні аспекти впливу ризиків на діяльність підприємств було висвітлено у значній кількості праць вітчизняних та зарубіжних науковців. Так, І. А. Бланком (2005) розроблено комплекс методів управління ризиками, а саме систему внутрішніх механізмів нейтралізації ризиків. У роботах В. Вітлінського (2004), Г. І. Великоіваненко (2004), П. І. Верченко (2004) сформульовано принципи і розроблені методи управління

економічним ризиком суб'єктів господарювання. А. Б. Камінський у своєму дослідженні (2006) представив методологічні аспекти економіко-математичного моделювання фінансових ризиків. Але, оскільки сучасний економічний простір характеризується високим ступенем нестабільності, формується більш високий рівень чутливості малих підприємств до загроз зовнішнього середовища, що в принципі відтворюється зрештою й у зростанні показників збитковості і банкрутства. Зазначене зумовлює необхідність проведення досліджень у даному напрямі.

Метою представлено дослідження є проведення оцінювання ступеня ризику різних

видів економічної діяльності підприємств малого бізнесу та прогнозування змін їхньої ризикованості.

РЕЗУЛЬТАТИ І ДИСКУСІЯ

Ризик є невід'ємною складовою економічної діяльності малих підприємств і розуміння його сутності є дуже важливим для проведення подальших досліджень. Аналіз літературних джерел дозволив виділити чотири принципово різних ключових поняття у визначенні ризику (табл. 1).

Таблиця 1

Дослідження ключових понять у визначенні ризику

Ключове поняття	Представники підходів
«невизначеність»	Е. Нікбахт, А. Гропеллі (2003)
«загроза»	Б. Райзберг (2011)
«імовірність»	П. Грабовський, С. Петрова, С. Полтавцев (2011), Д. Ушаков (2005), Ю. Коваленко (2010), І. Лукасевич (2009), Ю. Сенейко (2014), В. Галасюк, М. Сорока (2012), М. Рогов (2012)
«характеристика діяльності»	А. Альгін (2010), О. Устенко (2014), Н. Савіна (2012)

* Систематизовано автором.

Таким чином, спираємося на таке узагальнене визначення ризику: ризик – це загроза того, що мале підприємство зазнає більших, ніж передбачалося, втрат під час здійснення певного виду діяльності внаслідок появи випадкової або непередбачуваної події. Ризикованість – це об'єктивна сторона ризику, що пов'язана з неточністю оцінки результату або економічного показника діяльності малого підприємства.

Оскільки мале підприємство є відкритою соціально-економічною системою, його розвиток залежить від зовнішнього середовища. Ризикове середовище малого підприємства розглядається як сукупність об'єктів і процесів зовнішнього середовища, що є джерелом виникнення ризиків.

Для того, щоб узагальнити фактори

зовнішнього середовища, що впливають на розвиток малого бізнесу в Україні, скористаємося PEST-аналізом.

PEST-аналіз – це інструмент аналізу зовнішнього середовища, призначений для виявлення політичних (P-political), економічних (E - economic), соціальних (S - social) і технологічних (T - technological) факторів зовнішнього середовища, які впливають на діяльність підприємства. Результати PEST-аналізу можна використовувати для визначення переліку загроз і можливостей при складанні SWOT-аналізу малого підприємства. Для проведення аналізу сформуємо низку складових за окремими групами факторів, які, на думку автора, є найбільш значущими при визначенні рівня ризикованості діяльності малих підприємств в Україні (табл. 2).

Таблиця 2

PEST-аналіз факторів ризикованості діяльності підприємств малого бізнесу України у 2015 році

Економічні фактори	Соціальні фактори
1. Загрозливо високий рівень інфляції.	1. Зменшення чисельності фахівців та робітників у промислових регіонах України.
2. Низький платоспроможний попит внутрішнього ринку товарів і послуг.	2. Недооцінювання ролі малого бізнесу як основи економічної захищеності значної частини населення.
3. Нестача обігових коштів у підприємств малого бізнесу.	3. Значний розрив між рівнем заробітної плати і рівнем потреб працівника.
4. Висока облікова ставка НБУ, високі ставки кредитування комерційних банків.	4. Скорочення чисельності працездатного населення.
5. Високий рівень матеріало- та енергоємності продукції підприємств малого бізнесу.	5. Нестача кадрів інженерних спеціальностей як наслідок їх низької престижності.
6. Неконтрольоване зростання цін на товари та послуги природних монополій (сировина, енергоресурси).	6. Відтік кваліфікованих інженерних кадрів.
7. Недостатній обсяг інвестицій у малий бізнес.	7. Велика кількість незайнятого працездатного населення.
8. Неприятливе бізнес-середовище.	8. Недосконала теоретична база для підготовки та перекваліфікації кадрів у сфері малого бізнесу.
9. Ускладнений режим сплати податків.	

Політичні фактори	Технологічні фактори
<ol style="list-style-type: none"> 1. Військові дії у Східних регіонах України, де є висока концентрація підприємств малого бізнесу. 2. Підписання економічної частини Договору про асоціацію з ЄС. 3. Позачергові вибори з відповідним залученням центрів впливу та бюджетних коштів. 4. Погіршення торгівельних стосунків з Росією. 5. Недовіра бізнесменів та стейкхолдерів до влади та її органів. 6. У зв'язку зі вступом до СОТ можливості державного регулювання в питаннях стосовно конкуренції є значно обмеженими. 7. Понад 90% малих підприємств є приватизованими, що виключає пряме державне втручання у їх діяльність. 8. Відміна в'їзного мита та інших обмежень за певними видами продукції до країн ЄС. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Продукція, що випускається малими підприємствами, у більшості є морально застарілою, з низьким рівнем автоматизації та інтелекту технології виробництва. 2. Значне зношення активної частини основних фондів. 3. Більшість обсягів виробництва продукції малого бізнесу припадає на III і IV технологічні уклади. 4. Незначна частка малих підприємств, які створюють і використовують передові технології. 5. Значний термін впровадження нових технологій та тривалий період окупності. 6. Залежність від постачань вузлів, деталей та комплектуючих з інших країн. 7. Наявність високотехнологічного обладнання в окремих галузях.

* Складено автором на основі аналізу зовнішнього середовища.

Результати проведеного аналізу дозволяють стверджувати, що на даному етапі найбільший вплив на розвиток підприємств малого бізнесу мають політичні фактори, перш за все військові дії на Сході України, що спричинили значне зниження обсягів виробництва у різних галузях промисловості. Для зміни даної ситуації необхідно пришвидшити процеси євроінтеграції та переорієнтації діяльності малих підприємств на виробництво високотехнологічної продукції

для потреб європейських ринків.

Одним з основних індикаторів економічної результативності діяльності підприємств малого бізнесу є рівень рентабельності. Високий ризик, як правило, значно знижує імовірність стабільної та ефективної діяльності суб'єкта господарювання. У таблиці 3 наведено рівень рентабельності (збитковості) підприємств малого бізнесу в Україні за видами економічної діяльності за період з 2010 по 2014 рр.

Таблиця 3

Показники рівня рентабельності (збитковості) підприємств малого бізнесу України за видами економічної діяльності у динаміці 2010 – 2014 років

Вид економічної діяльності	2010	2011	2012	2013	2014
Сільське, лісове та рибне господарство	2,6	3,5	21,7	11,3	20,6
Промисловість	3,8	6	3,4	3	1,6
Будівництво	-1,8	-0,3	-0,1	2,8	5,8
Гуртова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	12,7	10,9	12,2	10,2	-12,8
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	19,9	24,8	5,4	3,5	-1,7
Тимчасове розміщення й організація харчування	13,8	10,1	-1,1	-2,8	-25,8
Інформація та телекомунікації	4,5	9,3	10,5	11,8	-1,6
Фінансова та страхова діяльність	3,3	4,3	6,1	5,9	-15,2
Операції з нерухомим майном	10,6	3,3	2,8	3,1	-46,9
Професійна, наукова та технічна діяльність	2,5	2	0,3	-1,3	-29,1
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	4,8	4,6	2,9	-2,5	-13,6
Освіта	6,6	5,9	8,2	8,4	5,5
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	6,4	4	2,7	8	-3,7
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	-21,4	-16,7	2,6	3,1	-11,8

* Складено автором за даними офіційного сайту Національного банку України.

Кількісний аналіз ризику уфає можливість визначити ступінь ризику певного виду економічної діяльності в цілому. Він базується на методах теорії ймовірності й математичної статистики. Одним з основних параметрів під час проведення кількісного оцінювання ступеня ризику діяльності підприємств малого бізнесу є ймовірність появи втрат від дії ризику, причому чим вища ймовірність реалізації ризику та розмір можливих збитків, тим вищим є ризик.

Для імовірнісної оцінки ризику використовуються наступні статистичні показники:

- дисперсія (чим більшою є величина даної числової характеристики, тим вищим є

ступінь ризику);

- середньоквадратичне відхилення (чим більша величина даної числової характеристики, тим більш ризикованим є господарське рішення);
- коефіцієнт варіації (чим менша величина, тим більш стабільною є прогнозована ситуація і, відповідно, менший ступінь ризику здійснення господарської діяльності чи певного заходу).

Розрахункові значення статистичних показників оцінки ризику певного виду діяльності підприємств малого бізнесу наведено у таблиці 4.

Таблиця 4

Статистичні показники оцінки ризику для окремих видів економічної діяльності у сфері малого бізнесу в динаміці 2010 – 2014 рр.

Вид економічної діяльності	Середнє значення, %	Дисперсія	Середньоквадратичне відхилення	Коефіцієнт варіації, %
Сільське, лісове та рибне господарство	11,94	65,83	8,11	67,95
Промисловість	3,56	2,04	1,43	40,10
Будівництво	1,28	7,33	2,71	211,45
Гуртова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	6,64	95,27	9,76	147,00
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	10,38	103,33	10,16	97,93
Тимчасове розміщування й організація харчування	-1,16	192,08	13,86	-1194,77
Інформація та телекомунікації	6,90	24,15	4,91	71,22
Фінансова та страхова діяльність	0,88	65,71	8,11	921,18
Операції з нерухомим майном	-5,42	438,69	20,94	-386,44
Професійна, наукова та технічна діяльність	-5,12	145,55	12,06	-235,64
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	-0,76	48,19	6,94	-913,37
Освіта	6,92	1,40	1,18	17,08
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	3,48	16,28	4,03	115,94
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	-8,84	100,35	10,02	-113,32

* Розраховано автором за даними таблиці 3.

Інтерпретацію отриманих результатів проведено за значеннями коефіцієнта варіації та представлено у таблиці 5.

Таблиця 5

Розподіл видів економічної діяльності підприємств малого бізнесу України за ризикованістю середовища

Критичне ризикове середовище	Високо ризикове середовище	Середовище з помірним ризиком
Будівництво	Сільське, лісове та рибне господарство	Промисловість
Тимчасове розміщення та організація харчування	Гуртова та роздрібна торгівля	
Фінансова та страхова діяльність	Ремонт автотранспортних засобів та мотоциклів	
Операції з нерухомим майном	Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	
Професійна, наукова та технічна діяльність	Інформація та телекомунікації	
	Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	Освіта	
	Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	

* Складено автором за результатами аналізу, представленими у таблиці 4.

Оцінка значень коефіцієнта варіації наступна: до 10% – слабе коливання; від 10 до 25% – помірне; понад 25% - високе. Відповідно, чим вищим є коливання, тим більшим є рівень ризику діяльності малого підприємства.

Оскільки малі підприємства, що окремими видами економічної діяльності у 2016 році (табл. 6).

виробляють подібні товари чи послуги, формують певний вид економічної діяльності, результати проведеного аналізу доцільно доповнити передбаченнями щодо зміни рівня ризикованості зовнішнього середовища. Такі передбачення сформуємо на підставі аналізу однієї із складових індексу ділового очікування, а саме прогнозованого стану підприємств малого бізнесу України за

Таблиця 6

Оцінка респондентами фінансово-економічного стану малих підприємств у 2016 році, % відповідей респондентів

Вид економічної діяльності	Прогнозований стан на другий квартал 2016 року		
	Покращиться	Залишиться без змін	Погіршиться
Сільське, лісове та рибне господарство	21,9	62,9	15,2
Промисловість	18,7	61,3	20
Будівництво	14,7	64,7	20,6
Гуртова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів та мотоциклів	22,5	56,2	21,3
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	12,6	61,1	26,3
Інформація та телекомунікації	13,2	32,8	54
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	18,7	44,5	36,8
Професійна, наукова і технічна діяльність	22,8	36,1	41,1
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	27,3	54,3	18,4

* Сформовано автором за даними статистичної звітності.

Отже, згідно з даними таблиць 5 і 6, такі види економічної діяльності підприємств малого бізнесу як сільське, лісове та рибне господарство; гуртова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів та мотоциклів; транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність; телекомунікації у 2016 році віднесені до високо ризикованого середовища. Будівництво – до критично ризикового середовища, а промисловість – до середовища з помірними ризиком.

ВИСНОВКИ

В сучасних умовах господарювання, які характеризуються невизначеністю, швидкою мінливістю та кризовими явищами, важливим є визначення ризикованості простору функціонування вітчизняних малих підприємств, невід'ємним елементом якого є статистична оцінка ризику.

Використання імовірнісної оцінки ризику діяльності малих підприємств у різних сферах дозволяє отримати уявлення щодо ризикованості зовнішнього середовища з врахуванням економічних, політичних, соціальних та технологічних факторів.

Отримання вірогідної оцінки ризиків є основою управління ними шляхом вироблення управлінських заходів щодо їх передбачення та усунення з метою мінімізації ризикованості певного виду економічної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. БЛАНК, И.А. (2005): *Управление финансовыми рисками*. Киев: НИКА-ЦЕНТР.
2. ВІТЛІНСЬКИЙ, В.В., ВЕЛИКОІВАНЕНКО, Г.І. (2004):

Ризикологія в економіці та підприємстві. Київ: КНЕУ.

3. ВІТЛІНСЬКИЙ, В.В., ВЕРЧЕНКО, П.І. (2010): *Аналіз, моделювання та управління економічним ризиком*. Київ: КНЕУ.
4. ГАЛАСЮК, В., СОРОКА, М. (2012): *Поняття економічного ризику в контексті концепції ССФ. Ринок цінних паперів України, 5-6, с. 61-71.*
5. ГОЛЬТЯЄВА, Л.А. (2013): *Аналіз сучасної категорії ризику. Розвиток системи вищої та післядипломної освіти в сфері фінансових послуг: Збірник наукових праць Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 15 червня 2013 р.)*. Харків: ХІБМ.
6. *Ділові очікування підприємств України на I квартал 2016 року // Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bank.gov.ua.*
7. ІВЧЕНКО, І.Ю. (2007): *Моделювання економічних ризиків і ризикових ситуацій*. Київ: Центр учбової літератури.
8. КАМІНСЬКИЙ, А.Б. (2006): *Моделювання фінансових ризиків*. Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».
9. НІКБАХТ, Е., ГРОПЕЛЛІ, А. (2003): *Фінанси*. [Пер с англ.]. Київ: Основи.
10. *Показники рівня рентабельності (збитковості) підприємств малого бізнесу України за видами економічної діяльності у динаміці 2010 – 2014 років // Офіційний сайт державної служби статистики України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.ukrstat.*
11. СЕНЕЙКО, Ю. (2014): *Сучасні підходи до трактування категорії «ризик». Регіональна економіка, 1, с. 206-211.*
12. УСТЕНКО, О.Л. (2014): *Теорія економічного ризику*. [Монографія]. Київ: МАУП.

ADDRESS & ©

доц. Олена СОРОКІВСЬКА, кандидат економічних наук,
кафедра менеджменту у виробничій сфері,
Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя,
46001, вул. Руська, 56, Тернопіль,
Україна
Sorokivska@rambler.ru

PROBLEMS OF ACCOUNTING FOR CUSTOMER LOYALTY PROGRAMS

Arutiun AMALIAN*Kyiv, Ukraine*

VYSVĚTLIVKA: Příspěvek analyzuje vývoj věrnostních zákaznických programů, určování hodnoty bonusu a požadavky na vyúčtování a evidenci operací v rámci věrnostních programů. V současnosti existuje k účtování finančních transakcí v této oblasti řada přístupů, odvozených od různých přístupů k samotné povaze těchto transakcí: některé chápou věrnostní zákaznické programy pouze jako druh slevy, jiné jako samostatnou složku obchodní transakce. Článek rezebírá pozadí těchto přístupů, zohledňuje historii vývoje věrnostních zákaznických programů a konstatuje nutnost použití jednotného účetního a evidenčního principu v přístupu k diskutovanému typu transakcí.

Klíčová slova: věrnostní zákaznické programy; určování hodnoty bonusu; IFRIC 13; IFRS 15.

ANNOTATION: The aim of the paper is to analyze the evolution of customer loyalty programmes, bonus pricing, modern demands to accounting and reporting for customer loyalty programmes. Today multiple approaches are being used for accounting trade transactions within customer loyalty programmes, based on different approaches to the nature of such transactions: from treating the customer loyalty programs to be merely a form of a discount to treating them as a separate component of a trade transaction, with relevant recognition and evaluation. The paper analyzes a background for adopting these approaches, including the retrospective analysis of customer loyalty programmes development and their accounting systems, with the need to apply a unified accounting and reporting principles to the trade transactions in the network of the programmes.

Key words: Customer loyalty programmes; bonus evaluation; IFRIC 13; IFRS 15.

АНОТАЦІЯ: Метою даної роботи є аналіз еволюції програм лояльності, визначення вартості бонусу, вимог до бухгалтерського обліку операцій та звітності в рамках програм лояльності. В даний час для обліку торгових операцій в рамках програм лояльності застосовується кілька підходів, заснованих на різних трактуваннях сутності таких угод: від ототожнення програм лояльності з особливою формою знижок до визнання їх як окремого компонента торговельної угоди, з відповідним визнанням і оцінкою усіх відокремлених компонентів. У статті аналізуються передумови розробки цих підходів, зокрема пропонується й ретроспективний аналіз розвитку програм лояльності та систем обліку у їхніх межах, що дозволяє обґрунтувати необхідність застосування єдиних принципів обліку та звітності торговельних операцій в рамках програм лояльності.

Ключові слова: програми лояльності клієнтів; оцінка бонуса; КТМФЗ 13; МСФЗ 15.

INTRODUCTION

Customer loyalty program can be defined as a rewards program offered by a company to customers who frequently make purchases. Referred to in Ukraine as bonus partnership programs it basically consists of multiple elements: for making purchases (of the original products / services) the buyer of (original) products is supplemented with a certain number of bonuses (points, credit awards, stamps etc.), that can be redeemed (in a form of a sales discount or free of charge goods) in the course of the following purchases in commercial establishments. The latter can include only one shop that provides and pays off bonuses, or several shops - members of the program.

The scope and dynamics of customer loyalty programs proliferation are impressive: only in the USA (with the population of 322 million people) the number of members of all national programs has increased from 2.6 billion in 2012 to 3.3 billion in 2014 [2]. Number of members of loyalty programs in Europe demonstrates double-digit growth rates [3]. But still in Ukraine there is no fundamental research published regarding evaluation and accounting of the programs. Moreover, as stated by the known experts in marketing science Anne and Byron Sharp, there is only a very small body of academic literature all over the world dealing with their potential impact and how they might be evaluated. Most articles are normative, dealing with opinions concerning

their potential value (or lack of) and how they should (and should not) be implemented [4].

This deficit in research in particular has predetermined the topic of the paper.

RESULTS.

First loyalty customer program presented no problems for accounting and evaluation of its efficiency. It was 1896 when Sperry and Hutchinson Company started to sell their S&H Green Stamp for various companies, including gas stations, grocery stores and later - supermarkets. Being purchased by the retailers these stamps were subsequently given to the customers of their own stores proportionally to the purchases. It was up to a retailer to determine how many stamps were proposed for each good. Recipients of these stamps (i.e. clients of those retailers who purchased the stamps) could trade Green Stamps for merchandise at redemption centers. To acquire a stove, for example, one needed 80 books (each book holding 1 200 S&H Green Stamps), the “price” of the refrigerator was 100 books [5].

At that time accounting was very simple - each stamp had its own price and the value of an additional benefit provided for the buyer in the form of such stamps could be easily calculated by multiplying the price of stamp and their quantity; the revenue could be calculated with adjustments made for the additional costs of stamps given to clients, that were already recognized in financial statement. In the long run it was even possible to calculate efficiency of stamp using - comparing the trade volumes of specific commodities with and without S&H Green Stamps (with a consideration of their costs).

On the basis of the number of contemporary customer loyalty programs one can logically presume that they were efficient. But to prove their efficiency is next to impossible, the reasons being:

- over the period of time since the introduction of S&H Green Stamps the perception of them (in the meaning of a redeemable reward) as a merchandise and an object for accounting was lost, and gradually these rewards became simply some abstract points without any price. Notably it was (and still is) typical for post-soviet countries, including Ukraine. Award credits, in our country commonly referred to as “coupons” are treated as “discounts” [6] and in no case even at the modern stage of accounting can be a separate self-sufficient object for accounting;

- neglect of the fair value (terminology of IFRIC 13 Customer Loyalty Programmes) or stand-alone price (terminology of IFRS 15 Revenue from Contracts with Customers) of given bonuses in the accounting and, thereafter, blanket revenue recognition at the time of initial

sale (particularly typical for post-Soviet countries accounting);

- variety of different accounting and reporting approaches adopted all over the world, lack of a unified regulation and a common treatment, all resulting in material distortion in accounting data and significant biases in reporting;

- limits to empirical investigation of loyalty programs caused by the difficulties in obtaining panel data in markets where loyalty programs have been introduced [4];

- difficulties of constructing classic experimental design for value appraisal of “customer retention rate, negative churn, net promoter score, customer effort score and up-trending” [7] due to the absence of a control benchmark, either in terms of a set of consumers not exposed to the loyalty program, or data on what buying behaviour was like prior to the program launch;

- dependence of the effectiveness of loyalty schemes on the product category, differing in the level of competition: the same dependence varying on the program’s design.

Summing up the reasons preventing effective evaluation of loyalty programs efficiency, Lars Meyer-Waarden, Professor EM Strasbourg Business School, concludes: “...studies of loyalty programs remain rare, incomplete, and often not empirically validated” [3].

But against all the odds several cost estimations of loyalty programs efficiency were made.

DISCUSSION

Above mentioned and other reasons forejudged the presence of antipodal views on the efficiency of programs discussed.

On one hand:

- According to SLI White paper “The Economics Behind Customer Loyalty: Using Coalition Program Assets to Turbo-Charge Results”, total incremental economic value of a loyal customer for the five year period is \$7 425. The primary economic benefits to a business of increasing customer loyalty include: \$ 4000 from referrals, \$ 1600 from not defecting, \$ 1100 from increased spending, \$ 450 from higher margin products, \$ 275 from cost savings. To acquire new loyal customer costs to a company approximately \$200 in marketing costs (direct mail, mass media, etc.) [8].

- The quotient of monthly ARPU of “MTC Bonus” (one of the biggest cellular operators in Russia) members are 10% higher than average for the company [9].

- In summer 2015 coffee giant Starbucks announced it had one of its most successful

quarters yet. In Q3, Starbucks witnessed an 8% jump in same-store sales in the Americas, a 7% jump worldwide, driven by a 4% increase in customer visits. Net revenues increased 18% to a quarterly record of US\$4.9 billion. Quoting Starbucks CEO Howard Schultz, the growth of the company's loyalty program was the "most important business driver"[10].

On the other hand:

– Last year the non loyalty program retailers saw an average growth rate of 3.3%, while revenue of loyalty program retailers was growing at 2.7% [11].

– Sainsbury's in the UK, being the early adopters of loyalty programs, dropped them, claiming they were too costly without compensating tangible benefits: offering an unconvincing 1 percent loyalty reward to customers already represents a reduction of 30 percent to 50 percent of the retailer's net profits [12].

– Comparing the prices in coffee shops, providing customer loyalty rewards (Costa, Caffe Nero or Starbucks Bear) with the prices of their rival Pret one should bear in mind that buying a £1.70 coffee at rival will always be cheaper than even with the loyalty card saving factored in [13].

– First disloyalty card was launched in Toronto in 2010: it offered its owner free coffee under the stipulation that he bought a cup of coffee in 7 independent coffee shops [14].

– Barclays (one of the world's biggest banking and financial services company) has invested more than 12 million pounds only in marketing of Barclaycard Freedom program, launched in the UK in 2010, but 2 years later the bank announced it would shutter the scheme. The same were doomed to do many other companies, claiming that the expense of carrying out such programs rarely showed a good return on the investment.

Loyalty programs are sometimes believed to be basically discounting goods to people that are buying these goods anyway. Some critics see the lower prices and rewards as bribes to manipulate customer loyalty and purchasing decisions, or in the case of infrequent-spenders, a means of subsidizing frequent-spenders. Loyalty and credit-card reward plans may be viewable as modern-day examples of a "legal kickback". For example, an employee who needs to buy something (such as a hotel room or an airline flight) for a business trip, but who has discretion to decide which airline or hotel chain to use, has an incentive to choose the payment method that provides the most credit card rewards or loyalty points, instead of minimizing cost for the organization.

Presented examples of antipodal views on the efficiency of loyalty programs can be interpreted in many aspects. But for the top managers and bookkeepers they are the clear

signal of the inefficiency of accounting standards in existence (especially in Ukraine), that provide decision-makers with no data, allowing to make economically reasoned decisions whether to launch such program or not, how to design, implement, control and assess the latter.

CONCLUSION.

Only U.S. companies spend more than \$1.2 billion on Loyalty programs each year [14], providing \$48 billion dollar value of loyalty points for year in the USA [15]. These numbers should be interpreted as valid arguments in favor of an immediate implementation of unified rules and regulations on how to recognize, evaluate, account for and report for trade transactions regarding the customer loyalty programs. Though, until recently the problem has not been properly covered in accounting standards and other regulations, professional literature, etc. The Interpretation of International Financial Reporting Interpretation Committee "Customer loyalty programs" (IFRIC 13) was published only in 2007 and did not provide a comprehensive accounting approach to the discussed customer loyalty programs, leaving many aspects of accounting for such programs upon the judgement of the accountants. Some improvements have been made with the issuance and adoption of IFRS 13 "Fair Value Measurement", though it was not yet a complex approach. On January 1, 2018, new IFRS 15 "Revenue from Contracts with Customer" will enter into force and only some time after that we could be able to assess whether the newly designed approach to accounting for customer loyalty programs enables that accounting to be true and accurate, though, as at today, IFRS 15 seems to be the most comprehensive paper dealing with the transactions discussed. The integration of the new Standard into Ukrainian practice is of great importance from both theoretical and practical points of view.

LITERATURE USED AND INFORMATION SOURCES

1. Investopedia. Dictionary [online]. Available at: <http://www.investopedia.com/terms/l/loyalty-program.asp>
2. BERRY, Jeff (2015): *Is Your Loyalty Program Working for You, or Wasting Your Money? Customer Loyalty in 2015 & Beyond* [online]. October 2015, p. 2. Available at: <https://www.colloquy.com/resources/pdf/reports/Customer-Loyalty-in-2015-and-Beyond.pdf>
3. MEYER-WAARDEN, L. (2009): *Retail loyalty program effects: self-selection or purchase behavior change?* [online]. Journal

- of the Academy of Marketing Science, Vol. 37, N 3, 2009. Available at: <http://idei.fr/sites/default/files/medias/doc/conf/inra/2011/lars%20meyer%20waarden.pdf>
4. SHARP, B., SHARP, A. (1997): «*Loyalty Programs and Their on Repeat-Purchase Loyalty Patterns*» [online]. International Journal of Research in Marketing, 14 (5), 473-86. Available at: <http://byronsharp.com/resources/6076.PDF>
 5. CALLAN, Ph. J. Jr., JACOBS, N. I. (1963): *Trading Stamps and the Law*. [online]. Boston College Law Review, Volume 4 | Issue 3, 4-1-1963. Available at: http://lawdigitalcommons.bc.edu/bclr?utm_source=lawdigitalcommons.bc.edu%2Fbclr%2Fvol14%2Fiss3%2F13&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages
 6. БУЗАНОВ, Д. (2009): *Бонусна торгівля // Дебет-Кредит. – 2009. - № 20 - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: dtkt.com.ua/show/1cid04060.html*
 7. Swipely team (2012): *5 Ways to Measure Your Customer Loyalty*. [online]. Available at: <https://www.swipely.com/blog/customer-loyalty-program/#>
 8. *The Economics Behind Customer Loyalty: Using Coalition Program Assets to Turbo-Charge Results* (2015): Sports Loyalty International, Inc.© 2015 [online]. Available at: <http://www.sli21.com/?whitepaper=the-economics-behind-customer-loyalty><http://www.sli21.com/?whitepaper=the-economics-behind-customer-loyalty>
 9. УКОЛОВА, А. (2012): *Сколько вешать в баллах? // РБК Деловой журнал, 28.04.2012 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.rbcdaily.ru/magazine*
 10. HARRIS, R. (2015): *Why Starbucks is winning at loyalty*. Marketing, July 28, 2015. [online]. Available at: <http://www.marketingmag.ca/brands/why-starbucks-is-winning-at-loyalty-152974>
 11. McEACHERN, A. (2014): *Are Retail Loyalty Programs Effective? The Top 100*. [online]. December 19, 2014 Available at: <https://www.sweettoothrewards.com/blog/retail-loyalty-programs-effective/>
 12. CORSTJENS, M., LAL, R. (2014): *Six Myths About Customer Loyalty Programs* [online]. Forbes, Feb 24, 2014. Available at: <http://www.forbes.com/sites/hbsworkingknowledge/2014/02/24/six-myths-about-customer-loyalty-programs/2/>
 13. ARNETT, G. (2013): *Are loyalty cards really worth it?* [online]. The Guardian, Thursday 31 October 2013. Available at: <http://www.theguardian.com/news/datablog/2013/oct/31/are-loyalty-cards-really-worth-it>
 14. BAIN, J. (2010): *Disloyalty has its privileges*. [online]. Food, Apr 12 2010. Available at: http://www.thestar.com/life/food_wine/2010/04/12/disloyalty_has_its_privileges.html
 15. STEINHOFF, L., PALMATIER, R. W. (2013): *Understanding the Effectiveness of Loyalty Programs*. [online]. Marketing Science Institute, 2013. Available at: <http://www.msi.org/reports/understanding-the-effectiveness-of-loyalty-programs/>
 16. GARRIDO, R. (2015): *Colloquy.com estimates U.S. Consumers Loyalty Program Points* [online]. Garrido Ric // Value Loyalty Traveler October 2015. Available at: <http://loyaltytraveler.boardingarea.com/2011/05/07/colloquy-com-estimates-u-s-consumers-loyalty-program-points-value/>

ADDRESS & @

Arutiun W. AMALIAN
 Sent-Medical Ltd.
 Gorkogo str. 24, apt.12, Kiev,
 Ukraine
a.amalyan@gmail.com

3. POLITOLOGIE

THE EXPERIENCES OF CENTRAL EUROPEAN REVOLUTION 1989 AS CONTRIBUTION TO THE THEORY OF REVOLUTION

Jiří BÍLÝ

České Budějovice, Czech Republic

SHRNUTÍ: Rok 1989 je mezníkem moderních dějin. Během 12 měsíců šest utiskovaných evropských národů odstranilo komunismus, prohlásilo národní suverenitu a vydalo se na cestu demokracii. Sovětské imperium bylo sraženo na kolena. Náhlý kolaps sovětského imperia byl zcela nečekaný. Po těchto událostech mnoho zasvěcených v akademické, vojenské, mediální, politické a diplomatické sféře se tvrdilo, že to předvíдали. Ale je těžké pro to najít důkazy minimálně co se týká výzvědních informačních agentur. V článku autor načrtává charakter revolucí, které odstranily komunismus ve střední Evropě v roce 1989 a jejichž následky rezonují dodnes. Popisující jak teoretické, tak i praktické aspekty revoluce autor vyzdvihuje hodnoty různých revolučních alternativ.

Klíčová slova: soudnictví; trh; reflexe; právní stát; sametová revoluce.

ABSTRACT: 1989 is a year that defines modern history. Within its twelfth month, six oppressed European nations had thrown off communism declared national independence and embarked on the road to democracy. The Soviet empire was brought to its knees. The sudden collapse of the Soviet empire was entirely unexpected. After the event, many sages in academic, the military, the media, politics and diplomacy boasted that they had seen it coming. But it is hard to find any evidence, least of all from inside the intelligence agencies. In this article author creates portrait of the revolutions that swept communism from Central Europe in 1989 and whose aftereffects will resonate for years to come. Drawing together both theoretical and empirical theme of revolution author reviews the value of the multiple ways of revolution.

Key words: judiciary; market; reflexion; rule of law; velvet revolution.

РЕЗЮМЕ: 1989 є роком, що визначає сучасну історію. У грудні цього року шість пригноблених народів Європи скинули комунізм, проголосивши національну незалежність та шлях демократії. Радянська імперія була поставлена на коліна. Раптовий крах радянської імперії був абсолютно несподіваним. Після цієї події багато експертів з академічних, військових, журналістських, політичних і дипломатичних кіл усіяло вихвалялися, що вони передбачали цю подію. Але важко знайти будь-які докази такого передбачення, й зонайменше навіть в архівах спецслужб. У цій статті автор окреслює портрет революцій, що прокотилися супроти комунізму Центральною Європою у 1989 році і їхні наслідки, які ще резонуватимуть протягом довгого часу. Зближення теоретичної та емпіричної площини аналізу у темі революції автор покладає однією з найважливіших цінностей дослідження.

Ключові слова: судоустрій; ринкова економіка; рефлексія; верховенство закону; оксамитова революція.

1. INTRODUCTION

The Velvet Revolution (in Czech) or Gentle Revolution was a non-violent transition of power in what was then Czechoslovakia. The term Velvet Revolution was coined by Rita Klímová, the dissidents' English translator who later became the ambassador to the USA. The term was used internationally to describe the revolution, although the Czech also used the term internally. After the dissolution of Czechoslovakia in 1993, Slovakia used the term Gentle Revolution, the

term that Slovaks used for the revolution from the beginning. The Czech Republic continues to refer to the event as the Velvet Revolution.

Twenty five years later we know more about the consequences of velvet revolutions in Central Europe. We can now say that 1989 had results that place it beside 1789 as a date in world history. Not only was it the beginning of a swift and fundamental change of system in the countries of Central Europe. It was also the end of the Cold War, which had started in the 1940s over these same countries. This alone meant that it directly

affected many other regions of the world, such as southern Africa, southeast Asia, and Central America, whose politics had been deformed by the global competition between the Soviet Union and the United States, communism and capitalism, „East“ and „West“.

Moreover, what happened in Central Europe in 1989 hastened the end of the Soviet Union. Just a few months later, the Baltic states declared their independence. In Central Europe, „Gorbachev and his colleagues had been robbed of the precious illusion that 1989 could be a happier replay of 1968, with reformist leaderships building ‘socialism with a human face’ in Warsaw, Budapest, Berlin, and Prague“ (*Volkogonov, D.* 1998). Nineteen eighty-nine also caused, throughout the world, a profound crisis of identity on what had been known since the French revolution of 1789 as „the left“. There have been some interesting ironies in the ensuing debate (*Bush, G.* 1998).

2. DATA AND METHODOLOGY

2.1. The perspective of historical materialism

Karl Marx left behind a very extensive and complex intellectual legacy. For the purposes of this article, it will be useful to introduce Marx’s ideas on law within the framework of the perspective of historical materialism. The evolution in the thinking of Marx, which itself is subject to considerable intellectual controversy, will not be dealt with in this exposition in favor of an explication of Marx’s general theoretical perspective of society and law. At the most general level, historical materialism refers to the study of society from a viewpoint that conceives of history as the outcome of opposing forces. Marx thus broke with a more conventional linear notion of history as involving a steady progress on the basis of a cultural, economic, or otherwise social variable, in favor of a more conflictual notion of history in terms of societal forces that invoke one another precisely because they are in opposition. Marx borrowed this so-called dialectical conception of history from Georg Wilhelm Friedrich Hegel, yet, in contrast to Hegel’s idealist perspective, Marx transplanted the method to apply to a materialist theory of society. Thus, the political, cultural, and socio-historical conditions of a society are explained as the outcome (synthesis) of opposing forces (thesis and antithesis) that are of an economic nature. Besides explaining the material conditions of society historically, Marx defended the viewpoint that, on the basis of a dialectical analysis, all things existing should be criticized in order to contribute to laying bare the injustices that exist in society and work towards the betterment of society. Philosophy should have a practical intent and be guided by expli-

citly political motives. Theory and praxis have to come together in order to explain as well as change the world.

Marx’s theory is not to be understood merely as a theory of the economy, for his analysis of capitalism is meant to provide the basis for an analysis of society. The economic organization of society is its material core from which all other social developments in matters of politics, culture, and law can be explained. This is summarized in Marx’s famous dictum that the infrastructure of a society determines its superstructure. Thus, the division between the economic classes of owners and non-owners appears at the societal level as a class antagonism between the relatively small but powerful bourgeoisie and the relatively large but powerless proletariat. The bourgeoisie can articulate its economic power also at the political, cultural, and legal level because of its control over all important institutions of society, such as government, the legal system, art, science, and education. The economic interests of the bourgeoisie, therefore, also become articulated at the societal level as the dominant interests that count for society as a whole. Because the basic conflicts of a society are always economic, according to Marx, only the destruction of capitalism in favor of a communist mode of production, whereby the workers collectively own and control the means of production, would ensure a successful revolution of society into a more just social order.

Marx did not develop a comprehensive perspective on law and his ideas on law are scattered throughout his writings, especially in some of his earlier works. Marx’s theory of the state provides the most useful entry into his perspective on law. Congruent with his materialist perspective, Marx asserts that the economic conditions of society determine what type of state will develop, which in a capitalist society implies that the state will be controlled by the bourgeoisie as an instrument to secure economic rights and to moderate class conflict. Thus, the capitalist state represents and secures the power of the dominant economic class which now also becomes the politically dominant class. Interestingly, Marx argues that the democratic republic, rather than being a more egalitarian form of government relative to centralized autocratic regimes, is the most advanced form of the capitalist state, for it totally disregards the property distinctions that have arisen under capitalism.

Similar to Marx’s notion of the state, his perspective on law is instrumentalist and views the legal system in function of its role as an instrument of control serving bourgeois interests. Rather than abiding by a principle of the rule of law that holds that it is just for the law to be applied equally and fairly to all, Marx maintains that ca-

pitalist law actually enhances the conditions of inequality that mark capitalist society. Specifically, Marx contends that the capitalist legal system contributes to, as well as legitimates, the inequalities that exist as a result of capitalist economic conditions. In the practice of law, it is revealed that the legal system contributes to inequality because capitalist law establishes and applies individualized rights of freedom, which benefit those who own while disfavoring those who are without property. The formal equality that is granted in law by treating the various parties that are in contract with one another or with the state as equal contributes to sustain and develop the economic inequalities that exist among legal subjects. Legal doctrine, moreover, justifies the practices of capitalist law on the basis of a notion of justice claimed to be universally valid but which in actuality serves the interests of only the dominant economic class. As such, the law takes on the form of a bourgeois ideology. In its ultimate triumph, moreover, the ideology of capitalist law becomes widely accepted, even among those members of society who are economically disadvantaged and thus additionally subject to the inequalities brought about by the legal system.

2.2. The perspective of „third way“

It was the illusions of Gorbachev and his team about the possibilities of a ‚third way‘ between old-style communism and capitalism that made the revolutions in Central Europe possible. The leaders of those revolutions insisted-by contrast, that there is no such „third way“. Coming to power they immediately reached for the existing Western models of a free market economy, democracy, and the rule of law. Yet in 1999, world leaders of the centre-left, including the American president Bill Clinton, British prime minister Tony Blair, German chancellor Gerhard Schröder, and the Italian prime minister Massimo d'Alema (a former communist), came together at an extraordinary meeting in Washington to celebrate their new ideology. And what did they call it? The „third way“! (Šik, O.1991) By this they meant, however, only a more socially-minded version of reformed capitalism. Another irony is the way the end of Marxist regimes in Europe has contributed to a revival of Marxist analysis. It is not just old Marxists who have pointed out that the raw, early capitalism of the post-communist world recalls that described by Karl Marx. In Poland's new private firms, for example, there are virtually no trade unions. The new entrepreneurs like to negotiate with each employee. It's each man for himself. As importantly, the relentless globalisation of the world capitalist economy - to which the end of the Cold War certainly contributed - has made some of Marx's analytical insights (al-

though not his solutions) seem more, rather than less, relevant. „In place of the old local and national seclusion and self-sufficiency“, Marx and Engels wrote in *The Communist Manifesto*, „we have intercourse in every direction, universal interdependence of nations“. Well, one hundred and fifty years later, we do; as the result of an anti-communist revolution.

About this new Europe there are countless questions to be asked of which, the most obviously pressing was: how can the West help the transition of formerly communist states into liberal democracies? I ask myself a less obvious question: not „How can West help East? but How might East help West?“ The Czechs were delighted to point out that '89 is '68 turned upside down. But one of the notable differences between '68 and '89 was the comparative lack of Western intellectuals discovering, in these exotic regions, new Utopias, „socialism with a human face“ and the fabled Third Way.

Of course there is a whole kaleidoscope of new parties, programmes and trends, and it is little short of impudence to subsume them in one 'message'. Yet if you look at what these diverse parties are really saying about the basic questions of politics, economics, law and international relations, there is a remarkable underlying consensus. In politics they are all saying: there is no 'socialist democracy,' there is only democracy. And by democracy they mean multi-party, parliamentary democracy as practised in contemporary Western, Northern and Southern Europe. They are all saying: there is no 'socialist legality,' there is only legality. And by that they mean the rule of law, guaranteed by the constitutionally anchored independence of the judiciary. They are all saying, and for the left this is perhaps the most important statement: there is no 'socialist economics,' there is only economics. And economics means not a socialist market economy but a social market economy. Not Ota Šik but Ludwig Erhard. Of course there are grave differences in these countries between, for example, Friedmanites and Hayekites. A good word might even be heard for J. M. Keynes. But the general direction is absolutely plain: „towards an economy whose basic engine of growth is the market, with extensive private ownership of the means of production, distribution and exchange“ (Klaus, V.1997). The transition to such a system poses unique problems, for which original solutions will have to be found. In most of these countries there is still widespread support for relatively egalitarian distribution of the wealth thus created, and for a strong welfare state. But the basic model, in the three essentials of politics, law and economics, is something between the real existing Switzerland and the real existing Sweden.

Sweden - or, as one leading Soviet econo-

mist carefully stressed, *southern* Sweden - now seems to be the accepted ideal for virtually everyone who styles himself a socialist from Berlin to Vladivostok. But if Marx came back to earth, would he not describe the dominant mode of production in Sweden as capitalist? In other words, the fundamental argument from the left seems no longer to be about the best way to produce wealth, only about the best way to distribute it. (The more fundamental critique of the successful forms of production comes from Greens rather than socialists.)

For purely practical and historical reasons, the state will clearly play a larger part in most formerly East European countries than in most West European countries, for some years to come. But this does not necessarily mean that people will want it to. On the contrary, having had so much state interference for so long, they might decide they want as little of it as possible. Public opinion polls and sociological surveys are not much use here, since most people have only just begun to think about these issues, let alone to confront them in the harsh reality of economic transition. The proof of the pudding will be in the eating. Among the intellectuals who have begun to confront these issues there is, it seems to me, rather an opposite danger: that of regarding the free market as a cure for all ills, social and political as well as economic. Hence the popularity of Hayek. One might almost say that the free market is the latest Central European utopia.

3. DISCUSSION - VICTORIES AND DEFEATS

3.1. Rise of nationalism

To find a year in European history comparable with 1989, however, we obviously have to reach back much farther than 1979, or 1949. 1789 in France? 1917 in Russia? Or, closer to home, 1918/19 in Central Europe? But 1918/19 was the aftermath of World War. The closer parallel is surely 1848, the springtime of nations. In the space of a few paragraphs such comparisons are little better than parlour games. Yet, like parlour games, they can be amusing, and may sometimes help to concentrate the mind.

1848 erupted, according to J. A. P. Taylor, „after forty years of peace and stability” (*Taylor, J.A.P. 1967*) while Lewis Namier describes it, with somewhat less cavalier arithmetic, as “the outcome of thirty-three creative years of European peace carefully preserved on a consciously counter-revolutionary basis” (*Namier, L.B. 1946*). The revolution, Namier writes, “was born at least as much of hopes as of discontents” (*Namier, L.B. 1958a*). There was undoubtedly an economic and social background: lean harvests and

the potato disease. But “the common denominator was ideological” (*Namier, L.B. 1958b*). He quotes the exiled French Louis-Philippe declaring that he had given way to *une insurrection morale*, and German King Wilhelm of Württemberg excusing himself to the Russian minister at Stuttgart, one Gorchakov, with the words: „*Je ne puis pas monter à cheval contre les idées*”. And Namier calls his magnificent essay *The Revolution of the Intellectuals*.

1989 also erupted out of celebrations of forty years of peace and stability in Europe. Remember NATO’s fortieth anniversary in May? With the ‘Yalta Europe’, as with the ‘Vienna Europe’ in the previous century, the question was always: peace and stability *for whom?* Ordinary men and women in Central and Eastern Europe felt the rough edge of both. Here too, a stricter arithmetic might reduce the forty years to thirty-three, for perhaps it was only after crushing the Hungarian revolution of 1956 that Soviet leaders could be quite sure the West would not intervene militarily to disturb this peace - carefully preserved on a counter-revolutionary basis.

A revolution born as much of hopes as of discontents? To be sure, the economic ‘discontents’ were there, overwhelmingly in Poland and Romania, persistently, though less dramatically, elsewhere. In this connection man has aptly recalled Mirabeau’s declaration on the eve of the French Revolution: “The nation’s deficit is the nation’s treasure.” Substitute “hard currency debt” for “deficit” and we have one of the main reasons why it was Poland and Hungary that led the field in the first half of 1989. But, unlike in Poland in August 1980, it was not a turn of the economic screw that precipitated mass popular protest in any East European country in 1989. It was political hopes - and outrage at the repression with which the local regimes attempted to curb those hopes.

Like 1848, this, too, might be called a „revolution of the intellectuals”. To be sure, the renewed flexing of workers muscle in two strike-waves in 1988 was what finally brought Poland’s communists to the first Round Table of 1989. To be sure, it was the masses on the streets in demonstrations in all the other East European countries that brought the old rulers down. But the politics of the revolution were not made by workers or peasants. They were made by intellectuals: the playwright Václav Havel, the medievalist Bronisław Gereemek, the Catholic editor Tadeusz Mazowiecki, the painter Bärbel Bohley in Berlin, the conductor Kurt Masur in Leipzig, the philosophers János Kis and Gaspár Miklós Tamas in Budapest, the engineering professor Petre Roman and the poet Mircea Dinescu in Bucharest. History has outdone Shelley, for poets were the acknowledged legislators of this world. The crowds on Wenceslas

Square chanted, 'Long live the students! Long live the actors!' And the sociology of the opposition forums (New, Democratic, Civic), parties and parliamentary candidates was distinctly comparable with that of the Frankfurt Parliament or the Slav Congress at Prague 1848.

As in 1848, the common denominator was ideological. The inner history of these revolutions is that of a set of ideas whose time had come, and a set of ideas whose time had gone.

1848 was called the springtime of nations or the springtime of peoples. The revolutionaries in all the land spoke in the name of „the people” was broken by conflict between nations, old and new, while the domestic solidarity of „the people” was broken by conflict between social groups – what came to known as „classes”.

Socialism and nationalism, as mass force, were both the product of 1848. And for a century after 1848, until the Communist deep freeze, central Europe was a batterfield of nations and classes. Of what, or of whom, was 1989 the springtime? Of „the people”? But et what sense? „Wir sind das Volk” said the first great crowds in East Germany: we are the people, but within a few weeks they were saying „Wir sind ein Volk: we are one nation. In every Western newspaper commentary on Eastern Europe one invariably red that there is a grave danger of nationalism.

3.2. Round table

If we know more about the consequences, we also know - more about the causes. Twenty five years after, we already have most of the internal documents that in the case of the Russian revolution, we had to wait more than seventy years. These richly augment the account I gave immediately after the event. Thus Czech sources add many interesting facts about the beginning of the velvet revolution in Prague.

Meanwhile, the passage of time produces its own peculiar distortions. One thing that happened rather quickly in the early 1990s was that history was rewritten - not in the deliberate, Orwellian way of communist states, but through the much more subtle, spontaneous and potent workings of human memory. Suddenly, Western politicians 'remembered' how they had all along predicted the end of communism. And suddenly, almost everyone in the East had been some sort of a dissident. The ranks of the opposition grew miraculously after the event. Former conynunist leaders also produced remarkable memoirs (*Gromyko, A. 1989*).

Newly opened archives disgorged more evidence of the hidden weaknesses of the communist states. This was immediately added to the rapidly growing pile of reasons for believing that the Soviet empire was bound to collapse when it did. A good example is the revelations about East

Germany's soaring hard currency debt, which had been treated as top secret, and which it was barely able to service from month to month. It emerged that there was a louche Stasi colonel called Alexander Schalck-Golodkowski who was selling to the West everything that would move - old paintings, jewellery, guns - in a desperate attempt to pay next week's interest.

Politicians and journalists now said: „East Germany was bound to collapse in 1989 because it was bankrupt”. Now these were interesting revelations. Knowing that they were up to their ears in debt to the capitalist West certainly would not have encouraged East German leaders to fight to defend their regime against the aspirations of its own people. But so secret was the information that most East German leaders didn't know it either. They were victims of their own lies. In any case, states do not simply go bankrupt, like companies. In extremis, they default on their debts, as Latin American countries had done. Yet so long as the Soviet Union was prepared to use force to hang on to its East European empire, and so long as West Germany was prepared to go on lending more money in order to keep East Germany 'stable', the bankrupt state could have continued.

We can always find more than sufficient causes for every great event - after the event. Certainly there were major structural causes of what happened in 1989. Not the least of these was the widening economic gap between East and West, a gap that detente policies did enable ordinary East Europeans to appreciate and resent. But we must beware what Henri Bergson called „the illusions of retrospective determinism” (*Bergson, H. 1907*). „Interpretations that present the events and outcome of 1989 as inevitable are probably further from the truth than we were at the time, in our heady cloud of unknowing” (*Dahrendorf, R. 1990*).

I doubt that there are many factual revelations about 1989 still lurking in the archives. What remains is the unending battle of interpretations. Nineteen eighty-nine has had its share of this over the last decade. It has been called „the end of history” by Francis Fukyama but the return of history by his critics (*Fukyama, F. 1989*). The Yale political scientist Bruce Ackerman sees it as a test-case for „liberal revolution”. The German sociologist Jürgen Habermas has described it as a „nachholende revolution”, a revolution of catching up (*Habermas, J. 1995*). An American writer, George Weigel, has even celebrated it as „an embodiment of the final revolution” which, in case you were wondering, is „the human turn to the good, to the truly human - and ultimately to God”. Others, including the distinguished historian of the French revolution, François Furet, have argued that it was not really a revolution at

all (*Furet, F.1978*). It is perhaps any irony that revolutions led by intellectuals should produce no new ideas – only new realities. When we compare 1989 to 1848 it was the opposite of 1848.

Yet perhaps this is to look in the wrong place. For the great new idea of this revolution was the revolution itself. It was not the „what“ but the „how“, not the end but the means. The new idea of 1989 was non-revolutionary revolution. In talking of these events, the word revolution always has to be qualified with an adjective-„peaceful“, or „evolutionary“, or „self-limiting“, or „velvet“ - because the leaders of the popular movements deliberately set out to do something different from the classic revolutionary model, as it developed from 1789, through 1917, right up to the Hungarian revolution of 1956.

The motto of these revolutions might come from Lenin's great critic, the reformist socialist Eduard Bernstein: „The goal is nothing, the movement is everything“ (*Bernstein, E.1961*). The fundamental insight underlying the actions of the opposition elites, born of their own Central European learning process since 1945, but also of a deeper reflection on the history of revolution since 1789, was that you cannot separate ends from means.

The 1989 model combines an absolute insistence on non-violence with the active, highly inventive use of mass civil disobedience, skillful appeals to Western media, public opinion and governments, and a readiness to negotiate and compromise with the power-holders, while refusing to be co-opted by them. It embraces occupation strikes and peaceful demonstrations, but also secret talks. The pressure of public protest is brought to bear, through an opposition elite, for the purpose of a peaceful transfer of power by dialogue and compromise. If the symbol of 1789 was the guillotine, that of 1989 is the round table.

In Central Europe itself, there has proved to be one major problem with the 1989 model. Just because the change was peaceful and negotiated, people have missed a sense of revolutionary catharsis. Moreover, a negotiated transfer of power requires compromise. There has to be something in it for those who are surrendering power. For many members of the former ruling class, the nomenklatura, in 1989, that „something“ was the prospect of setting themselves up in private business, with the start-up capital coming from hastily privatised or, frankly, misappropriated state property. In this privatisation of the nomenklatura they appeared to be trading political for economic power. But then the post-communist parties, with their nationwide activists and offices, and old and new funds, also proved remarkably successful in the democratic competition for political power. The result has been a widespread sense of frustra-

tion. If you travel through Central Europe today, you will be told again and again by ordinary men and women that the same people are still on top, that the communists have become the worst capitalists, that „more should have been done“ to make a reckoning with the past.

Germany, Poland, Hungary, and the Czech Republic have all wrestled with this problem of the past. The Germans tried a comprehensive reckoning: trials, purges after vetting, a parliamentary commission, the opening of the Stasi files. The Czechs tried a purge, politely called „lustration“. The Poles initially wanted to let bygones be bygones, like Spain after Franco. The country's first non-communist prime minister, Tadeusz Mazowiecki famously talked of drawing a „thick line“ between the present and the past. But they found it didn't work. Issues of lustration and the opening of secret police files plague Polish politics to this day.

I believe, with benefit of hindsight, that all the countries of Central Europe could and should have tried the expedient of a truth commission - although without involving it in the quasi-judicial business of granting or refusing amnesty, as happened in South Africa. A truth commission brings both greater public knowledge of the misdeeds of the past and a formal, almost ceremonial acknowledgment to the victims. It symbolically draws a line under the past, without calling for forgetting or even, necessarily, forgiving. „It is probably the closest a non-revolutionary revolution can come to revolutionary catharsis“ (*Michnik, A.1999*). So if I were to be asked to note on a postcard the ingredients of the new model revolution, I would say: mass, peaceful civil disobedience, „channelled by an opposition elite; attention and pressure from the outside world; a transition negotiated through compromises made at a round table“ (*Havel, V.2006*).

4. CONCLUSION

4.1. Open questions

Conspiracy theorists tried to portray the revolution as a plot by the StB, KGB, reformists among party members, or Mikhail Gorbachev. According to these theories, the Communist Party only transformed its power into other, less visible forms and still controls society. Belief in such theories has decreased, but well-known individuals such as KGB defector Anatoliy Golitsyn and Czech dissident (and former friend of Havel) Petr Cibulka still contend that the 1989 Velvet Revolution in Czechoslovakia was staged by the Communist StB secret police.

The most contentious points were:

- The Army and People's Militia were ready to attack the demonstrators, but did not receive orders to do so.

- Secret police carried out surveillance on the leaders of the revolution and had the ability to arrest them. However, they did not do so and let the revolution proceed.
- A Soviet military advisor was present in the control center of the police force, which attacked the demonstrators on November 17. Supposedly, he did not intervene, but his role is unclear.

The character and consequences of the events were partially addressed by Miroslav Dolejši in his *Analýza 17* of 17 November 1989, which outlined the broader context.

Explanations include a possible split between different factions of the Communist leadership (namely, reform Communists anxious to replace those afraid of any change), the collapse of communism elsewhere, and the absence of the military power of the Soviet Union.

The events of November 1989 confirmed that outside factors were significant catalysts for the downfall of Communism in Czechoslovakia. Therefore, the transformations in Poland and Hungary and the collapse of the regime in East Germany, both of which could be traced to the new attitude of the Soviets toward East Europe, encouraged Czechs and Slovaks to take to the streets to win their freedom. However, national factors, including the economic and political crisis and the actions of groups and individuals working towards a transformation, destabilized support for the system.

The states reaction to the strikes demonstrated that, while global isolation produced pressures for political, social, and economic change, the events that followed could not be predetermined. Hardly anyone thought that the state could collapse so quickly. Striking students and theaters did not seem likely to intimidate a state that was able to repress any sort of demonstration. This “popular” phase of the revolution was followed by victories made possible by the Civic Forum’s successful mobilization for the general strike on November 27, which established its legitimacy to speak for the nation in negotiations with the state. The mass demonstrations that followed November 17 led to the resignation of the Party leadership of Miloš Jakes, the removal of the Party from its leading role, and the creation of the non-Communist government. Supporters of the revolution had to take instant responsibility for running the government, in addition to establishing essential reforms in political organization and values, economic structure and policies, and foreign policy.

4.2. Reality

Even without this last element, the revolutions in Warsaw, Budapest, Berlin, and Prague have, we can now say, succeeded. What has cha-

racterised the post-communist world has been this great divergence, so that the political distance between Prague and Pristina is now much greater than that between Prague and Paris.

Is it a coincidence that these were the only four to have what can properly be called velvet revolutions? Doesn’t this prove that the opposition leaders were right in their fundamental insight that the means would determine the end? But of course we could say that they only had these velvet revolutions because they had these elites. And we could say that they had these elites because their countries had been, historically, closer to the West, with Western Christianity, a developed civil society, and so on. So we could attribute their subsequent success rather to these deeper historical factors; to their geographical proximity to the West; and, indeed, to the fact that the West favoured them politically and economically - inasmuch as it favoured anybody - in its post-1989 policy. Like all arguments about historical causation, this one can never be resolved with certainty. Nonetheless, I don’t believe that the great givens of Geography and History predetermined the emergence of the extraordinary individuals. Nor was it inevitable that they would adopt methods which, at least in this combination, had never been tried before. Nor, having adopted these methods, was it inevitable that they would succeed.

The European integration process has been constantly deepening. In the 90-s the project of single internal market was completed and then member states started the implementation of monetary union. Coordination is advancing also in terms of fiscal, structural and into some extent in social policy. Despite these facts European Union is still quite heterogeneous entity. Individual societies differ not only in absolute, but also in relative economic and cultural indexes.

In 1989, A. Michnik said that Central Europe came „as a messenger not only of freedom and tolerance but also of hatred and intolerance. It is here, in Central Europe, that the last two wars began“.

It’s difficult to discover whether and how democracy has taken root in these former Iron Curtain countries. The former borderlands of the long – defunct Habsburg Empire have attempted to invent their own forms of democracy and capitalism. However, disturbing signs of old attitudes have returned, bringing into question Central Europe’s ability to reform its elites and to effectively control public demonstrations of hatred, the rise of racial tensions, and the emergence of fascist parties. Gradually, a portrait emerges of a Europe struggling under the weight of history and memory, its people divided over half-forgotten events, old ethnic rivalries, borders drawn and redrawn – ghosts that had lurked, unacknowled-

ged, under Communism's force – fed stories of peaceful coexistence and a common front toward the Western enemy.

Now, Central European rhetoric veers between historical reckoning, revisionism, nationalism and denial in nations with a tumultuous history and a future very much in the balance, and the politics of retribution.

„All revolutions are failures“, said Orwell, „but they are not all the same failure“. This one was the exception. But that is because it was unlike all earlier revolutions.

BIBLIOGRAPHICAL REFERENCES

1. BERGSON, Henri (1983): *Évolution créatrice*. New York: University Press of America, pp. 121.
2. BERNSTEIN, Eduard (2000): *Cromwell and Communism: Socialism and Democracy in the Great English Revolution*. London: Coronet Book, pp. 96.
3. BERNSTEIN, Eduard (1961): *Evolutionary Socialism: A Criticism and Affirmation*. New York: Random House, pp. 201.
4. BUSH, George H. W. and SCOWCROFT, Brent (1998): *A World Transformed*. New York: Knopf, pp. 13.
5. DAHRENDORF, Ralf (1999): *Reflections on the Revolutions in Europe*. New York: Random House, pp. 70.
6. FUKUYAMA, Francis (1989): *The End of History?* The National Interest, Summer.
7. FURET, François (1978): *Penser la Révolution française*. Paris: Hachette, pp. 137.
8. GROMYKO, Andrei (1989): *Memoirs*. New York: Doubleday.
9. HABERMAS, Jürgen (1995): *On the Internal Relation between the Rule of Law and Democracy*. European Journal of Philosophy. 3/12, pp. 20.
10. HAVEL, Václav (2007): *To the Castle and Back*. New York: Knopf, pp. 12.
11. KLAUS, Václav (1997): *Renaissance: The Rebirth of Liberty at the Heart of Europe*. Washington DC: Cato Institute, pp. 29.
12. MICHNIK, Adam (1999): *Letter from Freedom*. California University Press, pp. 19.
13. NAMIER, Lewis (a) (1958): *Vanished Supremacies: essays on European history 1812-1918*. London: Hamish Hamilton, pp. 199.
14. NAMIER, Lewis (b) (1958): *Vanished Supremacies: essays on European history 1812-1918*. London: Hamish Hamilton, pp. 83.
15. NAMIER, Lewis (1946): *1848 – The Revolution of the Intellectual*. Oxford: Oxford University Press, pp. 32.
16. ŠIK, Ota (1991): *Socialism Today? The Changing Meaning of socialism*. London: Palgrave Macmillan.
17. TAYLOR, A. J. P. (1967): *Introduction to 1848: The Opening of an Era*. London: F. Fejto, pp. 69.
18. VOLKOGONOV, Dmitri (1998): *The Rise and Fall of the Soviet Empire*. New York: Harper Collins, pp. 22.

ADDRESS & ©

Doc. JUDr. PhDr. Jiří Bílý, CSc. vicerector
College of European and Regional Studies
Žižkova 4/6
370 01 České Budějovice
Czech Republic
bily@vsers.cz

4. VEŘEJNÁ SPRÁVA

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ТА ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Павлина МОВЧАН

Київ, Україна

VYSVĚTLIVKA: Tento článek analyzuje převažující vnímání Arabů a muslimů v západních společnostech, v mnoha ohledech determinované dosavadním diskursem v masmédiích a vlivem ideologie některých extremistických organizací. Zkoumá rovněž specifický charakter přistěhovalců z Blízkého Východu a Severní Afriky a zohledňuje základní stereotypy mezi Evropany, které se týkají nejvýznamnějších faktorů radikalizace určité části mládeže v Evropě. Sleduje příčiny přehodnocování politiky multikulturalismu v EU a teoretická východiska vyhlídek na hlubší vzájemnost a spolupráci mezi majoritní společností a etnickými a náboženskými menšinami. Zvýšenou pozornost věnuje tento text nekontrolované migraci, zejména z arabských zemí, utváření kvalitativně nové evropské identity a úloze, jaká v tomto procesu připadá mechanismům veřejné správy, médiím a institucionálnímu systému EU.

Klíčová slova: multikulturalismus; evropská identita; asimilace; muslimové; Arabové; média.

ANNOTATION: The article analyzes the dominant representations of Arabs and Muslims in Western societies, which in many respects are determined by forestalling the discourse of media and the strengthening of the terrorist activities of extremist organizations. The specific characteristics of the immigrants from the Middle East and North Africa are investigated. The main false stereotypes among Europeans in relation to the main factors of radicalization of some young people in Europe are considered. The causes of reevaluation of multiculturalism policy in the EU, as well as theoretical approaches about the prospects of interaction and deepening cooperation between the titular nations and the social groups representing ethnic and religious minorities are investigated. Considerable attention is paid to uncontrolled migration, especially from the Arab states, the formation of a qualitatively new European identity, as well as the role and place of the mechanism of public administration, the media and the institutional system of the EU in this process.

Keywords: multiculturalism; European identity; assimilation; Muslim; Arabs; the media.

АНОТАЦІЯ: У статті аналізуються домінантні репрезентації арабів і мусульман у західних спільнотах, багато в чому детерміновані випереджувальним дискурсом у мас-медіа і певним впливом ідеології екстремістських організацій. Досліджуються специфічні характеристики вихідців з Близького Сходу та Північної Африки. Розглянуто основні стереотипи, що склалися у європейців по відношенню до процесів радикалізації певної частини молоді в Європі. Досліджено причини переоцінки політики мультикультуралізму в державах ЄС, а також теоретичні підходи до аналізу перспектив взаємодії та поглиблення співробітництва поміж титульними націями і соціальними групами, що представляють етно-релігійні меншини. Значну увагу приділено і неконтрольованій міграції, насамперед, з арабських країн, формуванню якісно нової європейської ідентичності, ролі і місцю у цьому процесі механізмів державного управління, засобів масової інформації, інституційної системи ЄС.

Ключові слова: мультикультуралізм; європейська ідентичність; асиміляція; мусульмани; араби; мас медіа.

ВСТУП

Європейський Союз сьогодні зіткнувся з низкою складних економічних, соціально-політичних проблем та з необхідністю посилення координації зусиль щодо забезпечення регіональної безпеки. Не до кінця вирішене питання і щодо величезного зовнішнього бор-

гу Греції, значно посилюється вплив євроскептиків, особливо це стосується Великої Британії. Тривалий час у більшості європейських країн не спостерігається поживлення економічного зростання. До цього додається дестабілізація ситуації на зовнішньому периметрі ЄС: незаконна анексія Росією Криму, підтримка сепаратистів на південному сході України; складна

ситуація у багатьох країнах Близького Сходу, насамперед, у Сирії. Але найвразливішим питанням для європейців залишається безпрецедентна хвиля мігрантів з африканського континенту.

Так, за результатами останніх соціологічних досліджень, які Єврокомісія проводить двічі на рік, починаючи з 1973 р. (Євробарометр 83, липень 2015), основні сьогоденні тривоги європейців пов'язані з мігрантами (38%, + 14% щодо осені 2014 р.), з економічною ситуацією (27%, - 6%), безробіттям (24%, - 5%). Істотно збільшилася у громадській думці європейців в загроза тероризму (17%, + 6%) [1]. Нова некерована хвиля мігрантів з країн Близького Сходу представляється головною небезпекою у 20 країнах-членах ЄС. Особливо це відчувається на Мальті (65%), у Німеччині (55%), Естонії (54%), Данії (50%). У той же час це питання знаходиться на периферії свідомості португальців (16%) і греків (27%).

Відтак, в країнах Європи знов спалахнула дискусія щодо необхідності корегування політики відносно мігрантів, щодо перспектив мультикультуралізму та формування європейської ідентичності. Про це пишуть такі авторитетні видання як *New York Times*, *Washington Post*, *USA Today* (США); *The Times*, *The Guardian*, *The Sun* (Велика Британія); *Agence France Presse*, *Le Monde*, *Liberation*, *Le Figaro*, *L'Expansion* (Франція); *El Mundo*, *El Pais* (Іспанія); *Il Giornale*, *La Repubblica*, *La Stampa* (Італія); *NRC Handelsblad*, *De Volkskrant*, *De Telegraaf* (Нідерланди); *De Standaard*, *De Morgen*, *Het Nieuwsblad* (Бельгія); *Frankfurter Allgemeine*, *Frankfurter Rundschau*, *Bild* (Німеччина) та багато інших видань. Тема мігрантів постійно присутня в новинах та ток-шоу світових медіахолдінгів (CNN, BBC, Al-Jazeera тощо). Свою думку щодо цієї ситуації висловлюють відомі політики, експерти та науковці (Д. Камерон, А. Меркель, Б. Обама, В. Путін, Н. Саркозі, А. Вілсон, Е. Гідденс, Д. Гулхарт, В. Кімліка, В. Коннор, К. Малік, Е. Морен, Ч. Тейлор, П. Шеффер та ін.).

Таким чином, питання подальшого розвитку об'єднаної Європи значною мірою пов'язане зі спроможністю ЄС виробити і запровадити ефективну політику стосовно етно-релігійних меншин, яка б безпосередньо впливала на збереження миру, стабільності і благополуччя країн європейського континенту. Отже, аналіз дієвості мультикультуралізму, створення нових важелів державного управління у цій ситуації, сприяння процесам подальшого формування європейської ідентичності, компаративний розгляд цих проблем, на нашу думку, є досить актуальний і має неабияке практичне значення.

РЕЗУЛЬТАТИ І ДИСКУСІЯ

Логічним було б припустити, що потужні глобалізаційні тенденції поступово нівелюють розбіжності, які сьогодні існують поміж етнічними, релігійними та культурними спільнотами. Але, як це не парадоксально, у західних суспільствах, які поступово за усіма ознаками дедалі більше досягають певної однорідності, ідентичність розглядаються здебільшого тільки у якості людського вибору, а не як щось іманентно притаманне людині, тобто, як надане їй від народження [2]. Поряд з описом глобальної інтеграції як практичної асиміляції різноманітних соціальних груп, сучасність наповнена процесами їхньої політичної і юридичної фрагментації. Події у Каталонії та Шотландії, вказують й на те, що іноді на порядок денний висувається й проблема відокремлення окремих регіонів [3].

Водночас, як слушно зазначає О. Майборода, проблеми у взаємовідносинах у низці європейських країн поміж їхніми титульними націями та іммігрантськими громадами виявилися не сьогодні, й позначилися не лише мирними демонстраціями протесту (причому по обидва боки), але й спалахами насильства, відвертими погромами (це вже частіше з боку іммігрантів, які вважають себе дискримінованими національними меншинами) тощо. Напруга через взаємні фобії поміж заможними європейцями та соціальними аутсайдерами-іммігрантами підштовхнула деяких державних лідерів і до заяв про кризу, і навіть щодо краху мультикультуралізму як етнополітичного принципу, яким керуються європейські держави [4].

При цьому слід відмітити, що у фокусі уваги європейської спільноти перебувають, насамперед, мусульманські громади. Після гучних терористичних актів в США 11 вересня 2001 р. почалося стрімке і системне реформування спеціальних служб провідних країн світу, створення принципово нових антитерористичних структур, запровадження нових стратегій й політик на державному та наддержавному рівнях. Однак невдовзі пролунали вибухи у Мадриді (3 березня 2004 р.), Лондоні (7 липня 2007 р.), які надали нового імпульсу питанню боротьби з тероризмом, що у наш час в свідомості пересічних громадян західних держав асоціюється, насамперед, з арабо-мусульманським світом [5]. Новий етап цього цивілізаційного протистояння, принаймні у Європі, почався з терористичних актів проти французького сатиричного журналу «Шарлі Ебдо» у січні 2015 р., широкомасштабного напливу мігрантів з Північної Африки (за приблизними оцінками понад 1 млн. осіб)

та приголомшуючими терористичними актами у Парижі 13 листопада 2015 р., внаслідок яких загинуло 129 осіб і більше 200 – були поранені.

Ми є свідками інтенсифікації двох антагоністичних за своєю сутністю, але взаємозалежних глобальних процесів: поширення культурно-економічної експансії провідних держав світу та зростання супротиву проти неї тих країн та осіб, що сповідують не західну систему цінностей. На думку багатьох експертів, намагання привести основні (у системах координат кожної культури) цінностей до загального знаменника викликає раціональний та емоційно-психологічний протест тих чи інших соціальних груп (Розенау 1997: 6).

Слід зазначити, що протистояння християнсько-іудейської та мусульманської цивілізацій має глибоку історичну традицію. Достатньо згадати хрестові походи (1095 – 1270 рр.), поразку Візантії у протистоянні з турками-сельджуками (1453 р.), вигнання мусульман з Іспанії (1492 р.), єгипетський похід Наполеона (1798 – 1801 рр.), розквіт і занепад Османської імперії (XV – початок XX ст.) у якості важливих віх протистояння й боротьби двох світів.

У другій половині XX ст. суперечності між західним та мусульманським світом отримали нові масштаби й форми. Цьому значною мірою сприяли створення держави Ізраїль (1948 р.), глобальна енергетична криза 1973 р., іранська революція 1979 р., кривава ірано-іракська війна (1980 – 1988 рр.), вторгнення американських військ у Ірак (2003 р.). Усе це започаткувало тривалу громадянську війну, а також події арабської весни, що почалися у грудні 2010 р. в Тунісі і охопили більшість країн Близького Сходу. Особливо катастрофічні наслідки спостерігаються у Сирії, де за найбільш консервативними оцінками експертів кількість біженців та внутрішньо переміщених осіб перевищила позначку у 4 млн осіб [7].

Природно, що настав час створення та відродження соціальних і політичних рухів, що мають відношення до ісламу і, відповідно, це мало антагоністичну реакцію на Заході. Зокрема, за даними детально розробленого й масштабного дослідження Pew Global Attitudes Project, яке завершилося у вересні 2008 р., негативне ставлення до мусульман відмічалось в Іспанії у 52% населення, в Німеччині (близько 50%). Несприйняття тих, хто сповідує іслам, спостерігалось і в інших європейських країнах (Польщі – 46%, Франції – 38%, Великій Британії – 25%, США – 23%). [8].

Відомий експерт Т. Ван Дійк спробував узагальнити негативний імідж та характеристики представників арабо-мусульманського світу, що сформувалися в західних мас-медіа неза-

лежно від їхньої ідеологічної спрямованості та ступеня заангажованості. При цьому відмічаються такі тенденції:

- терористичні акти асоціюються не з конкретними особами, а з певною гомогенною спільнотою (соціальною групою);

- повторюється логічно необґрунтований ланцюжок (араби – мусульмани – ісламісти – терористи);

- основний дискурс матеріалів провідних мас-медіа полягає у підкреслюванні поганих або негативних складових, пов'язаних з «вони» («інші») та ігноруванням позитивних моментів;

- фокусування уваги на найбільш радикальній та екстремістській частині «вони»;

- відсутність достовірних знань і підходів щодо релігійного, політичного та культурного різноманіття мусульманського світу, редукція політичних подій, які відбуваються у країнах Близького Сходу;

- небажання бачити в історії та традиціях демократичних, гуманістичних сучасних елементів ісламу та його позитивного історичного впливу на західну цивілізацію;

- прагнення традиційні релігійні теми в ісламі переводити до розряду «ісламістських» і розглядати їх у якості загрози західним цінностям;

- масштаби релігійної різноманітності значно перебільшуються, неадекватно загострюються стереотипні ситуації, такі як використання хіджабу у Європі, часто без справжнього знання мотивацій жінок (іноді політичних);

- використання старих тем, де іслам і араби подаються як гвалтівники, агресори, примітивні особи тощо;

- відсутність згадок у медіа про антиарабський і антимусульманський расизм;

- дискримінація мусульманських джерел і репортерів, яка, насамперед, полягає у їх ігноруванні [9].

Значною мірою ці стереотипи не відповідають реальності, що так блискуче показав на об'єктивних фактах К. Мелік у відомому американському журналі *Foreign Affairs* на початку грудня 2015 р. Зокрема, він стверджував, що у західних суспільствах стосовно радикалізації мусульманської молоді існує чотири головних упереджених уявлення. По-перше, європейці та північно-американці вважають, що мусульманська молодь надихається певними, як правило, релігійно обумовленими, екстремістськими ідеями. По-друге, ці ідеї розповсюджуються різноманітними шляхами. По-третє, існує певний конвеєр, який веде від особистої образи релігійних почуттів та релігійної гідності до прийняття радикальних переконань, пов'язаних з тероризмом. І, по-четверте, те, що вразливість людей до сприй-

няття таких ідей обумовлена поганою інтегрованістю у західне суспільство [10].

Однак, як свідчать дослідження Мі 5 Великобританії (2008 р.) щодо екстремізму, далеко не усі мусульмани є релігійними фанатиками; велика кількість тих, хто бере участь у тероризмі не сповідують іслам регулярно. Немає також очевидних свідчень того, що джихадисти «отримують» свої ідеї специфічним шляхом. Радикалізація виникає внаслідок різних обставин. Так Д. Бартлетт, керівник програми щодо насильства та екстремізму британського аналітичного центру Demos, стверджує, що тероризм має багато спільного з іншими контркультурними та контрпродуктивними діями незадоволеної молоді [11].

Група дослідників коледжу королеви Мері (Лондон), у свою чергу, не знайшла взаємозв'язку поміж прихильністю до джихаду та соціальною нерівністю у суспільстві. Соціологічні дослідження свідчать, що, зазвичай, усе відбувається навпаки; екстремісти, як правило, є вихідцями з благополучних, й почасти високоосвічених родин, де англійська – є мовою повсякденного спілкування. Відтак, молодість, благополуччя та якісна освіта у даному випадку перетворюються на чинники підвищеного ризику [12].

Очевидно, що у будь-яку історичну епоху молодь знаходиться у безупинному пошуку. Але за сучасних умов такий процес відбувається у специфічному соціальному контексті. Людство, особливо розвинуті держави, перебувають у процесі зростаючої соціальної дезінтеграції. У минулому незадоволеність соціально-політичним, економічним та духовно-культурним мейнстримом призводила у Європі до активізації рухів за політичні зміни, антирасистські виступи. Отже, відчуженість – це не тільки сучасна мусульманська тема. Однак теперішня незадоволеність відсутністю права голосу, розчарування у ідеях, політичних партіях і діяльності соціальних інститутів, таких як церква, профспілки, відчувається особливо гостро.

В епоху глобалізації значні ідеологічні розбіжності між партіями майже стерлися. Різниця між правими та лівими вже не так помітна. Трудові організації послабилися, відбувся занепад колективістських ідеологій, експансія ринку в усі сфери життя сприяє створенню більш соціально диференційованого суспільства. Відтак, держави повинні хоча б намагатися запроваджувати більш ефективні політики подолання відчуженості людей від соціально-політичних, економічних та духовно-культурних процесів.

У свою чергу, політика ідентичності стає більш очевидною; подальша фрагментація соціальних верств призводить до того, що люди

визначають себе у більш вузьких етнічних чи культурних поняттях. Державна політика, спрямована на інтеграцію меншин тільки посилила цей процес. Після терактів у Парижі, багато коментаторів наполягали на тому, що принаймні, частина провини за цей злочин повинна бути співвіднесена з соціальною політикою «асиміляції», яка, за їхніми твердженнями, не впоралася з вирішенням проблем асиміляції та інтегрування мусульман у західне суспільство.

При цьому, національні меншини, як і автотонне населення з відмінною культурою, мовою та історією, часто-густо сприймають експансію глобальної культури у якості зауваженого гегемоністичного проекту, який не є нейтральним, але й несе в собі суттєву загрозу їхнім культурам, інтересам та уподобанням. Шукаючи більшої політичної автономії крізь нові форми розподілу влади на усіх рівнях, вони намагаються протистояти примусовим формам асиміляціонізму [13], і реалізувати право на побудову нових інститутів (глобальних та локальних).

Інші дослідники справедливо зауважують, що, наприклад, у Бельгії, незважаючи на більш мультикультурну, а не асиміляційну політику, існує далеко не менше проблем з джихадистами. Ще більше проблем з так званими домозрощеними джихадистами спостерігається у Великій Британії, де тільки у лондонському метро у 2005 р. було вбито 52 особи. Британські політики розглядають свою націю як «спільноту спільнот». Але державна політика і у цьому випадку будується на припущенні, що меншини є якимось іншим гомогенним і аутентичним цілим, яке складається з людей, що мають єдиний голос і погляди на культуру та віру. Таким чином, вони обмежують людей певним етнічним та культурним простором. Політики та експерти часто сприймають найбільш консервативні, й почасти релігійні фігури у якості «аутентичного голосу» відповідних меншин, або груп населення. Замість того, щоб напряму спілкуватися з мусульманськими общинами, британська влада делегує відповідальність за це так званим лідерам подібних спільнот. Наслідком цього є ще більша фрагментація і ще більш вузьке бачення та розуміння ісламу. Отже не випадково, що більшість новонавернутих до джихаду, є чужими мусульманським громадам; в реальності вони є вихідцями з західних суспільств.

Протягом 1990-х рр. нормативний мультикультуралізм піднявся як окремих, відмінний від інших тип конфронтаційних конфліктів культури і ідентичності на протигагу ліберальній моделі. Базові праці таких відомих теоретиків, як В. Кімлічка, Ч. Тейлора, І. Янга

засвідчували те, що традиційні ліберальні підходи були продуктивними лише в період просування демократії і подолання соціально-економічної нерівності, але вони не спрацюють у питаннях досягнення справедливості у сфері культури [14].

Очевидно, що за таких умов ліберальна концепція громадянства працює на формування єдиної культури у певній державі і нехтує вимогами окремих, нових членів суспільства, посилюючи їхню історичну вразливість. Здавалося б, що гарантуванням прав різним культурам меншин західного суспільства можна було б розв'язати цю проблему. Однак тут у суперечність входять дві теорії. Перша з них, більш консервативна, обстоює ту позицію, що вимога лібералів щодо універсальних принципів, поваги до прав людини є невірною і має на меті лише збереження певної національно-культурної меншини. Етносоціальні групи описуються натомість як сутнісні моноліти, історично неповторні структури. Відтак, релігійні та культурні конфлікти вважаються неминучими, оскільки в реальності стикаються лише неспівставні, непереговорні цінності – свобода вибору проти традиціоналізму, рівність індивідів проти збереження культури тощо. На нашу думку, це і є спроба надати друге дихання невикоріненим глибоко міфам щодо перлин культурної різноманітності.

З іншого боку, прогресивний варіант мультикультуралізму припускає, що вимоги культури та ідентичності можна примирити з ключовим етносом, який стосується людських і моральних прав універсальності, ненасильства тощо. Визнання за меншинами права на культуру є визнанням їхньої автономії. Зокрема, Т. Мудод розуміє рівність не як можливість, а як ставлення суспільства до етнорелігійних і культурних меншин. Він стверджує, що особливістю концепції полікультурного громадянства є прагнення до більш високої ступені залученості у процеси формування публічної сфери [15].

Фактично протягом кінця 1980-х – 1990 рр. був накопичений значний досвід у таких країнах, як Канада, Австралія, Велика Британія, Нідерланди, де були прийняті низка законів для визначення різниці і примирення різних ідентичностей у публічній сфері. Це було зроблено з метою інтеграції нових хвиль постколоніальних іммігрантів без простої асиміляційної стратегії, але з урахуванням їхніх вимог та історичних традицій.

Однак наприкінці 1990-х рр., зростаюча кількість незахідних мігрантів, особливо мусульман, стала сприйматися як певна загроза. Почала зростати ворожість стосовно іммігрантів та мультикультуралізму, що, зрештою, отри-

мало відображення й у академічній літературі. У есе «Філософія прав людини» (1999 р.) П. Клітеур вирішив довести перевагу західних цінностей, включаючи права людини, і описав мультикультуралізм як неприйнятну ідеологію, що заснована на культурному релятивізмі. У 2000 р. з'явилося ще одне резонансне есе члена лейбористської партії П. Шеффера «Мультикультурна трагедія», яка описувала мультикультуралізм як несумісний з демократією.

Сьогодні в уявленні пересічних громадян мультикультуралізм виступає моделлю, яка характеризується надлишком віротерпимості, підвищує ризик створення етнічно роздільного суспільства. Настрої виборців підхопили політики. У 2011 р. щойно обраний прем'єр-міністр Великої Британії Д. Камерон оголосив, що державна підтримка політики мультикультуралізму – це «повний провал» (“abysmal failure”). Вона веде до сепаратизму та дезінтеграції швидше аніж до плюралістичної залученості меншин та поваги до них. Мультикультуралізм, на його думку, негативно позначається на способі існування, коли різні культури функціонують й живуть своїм окремим життям, і закликав до збереження загальних цінностей і боротьби з екстремізмом [16].

В Іспанії колишній президент Х. М. Азнар підтримав Д. Камерона. Нові політичні лідери Іспанії, які зараз знаходяться при владі, також піддають критиці модель децентралізації, яка була законодавчо закріплена наприкінці 1970-х рр. На їх думку це призводить до підвищення динаміки все нових вимог національних меншин, що загрожує стабільності й солідарності західного суспільства. Мультикультуралізм особливо гостро критикувався в Німеччині і Франції, де офіційно ця модель не була прийнята. Федеральний канцлер ФРН Ангела Меркель навіть оголосила смерть мультикультуралізму. Ніколя Саркозі, президент Франції, по суті підтримав німецького канцлера, і не випадково у його партії зростає кількість представників правого консерватизму. Можна також звернути увагу і на зростання популярності Національного Фронту Марін Ле Пен на місцевих виборах 2015 р., введення закону 2005 р., яким заборонялось носіння хіджабів у відповідних місцях.

Однак є певні моменти, які вселяють оптимізм. По-перше, багато європейських держав вже сформували певні інститути, і вже проводять відповідну політику щодо задоволення культурних потреб різних меншин. Відтак, виникають й «хвилі обов'язків», які стають системними та масштабними. По-друге, постійно посилюється роль та відповідальність базових інститутів ЄС (Європейська Рада, Єврокомісія, Європарламент) щодо розробки та

здійснення спільної політики у цій царині. Наприклад, ставлення до іммігрантів – це один з ключових моментів Спільної зовнішньої політики і політики безпеки, яка після підписання Лісабонського Договору набула нового змісту. Зокрема, Високий представник ЄС з питань зовнішньої політики і політики безпеки отримав статус Віце-президента Єврокомісії і вагомі адміністративні важелі.

І, зрештою, необхідно підкреслити зростання ролі та впливу медіа на формування європейської ідентичності. Динаміку та результати цього процесу не варто перебільшувати, але, як показав Р. Бачофер, засоби масової інформації під впливом розвитку ринку реклами, ринку контенту придбання та ринку споживача, стають все більш уніфікованими. Таким чином, й виникають передумови створення європейського медіаринку та європейської публічної сфери, де приватні медіакомпанії повинні бути більш зацікавленими у європеїзації, аніж державні структури [17].

ВИСНОВКИ

Ставлення західних суспільств щодо мультикультуралізму за останні десятиліття постійно змінювалося, що обумовлено потужними процесами глобалізації, новою композицією міжнародних відносин, зростанням проявів екстремізму та тероризму, посиленням міграційних процесів тощо.

Значною мірою суспільна думка європейських держав формується під впливом магистральних медіадискурсів, контент яких формує і негативний та стереотипний імідж етно-релігійних та культурних меншин, насамперед, представників арабо-мусульманського світу. У цьому випадку далеко не повністю враховується соціальний контекст сьогодення, глибинні трансформації, що призводять до розчарувань, безнадії, насамперед, у молоді, глибше пов'язаної з пошуками власної ідентичності. Як свідчать результати соціологічних досліджень, основну групу ризику у процесах соціалізації та культурного інтегрування складають, як це не дивно, представники зовнішньо благополучних, високоосвічених груп населення, які захоплюються ідеями глобальної перебудови світоустрою на засадах радикалізму і вдаються до екстремістських дій.

Подальша соціальна фрагментація суспільства призводить і до поширення визначення людьми своєї особистості у більш вузьких етнічних та культурних термінах. Як свідчать реалії, державна політика багатьох європейських країн, спрямована на інтеграцію (асиміляцію) меншин лише посилила цей процес. З іншого боку, значні соціальні групи населення розглядаються

очільниками ЄС та національних держав як відносно гомогенні структури, стосовно яких подеколи запроваджуються непродумані та неефективні заходи.

Разом з цим, незважаючи на перешкоди, процес формування «загальної» європейської ідентичності триває й надалі. Важливу роль у цьому відіграють європейські та національні структури, які опікуються проблемами збереження та розвитку відповідних етно-релігійних та культурних меншин. Відчувається й надалі зростаючий вплив потужних мас-медіа, контент яких поступово уніфікується.

Які ж висновки з усього цього може зробити Україна, яка у 2014 р. підписала Угоду про асоціацію з ЄС?

По-перше, недоліки імміграційної політики ЄС та країн Союзу не треба повторювати при удосконаленні національного законодавства та при розбудові відповідних інституцій, що опікуються зазначеними питаннями. Україна з кожним роком стає все більш привабливою у якості транзитної країни для тих іммігрантів, що прагнуть потрапити до Європи.

По-друге, слід розробити систему державних заходів щодо кардинального реформування освіти (дошкільної, шкільної, вищої) відповідно до європейських стандартів. При цьому значну увагу необхідно приділити посиленню викладання сучасних європейських мов, насамперед, англійської. Це підвищить академічну мобільність школярів та студентів, активізує науково-технічне співробітництво в усіх галузях суспільного життя.

По-третє, потребує суттєвих трансформацій державна політика у сфері культури. Так загальноновизнано, що Нідерланди є однією з найефективніших країн світу з огляду на ефективність вивчення іноземних мов. Експерти вважають, що цьому сприяє відсутність перекладу фільмів (театральних вистав тощо) з мови оригіналу. Їх супроводжують тільки титри національною мовою. І це один з прикладів створення відповідних умов для опанування іноземними мовами і входження у світовий інформаційний простір.

По-четверте, варто розробити державну програму щодо популяризації європейських мас-медіа національною мовою та мовою оригіналу на медіаринку України.

Усе це – тільки перші, очевидні і передбачувані кроки, які, на нашу думку, згодом принесуть синергетичний ефект.

ЛІТЕРАТУРА ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Standard Eurobarometer 83 (2015: 14): Public Opinion in European Union. (Survey conducted

- by TNS opinion & social at the request of the European Commission, Directorate-General for Communication, July 2015).
2. МОВЧАН, П. П. (2015): Теоретичні підходи щодо формування європейської ідентичності. Державне управління: удосконалення та розвиток, 9. Режим доступу: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=891>
 3. CASALS, N. T. (2014): Identity conflicts, human rights and the crisis of multiculturalism in Europe: from politics to the courts. Working Paper Series. Pompeu Fabra University (Barcelona), 21, pp. 6.
 4. МАЙБОРОДА, О. (2015): Мультикультуралізм — рецепт від фобій чи їх джерело? Дзеркало тижня, 25 вересня. Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/international/multikulturalizm-recept-vid-fobiy-chi-yih-dzherelo-.html>
 5. РАХІМ, Х.Н. (2014): Арабо-мусульманський світ в іспанських мас-медіа: політична інтерпретація. Держава і право: збірник наук. Праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 63. Київ, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України
 6. ROSENAU, J. (1997): Along the domestic-foreign frontier: exploring governance in a turbulent world. Cambridge; New York.: Cambridge University Press.
 7. ZAPFE, M. (2015): The Middle East's Thirty Years' War? In: O. Thrdnert – M. Zapfe (eds.), Strategic trends 2015. Key Developments in Global Affairs Zurich: Center for Security Studies, ETH, pp. 9–27.
 8. VICENTE, M., OTERO, M., LYPEZ, P., PARDO, M. (2009): The Image of the Arab and Muslim World on the Spanish Media. Centro de Investigaciyn en Comunicaciyn y Análisis de Medios (CICAM), Fundaciyn Tres Culturas del Mediterraneo.
 9. VAN DIJK, T. (2009): Racismo, Prensa e Islam. Derechos Humanos, № 5. – available at: <http://www.oberaxe.es/files/datos/48d224c7f3562/Racismo,%20prensa%20e%20Islam%20articulo%20Van%20Dik%20agosto%202008.pdf>
 10. MALIK, K. (2015): Europe's Dangerous Multiculturalism. Why the Continent Fails Minority Groups. Foreign Affairs, 8 December, available at: https://www.foreignaffairs.com/articles/western-europe/2015-12-08/europes-dangerous-multiculturalism?cid=nlc-twofa-20151210&sp_50225360&spS0&spMailingID=50225360&spUserID=MTA2Mzg0MTUwMzIyS0&spJobID=821567328&spReportId=ODIxNTY3MzI4S0
 11. BARTLETT, A., BIRDWELL, J., KING, M. The edge of violence a radical approach to extremism. Demos. London: Magdalen House, available at: http://www.demos.co.uk/files/Edge_of_Violence_-_web.pdf
 12. BHUI, K., WARFA, N., JONES, T. (2014): Is Violent Radicalisation Associated with Poverty, Migration, Poor Self-Reported Health and Common Mental Disorders? PLOS, March 5, available at: <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0090718#s3>
 13. CALLAN, E. (2005): The Ethics of Assimilation'. Ethics 115, pp. 471 – 500.
 14. KYMLICKA, W. (2012): Multiculturalism: Success, Failure and the Future, Transatlantic Council on Migration, Migration Policy Institute: 5-9, available at: <http://www.migrationpolicy.org/pubs/multiculturalism.pdf>
 15. MODOOD, T. (2013): Multiculturalism. 2ed., Cambridge: Polity Press.
 16. CAMERON, D. (2011): Speech of the UK Prime Minister, at a Security Conference in Munich, available at: <http://www.newstatesman.com/blogs/the-staggers/2011/02/terrorism-islam-ideology>
 17. BACHOFER, R. (2014): Identity is a massage: How the media construct the European and national identity. Centre international de formation européenne (CIFE)

ADDRESS & ©

Павлина МОВЧАН, аспірантка
кафедра глобалістики, європейської інтеграції та управління національною безпекою
Національної академії державного управління при Президентіві України
01015 м. Київ, вул. Старонаводницька буд. 8 а., кв. 45,
Україна
pavlina.movchan@gmail.com

5. FILOSOFIE

PROBLEMATIKA AGRESE, NÁSILÍ A HOSTILITY V SOUČASNÉ ODBORNÉ LITERATUŘE: NÁSTIN ZÁKLADNÍCH VÝCHODISEK

Marina LUPTÁKOVÁ

Praha, Česká republika

VYSVĚTLIVKA: Článek nastiňuje přehled sociálních teorií, které interpretují problematiku agrese, násilí a hostility od první třetiny XIX století až po současnost. Velká pozornost je věnovaná zvláště ideovému odkazu H. Spencera, E. Durkheima a F. Nietzsche. Ze současných autorů jsou to: J. Habermas, významný americký psycholog L. Berkowitz, sociologové Ch. Murray, A.S. Roche, kteří analyzují problematiku městského násilí, německý psycholog O. Kernberk, jenž zkoumá fenomén násilí ve vztazích k poruchám osobnosti, anebo psychologové V. Katjukov a N. Cyrkun, kteří vycházejí z teze, že násilí je hybnou silou dějin.

Klíčová slova: agrese; násilí; nepřátelství; vykořisťování; sociální teorie.

ANNOTATION: The review of the social theories, which interpretating the problem of aggression, violence and hostility since the first one third of the XIX century till nowadays has been presented in this article. The special attention was given especially to the concepts of H. Spencer, E. Durkheim and F. Nietzsche. As to the contemporary authors there are J. Habermas, the famous American author L. Berkowitz, the sociologists CH. Murray, A. S. Roche who are analyzing the problem of the urban violence; the German psychologist O. Kernberk, who examines the phenomén of violence depending on the disturbances of the personality, psychologists V. Katjukov and N. Cyrkun who are convinced, that aggression is the motive power of the history.

Key words: aggression; violence; hostility; exploitation; social theories.

АНОТАЦІЯ: у статті представлений огляд соціальних теорій, котрі тлумачать феномени агресії, насильства і ворожості, і охоплюють період з першої третини XIX століття до теперішнього часу. Пильна увага приділяється ідейній спадщині Г. Спенсера, Е. Дюркхайма і Ф. Ніцше. З сучасних авторів мова йде про Й. Хабермаса, відомого американського психолога Л. Берковіца, соціологів Ч. Мюрреї, А. С. Роше, що аналізують проблематику міського насильства; німецького психолога О. Кернберка, який пов'язує насильство зі ураженнями особистості, російського психолога В. Катюкову та білоруську дослідницю Н. Циркун, які дотримуються тези про те, що насильство є рушійною силою історії.

Ключові слова: агресія; насильство; ворожість; експлуатація; соціальна теорія

ÚVOD

I. Epochu, ve které žijeme, často označují jako dobu násilí, všude přítomného násilí či krutého násilí, které proniká do politiky, ekonomiky, vědy, kultury a mezilidských vztahů – takovým způsobem se například, vyjadřuje známý americký filosof L. Tiger [1997:125]. Je to skutečný stav dnešních poměrů anebo jenom jejich dramatická hyperbolizace? V této souvislosti je nutné zdůraznit, že poměr k násilí, agresí a hostilitě, připravenost společnosti tyto jevy tolerovat či bagatelizovat, anebo proti nim intenzivně bojovat a snažit se je eliminovat anebo alespoň minimalizovat historický mění a vyvíjí a to i v průběhu existence

moderních demokratických společností.

VÝSLEDKY A DISKUSE

I. Interpretace fenoménu násilí, agrese a hostilis v sociálním myšlení v období tzn. omezené a organizované liberální modernity

V období tzv. omezené liberální hlavním proudem sociálního myšlení až do 70-tých let 19. století byl liberalismus. Jeho ústřední postavou se stal anglický sociolog Herbert Spencer (1820-1903). Významnou úlohu ve Spencerově pojetí člověka sehrál jeho sociální darwinismus (Je učení. O sociálním myšlení v období omezené liberální modernity precizně pojednává fundamentál-

ní poněkud problematické označovat Spencerův postoj termínem sociální darwinismus, neboť se k němu propracoval o deset let dříve, než se seznámil s Darwinovým monografií Lupták M., Prorok V. (2011). Politické ideologie: od starověku po rok 1848 [25]). Jeho doktrína o přežití nejschopnějších vychází z učení anglického demografa Malthuse. Vysoká plodnost ve vztahu k omezeným prostředkům nutným pro modernity přežití vede k nutnosti bojovat o přežití. V tomto boji plněm agrese, nenávisti, násilí a nepřátelství nejméně schopní vymírají a s vývojem proto neustále narůstá inteligence těch, kteří přežili. Ti, kdo nejsou dostatečně stimulováni ke zlepšení svých charakteristik, jsou na cestě k vymření a budou nahrazeni jinými, které tento tlak dostatečně stimuloval. Tento podle Spencera blahodárný evoluční mechanismus je v samém základu narušen, pokud vláda svými intervencemi, například v podobě chudinských zákonů či jiných sociálních opatření, zasahuje do procesu přirozeného výběru a tím vede ke zhoršování kvality populace. Starost o sociálně slabé považoval Spencer za „biologický zločin“ a viděl v ni nezasloužené odměňování horších na úkor lepších (Společenské mravy v 19. století byly plné krutého násilí a to i ve vztahu k dětem. Představitel slavné plejády francouzských romanopisců druhé poloviny 19. století Hector Malot (1830-1907) ve svém románu „Sans famille“ opisuje velice rozšířenou praxi tehdejší doby – pronájem malých, neploletých dětí z chudých rodin (za peněžitou odměnu), například, potulnými muzikanty).

Od 70.-tych let 19. století, a to přibližně jedno století, trvá z hlediska fungování moderních demokracií období tzv. organizované modernity.

Ústřední postavou sociologie, která vytvářela konstrukci společnosti organizované modernity byl Emil Durkheim (1858-1917). Tento francouzský sociolog byl také liberálem, avšak výrazně sociálně orientovaným. Durkheim nepovažuje otázku sociální integrity za problém ekonomický, jako tomu bylo u Spencera, ale především za záležitost hodnotového konsensu. Bez základních společenských hodnot není možné ve společnosti utlumit agresi, násilí, nenávist a nepřátelství, zvládat egoismus a udržovat sociální smír. Sociální problém je tedy v prvé řadě problémem socializace. Je nezbytné učinit z individuí členy kolektivu, vtisknout jim respekt ohledně imperativů, zákazů a povinností, bez jejichž respektování je kolektivní život nepředstavitelný. Z této sociologické teorie vyrůstá koncepce „welfare state“, politické korektnosti a multikulturalismu, které jsou pojímány také jako významné nástroje boje proti společenským projevům agresivity, nenávisti a násilí (Кравченко 2003: 277-298).

Koncepce společnosti organizované modernity našla hned v době jejího vzniku svého hlu-

bokého a nesmlouvavého kritika především v díle představitelů tzv. filosofie života Friedricha Nietzsche (1844-1900). Problém Nietzsche je skutečně příliš složitý, než aby mohl být redukován na několik jednoduchých formulací (Pro dílo Friedricha Nietzsche je charakteristické aforistické a paradoxní vyjadřování, neuspořádané myšlenky, avšak v žádném případě toto dílo nepatřilo do genealogie nacismu, kde ho ráda zařazuje kategorie lidí, kterou Nietzsche označoval jako „sošáci nedovzdělanci“ (Bildungsphilister). Táto skutečnost byla v odborné literatuře již mnohokrát prokázána). Sociologický přístup se musí orientovat především na ty tendence Nietzscheho myšlení, které souvisí s jeho teorií vůle k moci, nad kterou přemýšlil ve mnohých svých pracích. Vůle k moci je všudypřítomná a proto Nietzsche znovu a znovu trvá na tom, že život je zápas, boj a bezpráví. Zdržovat se vzájemného zraňování, násilí – píše v knize „Mimo dobro a zlo. Předehra k filosofii budoucnosti“ – to se může stát mezi individuí dobrým mravem, jsou-li k tomu dány podmínky (totiž jejich skutečná srovnatelnost ohledně množství sil a míry hodnot). Pokud by se však měl tento princip rozšířit, a to dokonce stát se základním principem společnosti, pak by se okamžitě ukázal, čím ve skutečnosti jest: vůle k popření života, neboť život je bytostně přisvojováním, zraňováním, přemáháním cizího a slabšího, potlačováním, vnucováním vlastních forem, vtělováním a vykořisťováním (Ницше 2001: 632-633).

Teorii vůle k moci podrobuje Nietzsche nejenom sociologické analýze, ale i morálnímu a psychologickému zkoumání. Na mnoha místech svých děl Nietzsche zdůrazňuje, že dobré je všechno, co zvyšuje v člověku pocit moci, vůle k moci a špatné – co pochází ze slabosti. Jeho dílo „Lidské, příliš lidské: kniha pro svobodné duchy“ obsahuje pokusy pochopit lidské chování z hlediska touhy po udržení moci. Například mezi prostředky, kterými si ti, kdo mají malou moc dopomáhají k pocitu větší moci patří – jak píše Nietzsche – probouzení soucitu. V této souvislosti německý filosof uvádí: raději pozorujeme děti, které pláčou a křičí, aby byly politovány a též, když žijeme v kontaktu s nemocnými a duševně deprimovanými, ptejme se, zda-li jejich hlasité vystavování se neštěstí na obdiv, nemá ve skutečnosti za cíl působit bolest těm, kdo jsou právě přítomní. Soucit, který právě tito projeví, je útěchou slabým a trpícím jenom tehdy, pokud tito poznají, že přes veškerou svou slabost mají přinejmenším jednu moc – moc působit bolest. Nešťastný nalézá jistou rozkoš v pocitu nadřazenosti, který projevování soucitu v jeho vědomí probouzí; roste jeho domýšlivost, je ještě vždy dosti důležitý k tomu, aby působil světu bolest (Ницше 2001: 142).

Jedna z tézí, jež jsou rozvinuty v jeho knize

„Lidské, příliš lidské“ říká, že zlý úmysl je obecně příliš zveličován – „působení bolesti o sobě“ neexistuje, snad jenom v mozku filosofů a rovněž, ani působení „rozkoši o sobě“ (Ницше 2001: 224).

Na podporu této teze Nietzsche tvrdí, že zloba nemá za cíl utrpení jiného jako takové, nýbrž náš vlastní požitek, například, pocit odplaty, nebo silnější nervové vzrušení. Již nejmenší škádlení ukazuje, jaké velké uspokojení nám působí, když si vyzkoušíme svou moc na jiném a k jakému vlastnímu pocitu nadřazenosti to vede (Ницше 2001: 229). Nietzsche naznačuje, že jedinou pohnutkou ke zlým činům je touha vyvolat subjektivní pocity, mezi něž patří slastný pocit nadřazenosti, a že je to také jejich jediný cíl. Později bude tvrdit, že všechny činy mají svůj původ v touze po subjektivním pocitu větší moci a že rozlišení mezi dobrými a zlými činy, ať již jsou jakékoli, nespočívá v rozdílu motivů a záměrů. Šťastný pocit spojený se získáváním poznatků je vysvětlován podobně: živel badatelů a filosofů je spojen z rozkoši za prvé proto, že v poznání si je vědom člověk své síly; za druhé proto, že během poznání opouští starší představy a jejich představitelé a stává se vítězem, nebo přinejmenším si myslí, že jim je; za třetí proto, že se skrze každý nový, i když malý poznatek, povznášíme se nad všechny a cítíme se jako jediní, kteří znají v této záležitosti to správné (Ницше 2001: 252).

Nietzsche se zmiňuje i o sublimované formě touhy panovat – o problematice sebeovládání (někdy používá pojem askéze), ve které se projevuje odpor vůči sobě samému, jenž vzniká proto, že jestli lidé mají nedostatek jiných objektů k ovládnutí a proto se koncentrují na ovládnutí vlastního těla a duše (Ницше 2001: 112).

I z těchto krátkých fragmentů můžeme vidět, jak značný je rozsah následků, jež pocházejí z jediné příčiny: touha po soucitu, pokora, škádlení, láska k poznání atd., a všechny mají svůj původ v některém z aspektu vlastnictví, udržení či touhy po větší moci.

Nietzscheho impozantní dílo obsahuje stovky úvah o filosofii moci, teorii vůle k moci a tématech násilí, agrese, nepřátelství, a to jak v zjevných, tak i v kamuflovaných podobách. Metoda jeho filosofie života mu dává schopnost vcítit se a proniknout do zkoumané problematiky, uvažovat ve spleti souvislosti a směřovat ke všezahrnujícímu poznání. Tyto klíčové aspekty poznání dnešní postmoderní myšlení bohužel postrádá.

„Nejsem člověk, jsem dynamit“, - říká Nietzsche ve svém pojednání „Ecce homo“. Myšlenky tohoto „velkého přehodnocovatele hodnot“ sice ovlivnily jeho následovníky, ale neovlivnily zásadním způsobem směřování západní liberální společnosti organizované modernity.

II. Pojetí násilí, agrese a hostility v postmoderních sociálních teoriích

Od 70-tých let minulého století se západní

civilizace stále nachází v epoše postindustriální a postmoderní společnosti. Sociální myšlení v této epoše ve značné míře spoluvytvářeli představitelé tzv. Frankfurtské školy a zvláště německý liberálně orientovaný sociolog inklinující k hodnotám alternativních sociálních hnutí (ekologistů, pacifistů a pod). J. Habermas, který tvrdí, že v soudobé společnosti, poprvé v dějinách lidské civilizace, nikoli systémy, instituce a struktury, ale proces komunikace a její média se stávají základem teorie sociuma [17]. Podle mínění Habermase se koncepce komunikativní činnosti, jejichž jádrem je pojem konsensu, musí stát integrální součástí klasických sociologických interpretací fenoménů násilí, agrese a nepřátelství (Podrobnější o koncepci J. Habermase pojednává, například studie: Luptáková, M. Sociologie konfliktu: nástin vývoje teorie (2011: 1)).

II. Postindustriální a postmoderní společnost jsou utvrzovány v přesvědčení, že velké sociální konflikty, které se v epoše industriální řešily násilím, naši společnost již definitivně neohrožují a veškeré sociální napětí vzniká jenom ohledně otázek „gramatiky forem života“ – jeho kvality, rovnosti práv rasových, etnických, věku, sexuální orientace, zdravotních a genderových předpokladů pro výkon určitých profesí a funkcí [10], a pokud jejich řešení nabývá agresivní a násilní povahu, tak se to dotýká jenom mikro a mezo sociální úrovně společnosti.

Toto stanovisko je podporované obrovskou kvantitou produkce odborné literatury (a možná i nadprodukcí vzhledem k jejím opravdovým přínosům) z oblasti zkoumání fenoménu agrese, násilí a hostility ve všech světových jazycích. Vybírat proto třeba velice pozorně.

Publikace, které dokumentují aktuální stav výzkumu v oblasti problematiky agrese, násilí a hostility se kromě toho vyznačují velice širokým záběrem jimi zkoumaných otázek a proto se soustředíme jenom na „topografii“ základních směrů výzkumu v zahraniční literatuře.

Začneme z monografie L. Berkowitz „Agrese: Sociálně-psychologická analýza“ [9], která je v současnosti hodnocena jako nejlepší světová učebnice v oblasti psychologie agrese. Táto monografie vyšla v několika reedicích. Od roku 1957 až od konce své vědecké kariéry se autor soustředil na studium vlivu rozličných situací na agresivní chování lidí a využil k tomu nejenom laboratorní experimenty, nýbrž i interview v terénu s lidmi, kteří spáchali násilné činy v USA a v Anglii.

L. Berkowitz v úvodu své monografie se soustřeďuje na vymezení pojmu agrese a v této souvislosti konstatuje, že tento pojem má mnoho významů – má svůj význam v hovorové řeči, kromě toho lze tento pojem definovat bez ohledu na jeho motivační předpoklady, anebo také jako

sociálně nepřijatelný způsob chování, což je nejčastější způsob jeho definice. Dále autor mluví o cílech agresivního chování a především o samotné kvintesenci agrese: snaze způsobit jinému člověku škodu. V tomto kontextu se také zmiňuje o rozdílech mezi hněvem, nepřátelstvím a agresivností. Uvádí též jiné způsoby kvalifikace agrese, jako fyzická, verbální, přímá a nepřímá agrese. Zvláštní pozornost věnuje emocionální agresi a mluví podrobněji o tzv. impulzivní/expresivní agresi. Následně teoretický a praktický aprobejuje vztahy mezi fenomény frustrace a agrese. Klade si otázku, jestli lze srovnávat stavy frustrace se stavy, kdy je člověk uražený a ponížený. Další problém, který L. Berkowitz řeší, je otázka negativního afektu jako zdroje emocionální agrese. Srovnává též negativní afekt, stresový stav a reakci hněvu. Zamýšlí se také nad impulzivní agresi a roli agresivních klíčových signálů se zvláštním akcentem na problematiku „efektu použité zbraně“. Problematika agrese je také podrobená analýze ve vztahu k různým aspektům teorie emoci. V monografii je věnována pozornost i problematice významu myšlenkových pochodů individua na jeho agresivní chování; myšlenky totiž mohou stimulovat pocit hněvu a agresivní reakce člověka. Autor neopomíná také pojem „priming“ (když tzv. „iniciální“ – začáteční - myšlenky dělají přístupnými pro vědomí jiné semantické blízké myšlenky, které následně podnítl ve vědomí člověka tu nebo jinou koncepci a schéma interpretace důležitých informací). Jinými slovy: protože myšlenky (především negativní) jsou spojovány v paměti nejenom s emocemi, ale také z expresivně- motorickými reakcemi, aktivování jakéhokoli z těchto komponentů v „asociativní síti“ vlivem primárního – „iniciálního“ - podnětu „spustí“ i jiné komponenty, což má přímý vztah k agresi a L. Berkowitz se odvolává přitom na práce Higgense [19], Sruile a Wyera [34]. Americký psycholog zvažuje také otázku, proč lidé jsou schopni vyznávat neagresivní standardy chování, ale v každodenním životě konají agresivně. Následně se zamýšlí nad pojmem a strukturaci agresivní osobnosti. Skutečně platí, že někteří lidé mají stabilní sklony k agresivnímu chování a existují indikátory, na základě kterých lze tyto lidi identifikovat. Kromě toho, autor analyzuje rozvoj předpokladů k násilí a zmiňuje o vlivu rodiny a vrstevníků na rozvoj agresivity. Upozorňuje, že odměna za agresi, kterou dostává agresor stimuluje další agresivní chování. Agrese může být podporovaná za určitých okolností též odměnami pocházejícími od obětí agresí, které svoji situaci chápou jako satisfakci.

Rozvoj agresivního chování L. Berkowitz interpretuje i v nejširším celospolečenském kontextu. Zkoumá úlohu masmédií v rozšiřování standardů agresivního a násilného chování. Uvažuje

o souvislostech násilí v médiích a jeho imitaci diváky a posluchači. L. Berkowitz nás obeznamuje s výsledky experimentálních výzkumů ohledně krátkodobých vlivů násilných scén v masmédiích na diváckou veřejnost, zvláštní význam má dlouhodobé opakování scén násilí na televizních obrazovkách, jejichž vlivu diváci především podléhají. Tento druh vizuální produkce podporuje agresivní sklony dětí a formuje jejich představy o společnosti. Autor se proto znovu vrací k problematice násilí v rodině, tentokrát z hlediska jeho společenských dopadů. Zvláště zkoumá faktory, které podněcují násilné chování v rodině. Zmiňuje, například, o vlivu stresových situací a negativní emocionální reakci na uplatnění násilí v rodině. Zkoumá zvláštnosti rodinných konfliktů, které se mohou stát katalyzátory násilí v rodině atd. Autor také píše o problematice vražd, která úzce souvisí s fenoménem násilí a agrese. Zkoumá podmínky, jež napomáhají vraždám s ohledem k současným poměrům v USA. Zvláštní pozornost věnuje vlivům sociálního prostředí, hlavně v městských aglomeracích. Mluví o sociálně-ekonomických faktorech, jež podporují vznik stresových situací, ve kterých se ocitá moderní člověk, ale též o narůstající sociální dezorganizaci, vlivech subkultur a hodnotové axiologie společnosti.

Americký autor se v závěru své práce věnuje otázce kontroly nad agresivním chováním (účinnosti testu smrti, kontroly nošení střelných zbraní atd). Uvažuje též nad účinnosti různých psychologických a emotivních procedur, prostřednictvím kterých lze kontrolovat agresivní chování.

Úvahy L. Berkowitze o alokaci dnešních projevů násilí a agrese do městského prostředí jsou v západní sociologii v současnosti velice rozšířené. Například, francouzský právní sociolog Sebastian Roché konstatuje, že trvalý charakter ekonomické krize a tím i sociální marginalizace a vykořenění vede obyvatelé předměstí, (kde se tento jev územně koncentruje) k násilným interpersonálním konfliktům, jejichž primární motiv netkví v získání majetkového prospěchu. Psychická frustrace z ekonomické nedostatečnosti se tedy projevuje agresivitou směřovanou k spoluobčanům (často k těm s podobným osudem), ale také k veřejným činitelům a úřadům (policisté, poštovní úředníci, veřejná doprava) a k drobným živnostníkům. Roché velice přesně vystihl, že problém nárůstu tohoto typu kriminality (který je označován pojmem „městské násilí“ – violence urbaine) a jež se soustřeďuje na násilné akty proti objektům ztělesňujícím státní moc – házení kamenů na policejní auta – anebo na vyvolávání nepokojů celých městských čtvrtí či části měst) je i problémem veřejné komunikace a politického slovníku, a proto se v západních společnostech již několik desetiletí mluví o potřebě obnovit pocit bezpečí na ulicích atd [29].

Naléhavost této problematiky „městského násilí“ s novou silou vyvstal v souvislosti s pouličními nepokoji v řadě anglických měst v srpnu roku 2011.

Už v roce 1989 předpověděl americký sociolog Charles Murray růst britské „underclass“ na základě tří indikátorů – počtů dětí mimo manželství, růstu zločinnosti a poklesu míry zaměstnanosti mladých mužů. Tehdy byl jeho článek odsuzován. Následně v roce 2002 popsal britský lékař a spisovatel Theodore Dalrymple základní charakteristiky destruktivní subkultury „underclass“, jenž se v srpnu 2011 dostala ke slovu ve Velké Británii. Život na dávkách, ztráta autority rodičů, rozklad společnosti projevující se v útočení nejen na policii, ale i na sanitky, hasiče a na ty služby, jejichž nedostatkem tzv. znevýhodněná mládež údajně trpí – obchody, školy, knihovny. Dalrymple psal o nihilistických bouřích na přistěhovaleckých sídlištích ve Francii, v Británii se však v roce 2011 drancovalo všude [37]. Pokud se oprostíme od ideologické předpojatosti, musíme přiznat, že fenomén „městského násilí“ zpochybňuje základní východiska sociologie postindustriální společnosti jako společnosti, ve které byly definitivně vyřešeny velké sociální konflikty a nastoupil dlouho očekávaný sociální smír.

Velice populární a vysoce hodnocená v západní psychologii je též monografie dvojice amerických autorů Beron R. a Richardson D. „Aggression“ [7]. V části terminologické a metodologické dvojice těchto amerických autorů navazuje a rozvíjí základní východiska koncepce agrese, jak ji prezentuje Berkowitz. Punc originality má především analýza sociálních determinant agrese a to především z hlediska obsahového (jelikož metoda takové analýzy byla vytvořena ještě Ch. L. Montesque v jeho „L'esprit de lois“ (1752). Autoři v této souvislosti zvláště zkoumají faktor pohlaví a rasy, a to z pohledu agresora a násilníka. Soustřeďují se však i na význam jiných zdánlivě podružných faktorů, podmiňujících agresivní chování – teplotu vzduchu, hlučnost prostředí, míra znečištění vzduchu různými škodlivými exhaláty, některé předměty pohozené na ulici, například, nedopalky cigaret atd (V této souvislosti uvedeme známé dílo Alberta Camuse *L'étranger* (Cizinec), Guillimard, Paris 1942 [1], kde autor na šesti stránkách popisuje, jak narůstající působení horka, oslepujícího slunečního jasu, doběla rozžhaveného písku, pronikavých, jako ostří meče slunečných paprsků, svítivého odlesku moře a mušle, „nashromážděného“ potu na obočích, který stékal z řas a vytvářel vlhodu a hustou clonu („Mes yeux étaient aveuglés derrière ce rideau de larmes et des sel“ – mé oči osleply za těmito závěsem slz a solí), potřeba setřást „pot a slunce“ a revolver v kapse způsobil výstřel a vraždu).

Kromě analýzy individuálních determinantů

agrese osobnosti agresora (i tyto úvahy jsou blízké stanoviskům Berkowitze) se dvojice amerických psychologů soustřeďuje i na biologické základy agresivního chování člověka – otázku dědičnosti, anomálií vyvolaných pohlavními chromosomy, stavem centrální nervové soustavy atd. Analýze je podrobený též průběh agrese v tzv. přirozených podmínkách, a to pod vlivem drogové závislosti, alkoholu, demonstrace pornografie. Předmětem výzkumu je též agresivní chování člověka v davu – například jako diváka na sportovních soutěžích.

V závěru, stejně jako v monografii Berkowitze, i v této knize nacházíme úvahy autorů o možnostech kontroly agresivního chování.

Jelikož příčiny agresivního chování mládeže a dospělých je nutné v mnoha aspektech hledat již v agresivitě dětí je velice přínosná z tohoto hlediska práce anglického psychologa G. Parese *Aggression in our children* [29], která se věnuje tomuto tématu. V této souvislosti autor řeší následující otázky: jak chápat agresivitu dětí; jaké jsou příčiny dětské agresivity, a z této části analýzy autor vyvozuje praktická doporučení pro rodičovskou výchovu. V této souvislosti anglický psycholog upozorňuje, že je třeba vyvarovat všech situací, které mohou vyvolat mimořádnou nespokojenost dětí. Zajímavé z hlediska kontroly agresivního chování dětí jsou autorská doporučení, jak naučit dítě zvládat svůj nepřátelský vztah v určitých situacích. Zároveň autor upozorňuje, že stavy nepřičetnosti dítěte mohou napomáhat – pokud jsou ovšem dostatečně zvládnuty - k rozvoji dítěte.

Nelze opomenout také práci německého psychologa Otto Kernberga [22], který zkoumá fenomén agrese při různých poruchách osobnosti. Upíná svoji pozornost k psychopatologii nenávisti; zkoumá stavy vzteku, nenávisti, traumatických fixací, klinické hranice masochismu, sadomasochistickou poruchu osobnosti, antisociální a narcistické poruchy osobnosti.

V duchu psychoanalýzy zkoumají problém agrese, násilí a hostility R. Wilson [38] a Ch. Butner [11]. Z anglosaské literatury uvedme ještě alespoň práci Adolfa Guggenbula – Craiga A. [16], ve které se vyslovují o roli násilí ve společnosti (samotná práce inklinuje k interpretaci filosofie moci z pozice F. Nietzscheho). Autorovi imponuje především důsledný filosofický monismus Nietzsche.

Problematika násilí, agrese a nepřátelství má důležité místo i v dnešní ruské psychologické a sociální vědě.

Pro ruskojazyčnou literaturu je příznačný filosofický – a dnes již i teologický – přístup ve vědách o člověku; psychologické a sociologické aspekty jsou často nazírané touto perspektivou.

Jako příklad uvedeme „monumentální dílo“ V. Kajtukova „Evoluce diktátu. Nástin psychofy-

ziologie dějin“ [20]. Kniha Kajtukova představuje promyšlenou filosofickou teorii globálního historického procesu, v základech které stojí člověk se svým individuálním psychogenotypem jako „hybná síla“ diktátu (násilí). Sémantika termínu „diktát“ ve zmíněném traktátu je pojata mnohem šířeji, než je běžně používaná. Kategorie „diktát“ (násilí) je výsledkem syntézy filosofických východisek Freuda, Kierkegaarda, Nietzsche, Voltaira, Platona a dalších autorů a je doplněná o vlastní postuláty autora syntežované na základě výzkumu současné psychologie, psychofyziologie a anatomie člověka. Podobný ryze filosofický přístup je realizován i v práci dalšího autora Denisova V. „Filosofie násilí“ [13], ve které autor rozvíjí známou myšlenku o tom, že „násilí je projevem samotné struktury bytí“ [23].

Podrobná studie rozebírající faktory, napomáhající agrese, patří psycholožce T. Rumjancevové [31]. Analyzuje roli následujících faktorů: pohlavní rozdíly, rasová příslušnost individuí, negativní faktory okolního prostředí, alkohol a drogy – zde se opírá o četné teoretické a experimentální studii západních kolegů (R. Bayron, D. Zillmann, J. Carlsmith, Ch. Muller atd). V jiné studii [32] se tento autor věnuje problematice násilí ve filosofickém kontextu – analyzuje stav současného bádání v západní filosofii.

Psychologickými aspekty násilí a viktimity se dále zabývá psycholožka N. Cyrkun [12]. Pomocí projektivní metodiky autorka zkoumá vnímání a chápání ženy, jenž se ocitá v situaci násilí. Ve výzkumu byly „odhaleny“ čtyři etapy násilí. První etapa násilí: člověk pozoruje násilí nad někým jiným -24% žen; druhá etapa: člověk vystupuje v podobě oběti -33% žen; třetí – člověk jako přímý vykonavatel, agresor - 13% žen; čtvrtá etapa násilí: člověk je popisován jako agresor, který vybízí druhé ke konání násilí (na této etapě se nalézá 19% žen). Autorka zdůrazňuje naléhavost a nutnost přijetí v Ruské federaci zákona „O zamezení a prevenci násilí v oblasti rodinných vztahů“ a zasazuje se o rozvoj genderních, juvenilních a gerontoviktimologických studií ruskou sociální vědu důležitý, naráží však na odpor stoupenců obrany tradičních hodnot ruské společnosti.

ZÁVĚR

Problematika výzkumu otázek agresivity, násilí a hostilis je tedy nepochybně mnohohrstevnatá, což skýtá i do budoucna možnosti objevování jejich temných a tajemných zákoutí.

LITERATURA A INFORMAČNÍ ZDROJE

1. ALBERT, C. (1942): *L'étranger*, Guillimard. Paris

2. ANDREAS DIEKMANN, MONIKA JUNGBAUER-GANS, HEINZ KRASSING, SIGRID LORENZ (1996): Social Status and Aggression: A Field Study Analyzed by Survival Analysis. *The Journal of Social Psychology*, 136(6), 761-768.
3. BANDURA, A. (1973): *Aggression: Social Learning Analysis*. N.Y.
4. BANDURA, A. (1983): Psychological Mechanisms of Aggression // Geen R., G., Donnerstein E. I. (eds.) *Aggression: Theoretical and Methodological issues*. Academic Press.
5. BARON, R. (1983): The Control of Human Aggression. A strategy Based on Incompatible Responses. *Aggression. Theoretical and empirical reviews*. N.Y.
6. BARON, R. (1977): *Human Aggression*. N.Y.
7. BARON, R., RICHARDSON, D. (1997): *Aggression*, by Plenum Press, New York.
8. BERKOWITZ, L. (1981): The Concept of Aggression // Brain P. F., Benton D.(eds) *Multidisciplinary approaches to aggression research*. N.Y.
9. BERKOWITZ, L. (1962): *Aggression: A Social Psychological Analysis*, McGraw Hill.
10. БЭК, У. (2000): *Общество риска. На пути к другому модерну*. Москва.
11. БЮТНЕР, Х. (1991): *Жить с агрессивными детьми*. Москва.
12. ЦЫРКУН, Н. (2006): Психологические аспекты насилия и виктимности в сфере семейно-бытовых отношений. *Jurisprudencija*, 2 (80).
13. ДЕНИСОВ В. В. (2008): Философия насилия. *Философия и общество*, № 1, январь-март.
14. EYKEN A.,van. (1987): Aggression: Myth or model? // *Journal of Applied Philosophy*. № 4. 3.2.
15. FESCHBACH, S. (1971): Dynamics and Morality of Violence and Aggression. *American Psychology*, №. 26.
16. ГЮГГЕНБЮЛЬ-КРЕЙГ, А. (2005): *Благославенное насилие. Психология человеческой агрессивности*. Москва.
17. HABERMAS, J. (1985): *Theorie des kommunikativen Handels*. Frankfurt.
18. HARTUP W., de WIT, I. (1978): The Development of Aggression // Hartup, W., de Wit, I. (eds.) *Origins of aggression*. The Hague.
19. HIGGINS, E.T. (1989): Knowledge accessibility and activation. Subjectivity and suffering from the unconscious sources. In: J.S. Uleman & J.A. Bargh (Eds.), *Unintended thought* (pp.75-123). New Yoek: Guilford;

20. КАЙТУКОВ, В. *Эволюция диктата. Опыты психофизиологии истории* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kaituk/index.php 31.5.2101 10:55.
21. КРАВЧЕНКО А. И. (2003): *Социология. Учебник для вузов*. Москва.
22. KERNBERG, O. (1995): *Aggression in Personality Disorders and Perversions*, Yale University Press.
23. Le dictionnaire philosophique. Vol. 23. Paris. 1990
24. LORENZ, K. (1967): *On Aggression*. London.
25. LUPTÁK, M., PROROK, V. (2011): *Politické ideologie: od starověku po rok 1848*. Plzeň, Aleš Čeněk.
26. LUPTÁKOVÁ, M. (2011): *Sociologie konfliktu: nástin vývoje teorie. Auspicia. Recenzovaný časopis pro oblast společenských a humanitních věd*. České Budějovice.
27. MALOT, H. (2000): *Sans famille*, Librairie Générale Française.
28. НИЦШЕ, Ф. *Pro et contra: антология*. (2001): Петербург: Изд-во Русского христианского гуманитарного института.
29. PARENS, H., SCATTERGOOD, E., SINGLETARY, W. & DUFF, A. (1987): *Aggression in our Children: Coping with it Constructively*. New York: Jason Aronson, Inc. ROCHÉ, S. (2002): *La délinquance de 1975 a 2000, evolutions des chiffres et des concepts*. Paris.
30. RULE, B., G. (1978): *The Hostile and Instrumental Functions of Human Aggression* / Hartup, W., de Wit, I. (eds.) Origins of aggression. The Hague.
31. РУМЯНЦЕВА, Т. (2005): *Факторы, способствующие агрессии*, Москва. // *Психология человеческой агрессивности: Хрестоматия*/сост. Сельчонок И. В. Москва: АСТ; Минск: Харвест.
32. РУМЯНЦЕВА, Т. (1995): *Агрессия и контроль, Вопросы психологии*, №5.
33. SORENSON, E. R. (1979): *Cooperation and Freedom among the fore of New Guinea* / Montagu A. (ed.) Learning non-aggression. The Hague.
34. SRUIL, T.K & WYER R. S. (1979): *The Role of category Accessibility in the interpretation of information about Persons: Some Determinants and Implications. Journal of personality and Social Psychology* 37.
35. TIGER L. (1997): *The Manufaktur of Evil*. N.Y.
36. ZILMANN, D. (1979): *Hostility and Aggression*. N.Y.
37. WEISS M. (2011): *Nemají proč krást. Lidové noviny 11. srpna*.
38. WILSON, Robert (1998): *The Psychology of Evolution*. London

ADDRESS & ©

PhDr. Marina LUPTÁKOVÁ, Th.D
Institut východního křesťanství, HTF UK
Univerzita Karlova v Praze
Pacovská 350/4
P.O.BOX 56
140 21 Praha 4
Česká republika
luptakm@seznam.s

ТІЛЕСНІСТЬ ЛЮДИНИ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Любов ШЕРЕМЕТ

Київ, Україна

SHRnutí: Článek zkoumá bio-sociální povahu člověka jako vyjevení fenoménu lidské tělesnosti, který patří zároveň do oblastí přírody i kultury. V socializované podobě náleží lidské tělo do světa společenských a kulturních jevů v té míře, v jaké je výsledkem vědomé a cílené proměňující činnosti a nakolik může sloužit samo o sobě jako cíl. Jedním z ústředních rysů sociálně-filosofické analýzy pojmu tělesnosti je zkoumání kulturních významů a hodnocení těla, které jsou určovány jeho sociálními funkcemi v oblasti hodnotové orientace a vzorců chování, fixovaných v sociální praxi. Schopnosti imanentní individuu, včetně socializované tělenosti a jejích projevů navenek, kategoricky zakládají somatickou kulturu, kterýmžto pojmem lze nejadekváttněji označit lidskou tělesnost coby komplexní jev, sjednocující množství společenských, duchovních i tělesných vlastností lidské tělesnosti.

Klíčová slova: tělesnost; sport; tělesná kultura; somatická kultura; význam těla.

ABSTRACT: The article is dedicated to the consideration of a bio-social nature of human being and to the manifestation of his or her corporality in the unity of the natural and the cultural.

In its socialized form the human body belongs to the world of social and cultural phenomena in so far as it is the result of conscious and a purposeful efforts to change it, and it is able to serve as a goal in itself. One of the most pivotal aspects of social-philosophical analysis of the problem of human corporality is conducting an investigation of the body's cultural senses and values, which are defined by its social functions within the scope of human life-activity, as well as by value orientations and examples of behaviour fixed in social practice. Immanent abilities of a human person, that include socialized corporality and its outward manifestation, as argued in the paper, are categorically shaped out as a somatic culture, the latter being the most adequate term to designate human corporality as a complex phenomena appearing as the unity of plurality of social, spiritual, and physical human corporeal qualities.

Keywords: corporality; sport; physical culture; somatic culture; body values.

РЕЗЮМЕ: Стаття присвячена розгляду біосоціальної природи людини, виявленню феномена його тілесності у єдності її природних та культурних засад. У своїй соціалізованій формі, тіло людини належить до світу соціальних і культурних явищ тією мірою, якою воно є результатом свідомої і цілеспрямованої діяльності щодо його зміни, і спроможності виступати у якості самоцінності. Одним з центральних аспектів соціально-філософського аналізу проблем тілесності є дослідження культурних смислів і цінності тіла, визначених його соціальними функціями у межах людської життєдіяльності, ціннісними орієнтирами, закріпленням у соціальній практиці, зразками поведінки людини. Іманентні здатності індивіда, що містять у собі соціалізовану тілесність і її явленість у зовнішньому середовищі, як стверджується у розвідці, категоріально оформляються в поняття соматичної культури. Цей термін є найбільш адекватним для позначення тілесності людини як комплексного феномену, виступаючого у єдності різноманіття соціальних, духовних і фізичних якостей людської особистості.

Ключові слова: тілесність; спорт; фізична культура; соматична культура; цінність тіла.

ВСТУП

Проблема людської тілесності виступає в сьогоденній філософській літературі однією з таких, що стрімко розвиваються. Інтерес до цієї теми, зокрема в контексті питання про осмислення соціальних вимірів фізичної культури та спорту, обумовлений тим потенціалом людської самореалізації, що закладений у спортивній діяльності та її креативних мож-

ливостях. Спорт виступає сферою граничних проявів людини, в якій здійснюється вихід за межі повсякденного, виявляються та відкриваються граничні потенції людини, що висуває потребу в ретельній філософській рефлексії людської тілесності та взаємозв'язку її біологічної та соціальної природи.

Проблему біосоціальної природи людини розглядали чимало філософів і вчених. Зокрема, слід згадати останні дослідження

таких українських авторів як Л. М. Газнюк, Ю. А. Семенова (Газнюк, Семенова 2007) та М. М. Ібрагімов (Ібрагімов 2011), у працях яких ставляться питання про феномен людської тілесності та здоров'я в контексті соціально-філософського аналізу спортивної діяльності. Водночас, з огляду на масштабність і багатовимірність даної тематики, є сенс присвятити окреме дослідження проблемі соціально-тілесного буття людини.

МЕТОДИ ТА МАТЕРІАЛ

Користуючись діалектичним методом, філософія визначає людину як подвійну біосоціальну істоту, встановлюючи взаємодію між природним в людині і тим, що формується в процесі соціально-культурної практики. Методологічний синтез природного та культурного дозволяє аналізувати і феномен спорту з позиції біосоціального в людині, її соціально-тілесного буття.

Під органічним тілом людини розуміється її природне тіло. Для характеристики цього тіла як певної біологічної системи в науці вироблена ціла система понять, які роз'яснюються та уточнюються в біології, анатомії та фізіології людини. До їх числа відносяться, перш за все, такі поняття, як «організм» і «фізичний стан» людини (або стан її морфо-функціонального розвитку). При характеристиці цього останнього враховується комплекс показників: конституція організму (його будова), різноманітні фізіологічні функції організму в цілому і його окремих органів.

У людини (на відміну від інших живих істот) крім її природного, органічного тіла, складається й інтенсивно розвивається інше «тіло». До нього відноситься все те різноманіття штучно створеного людиною предметного світу («другої природи»), яке функціонально служить своєрідним продовженням і доповненням людського тіла: знаряддя і засоби, що застосовуються у виробничій діяльності (включаючи машини та комп'ютерні системи), різноманітні предмети побутової техніки від найпростіших до найскладніших, що виникли на сучасному етапі розвитку цивілізації, заводи, дороги, транспортні засоби тощо. Маркс образно характеризував, цей світ створених людиною об'єктів як «неорганічне тіло людини». І така характеристика являє собою не просто метафору – вона, як зазначає сучасний російський філософ В'ячеслав Стюпін, виражає розуміння людини як істоти, буття якої визначено її особливою тілесністю, що включає два взаємозалежних компонента: біологічну організацію людського тіла та її «неорганічного тіла» (Стюпін 1992).

У світлі вищесказаного представляється доцільним поставити питання про ставлення людського тіла до світу явищ культури і його місця в цьому світі.

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ДИСКУСІЯ

При розв'язанні проблеми відношення неорганічного тіла людини до культури необхідно, на наш погляд, враховувати наступні аспекти. Перш за все, технічні пристрої та інші аналогічні явища, що становлять складають неорганічне тіло людини, являють собою суто соціальні утворення, що значно розширюють можливості та здібності людини, її «сутнісні сили». І якщо соціальний суб'єкт (індивід, соціальна група або суспільство в цілому) позитивно оцінює ці соціальні явища, вони включаються до світу його культурних цінностей.

Більш складним є питання про культурний статус органічного тіла, яке в подальшому будемо називати просто «тілом» людини. Широко поширена думка, що організм людини, особливо його морфофізіологія та моторика, взагалі не належать до світу соціальних явищ. На відміну від психічних, моральних, естетичних та інших явищ духовного світу людини, які носять яскраво виражений соціальний характер, їх відносять до сфери «чистої» біології й уже в силу цього не зараховують до культурних явищ.

Мірою розвитку суспільства все більш важливого значення набувають різні форми свідомої, цілеспрямованої діяльності зі зміни фізичного стану людини в необхідному (суспільству та / або особистості) напрямі на основі використання певних засобів. Однією з таких форм є свідомо діяльність щодо корекції, вдосконалення фізичного стану людини на основі включення її в певні форми рухової діяльності, раціонального режиму праці та відпочинку, використання природних сил. Ця діяльність, яка може бути спрямована також на зміну ставлення людини до свого фізичного стану, формування в неї відповідних інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій і системи необхідних знань, найчастіше визначається як «фізичне виховання».

Фізичне виховання відрізняється як від стихійного впливу соціального середовища на фізичний розвиток людини, так і від впливу свідомого, цілеспрямованого, але пов'язаного з використанням інших, ніж зазначених вище (припустимо, хірургічних), засобів. Результатом впливу всіх зазначених вище соціальних чинників на тілесність людини є процес її соціалізації, «окультурення»: тілесність стає соціальною за своїм змістом, характером і значенням, набуває статус особистісних якостей індивіда.

Численні дослідження вчених показують, що й самі елементарні рухові акти істотно модифікуються під впливом того соціально-культурного середовища, в якому знаходиться людина. Так, на думку Г. Люшена (1998), навіть такий елементарний вид моторної діяльності як ходьба є щось більше, ніж проста сукупність органічних процесів, що відбуваються в індивіді, і визначається культурною та соціальною системами.

У своїй соціалізованій формі тіло людини відноситься вже не до сфери біології, а до світу соціальних явищ і до світу культури – тою мірою, в якій воно є результатом свідомої, цілеспрямованої діяльності щодо його зміни і цінністю для певного соціального суб'єкта. Як справедливо зазначає І. М. Биховська (1996), «включення» людини в соціокультурний простір тягне за собою істотні наслідки для її тілесності, що перетворюється з біологічного феномена в явище соціокультурне та набуває на додаток до своїх природних атрибутів властивості й «забарвлення» соціального, культурного кшталту – як об'єктивного характеру (тілесно-рухові атрибути), так і суб'єктивного, який проявляється у збагаченні тіла сенсами, значеннями чи символізацією.

Для позначення тіла людини як соціокультурного явища на відміну від природного, біологічно заданого тіла необхідна адекватна термінологія, зокрема така, що розмежовувала би поняття «тіло» та «тілесність». Як відзначає, зокрема, І. М. Биховська (1993), якщо перше поняття характеризує природне тіло людини, людини як таку, то «тілесність» – це «олюднене» тіло, що набуло, на додаток до своїх споконвічно даних, природних характеристик, тих властивостей та якостей, які породжені специфікою людського, соціокультурного середовища, що визначає умови існування, характер осмислення. Зауважимо, що поняття «тілесність» у його зіставленні з поняттям «тіло» все ширше застосовується у філософському дослідженні, а також в сучасній психології, де з тілесністю пов'язуються психічні процеси, що розуміються в культурно-семіотичній та психотехнічній площині (Сараф 1990).

Поряд з вищевказаними поняттями, виявляється обґрунтованим введення понять природного, соціального і культурного тіла. Перше з них постає як біологічне тіло індивіда, що підкоряється законам існування, функціонування, розвитку живого організму, а «соціальне тіло» виступає результатом взаємодії природно-даного людського організму із соціальним середовищем (Биховская 1993). На відміну від перших двох, «культурне тіло» – це продукт культуровідповідного формування та використання тілесного начала людини, в

якому немов би знімаються характеристики двох інших рівнів тілесного буття.

Соціалізація та «окультурення» органічного тіла людини, її фізичних якостей і здібностей відбувається насамперед за рахунок того, що виникає особлива соціальна діяльність, спрямована на їх соціально-культурну модифікацію. Ця діяльність передбачає певне ставлення людини, соціальних груп, суспільства в цілому до тіла, до фізичних якостей і здібностей, використання певних знань і засобів впливу на них для зміни їх у потрібному напрямі, формування певних інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, норм і правил поведінки. На певному етапі розвитку суспільства з'являються спеціальні соціальні інститути, які спрямовують свої зусилля на те, щоб забезпечити функціонування та розвиток людської тілесності, фізичних якостей і здібностей людини відповідно до суспільних та особистих запитів. Важливо й те, що між учасниками даної діяльності складаються певні соціальні відносини.

З цього випливає що тіло людини, її морфофізіологія, її фізичні якості та здібності, будучи соціалізовані, входять у світ культури не самі по собі, а як елементи більш широкого культурного утворення. Останнє включає в себе не тільки соціально сформовані й позитивно оцінювані фізичні кондиції людини, але й інші елементи соціальної реальності (засоби діяльності, знання, норми і правила поведінки, інтереси, ціннісні орієнтації, соціальні інститути та відносини тощо) – принаймні, ті з них, які включаються в рамки спеціальної діяльності, спрямованої на соціокультурну модифікацію тілесності людини.

А тому виникає необхідність і в такому терміні, який позначав би всю цю систему, а не її окремі, зазначені вище, елементи. Низкою авторів в цій якості використовується термін «тілесна культура». Проте у ряді мов (англійська, німецька та ін.) терміни «фізична культура» і «тілесна культура» важко відрізнити один від одного. С. С. Батенін для позначення даної сфери культури, «головним параметром виміру» якої, на його думку, є «ставлення суспільства до фізичного стану, до тіла людини», використовував термін «біологічна культура» (Батенін 1976:103–104). Однак, на нашу думку, зазначений термін не відображає в повній мірі предмет дослідження, тому тілесне буття людини, відноситься не тільки до біологічної але й до соціальної сфери. Не зовсім вдалим видається й термін «культура тіла», оскільки мова йде не тільки й не стільки про культуру тіла, скільки про людину в усій сукупності її соціальних, духовних, фізичних якостей.

У контексті цього дослідження найбільш адекватним постає, на нашу думку, термін

«соматична культура», спроби ввести який у науковий обіг були зроблені ще в 1980-х роках (Столяров 1984). Дане поняття виділяє таку сферу культури, основним змістом якої є процес соціалізації й «окультурення», процес соціокультурної модифікації тіла (тілесності, тілесного буття) людини.

Означена сфера культури пов'язана з тілесним буттям людей, їх фізичним станом. Але це тілесне буття та фізичний стан входить в соматичну культуру як специфічний елемент культури лише в тій мірі й у тому відношенні, в якій воно вплетене в соціальну життєдіяльність і є культурною цінністю. Це означає, що соматична культура включає в себе лише таке тілесне буття людей, такий їх фізичний стан, такі фізичні кондиції, які, по-перше, сформовані, скориговані, видозмінені впливом соціально-культурного середовища у відповідності з певними ідеалами, зразками, нормами, традиціями, на основі використання спеціально вироблених для цієї мети коштів, знань, і які тим самим стали соціальними за своїм змістом і функціям, набули соціального змісту та значення, а по-друге – виступають як цінність для певного соціального суб'єкта (індивіда, соціальної групи або суспільства в цілому).

Основними показниками і компонентами соматичної культури особистості, на нашу думку, є: 1) ставлення особистості до тіла як цінності, що припускає свідому, цілеспрямовану діяльність з метою підтримки в нормі і свого фізичного стану, різних його параметрів (здоров'я, статури, фізичних якостей і рухових здібностей); 2) різноманіття використовуваних для цієї мети засобів; здатність ефективно застосовувати їх; 3) рівень знань про організм, його фізичний стан, про засоби впливу на нього та методиці їх застосування; 4) схвалювані й несхвалювані цінності, які особистість пов'язує з тілом, реалізовані нею на практиці ідеали, норми, зразки поведінки, пов'язані з турботою про фізичний стан, а також і ступінь орієнтації на цю турботу; 5) прагнення надати допомогу іншим людям в їх оздоровленні, фізичному вдосконаленні та наявності для цього відповідних знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій тощо.

Важливо відзначити, що соматична культура як культура, а не просто як фізичний стан людини або процес фізичного розвитку, включає в себе й низку явищ духовного світу – знання, мотиви, норми і зразки поведінки та ін. Людина з високим рівнем розвитку соматичної культури має добре знати закономірності функціонування та розвитку організму, шляхи, механізми та засоби впливу на нього. У такої людини повинна бути вироблена потреба в систематичному впливі на свій фізичний стан з

метою зміни його в потрібному напрямі. Ця людина має володіти вміннями та навичками правильно, відповідно до прийнятих у суспільстві норм і зразків (або до тих, які вона сама виробила й на які вона орієнтується), використовувати найбільш ефективні засоби такого впливу. На можливість свідомої зміни людиною свого тіла вказував ще Г. В. Ф. Гегель, який підкреслював, що «у дійсно культурних людей зміна фігури, способу тримати себе і всякого роду зовнішніх проявів має своїм джерелом високу духовну культуру» (Гегель 1973: 23).

У зв'язку з цим можна стверджувати, що одним із найбільш важливих напрямів культурологічного аналізу тілесності виступає аналіз культурних цінностей тіла. М. М. Бахтін звертав у свій час увагу на необхідність культурологічного аналізу «тіла як цінності» (Бахтін 1979: 44). Цінність тіла визначається, на нашу думку, тим, які соціальні функції воно виконує в межах людської життєдіяльності, на основі яких ціннісних орієнтирів воно формується та використовується соціальними суб'єктами, які «зразки поведінки» з ним пов'язані.

Предметом турботи й культивування може бути тіло, що забезпечує високу працездатність людини. Предметом особливої турботи може служити статура, що оцінюється за естетичними критеріями. Відомі культурні зразки формування міцного й загартованого тіла, а з іншого боку – й аскетичного умертвіння плоті, прагнення зберегти тіло від будь-яких зовнішніх впливів. Існують культури, в яких особливо цінується фізичне здоров'я людини, але відомі й інші культури, в яких воно виявляється «цінністю» лише тоді, коли людина його обмежує.

Одну з перших спроб систематизувати культурні цінності, пов'язані з тілом людини, здійснив більше ста років тому видатний польський соціолог Флоріан Знанецький у своїй роботі «Соціологія виховання» (Znaniński 1973). Дослідник указував на те, що одне із завдань, що вирішуються в процесі фізичного виховання, полягає у формуванні та розвитку в людині таких фізичних рис, які є бажаними, та в усуненні або запобіганні появи небажаних рис – а значить, у формуванні фізичних типів людини у відповідності до соціальних вимог.

На наш погляд, тіло може мати певну цінність не тільки як засіб досягнення якоїсь мети, а й саме по собі – як те, без чого людина перестане бути людиною, як сфера прояву гармонії, краси, досконалості та інших естетичних цінностей, а також різноманітних тілесних відчуттів (смакових, сексуальних, кінетичних та ін.). У філософії фізичної культури і спорту соматична культура, як можна зазначити, синонімічна культурі здоров'я, бо обидва ці поняття, поряд зі «неорганічним ті-

лом» людини, включають і гігієну, медицину, охорону здоров'я, геронтологію, ювенологію, валеологію. Згрупувавши ці поняття, ми затверджуємо як соціальну цінність фізичний потенціал людини, шляхи та засоби її індивідуальної та суспільної реалізації.

Але це не розв'язує проблему здоров'я – вона залишається однією з найскладніших у пізнання людини через її «дух і тіло». Говорячи про соматичну культуру як про «самопочуття» людини, як про здатність усвідомленого «руху» і «поведінки», філософська рефлексія повертає нас до ідеї «тіла-носія», що йде від філософії Платона та пронизує всю християнську культуру Європи. В аспекті нашого дослідження можна сказати, що маніфестацією діалектики «тіло – дух» є спорт. Онтологізацію «тілесно-духовного» в людині (індивіді) можна іменувати саме соматичною культурою, бо тілесне саме по собі, без його соціальної «обробки», не виводить на смисли соціально-культурної реальності. Біо-соціальне в людині – начало діалектичне, взаємопов'язане, таке, що дозволяє переходити від тілесної іманентності людини до її соціального прояву в зовнішньому середовищі, здійснювати перехід від онтологічної соматичної до соціального фізичного існування, від соматичної культури індивідуального підпростору – до фізичної культури універсального суспільного простору.

Таким чином, на підставі вищевикладеного можна зробити наступні висновки. По-перше, біосоціальна природа людини обумовлює можливість філософського аналізу проблеми тілесності в єдності природного та культурного аспектів. У своїй соціалізованій формі тіло людини відноситься до світу соціальних і культурних явищ в тій мірі, в якій воно є результатом свідомої, цілеспрямованої діяльності щодо його зміни і здатне виступати як самоцінність.

По-друге, соціалізація людського тіла, його фізичних якостей і здібностей відбувається в процесі соціальної діяльності, спрямованої на їх соціально-культурну модифікацію. Ця діяльність передбачає певне ставлення індивіда, різних соціальних груп, суспільства в цілому до тіла, до фізичних якостей і здібностей, використання певних знань і засобів для їх зміни в потрібному напрямі, для формування певних інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, норм і правил поведінки. В ході цієї діяльності формуються певні соціальні інститути та соціальні відносини.

По-третє, важливим напрямком соціально-філософського аналізу проблеми тілесності є аналіз культурних цінностей тіла. Цінності тіла визначаються його соціальними функціями в межах людської життєдіяльності, цінніс-

ними орієнтирами суспільства, закріпленими в соціальній практиці зразками поведінки. Цінності тіла пов'язані також із можливістю його використання в процесі комунікації, в художньо-естетичній сфері. Цінність тіла самого по собі визначається в антропологічному аспекті як невід'ємна частина людської істоти, універсальна передумова всіх можливостей і здібностей індивіда.

По-четверте, інтегровані здібності індивіда (суб'єкта), що включають в себе соціалізовану тілесність та її проявленість у зовнішньому середовищі, категоріально оформляються в соматичну культуру, що є найбільш адекватним поняттям для позначення багатоманітної єдності людської тілесності в її соціальних, духовних і фізичних якостях; від цієї культури індивід-суб'єкт переходить до фізичної культури – в ширшому просторі соціально-культурної діяльності, що має становити собою предмет особливої уваги соціальної філософії.

ЛІТЕРАТУРА ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. БАТЕНИН, С. С. (1976): *Человек в его истории*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.
2. БАХТИН, М. М. (1979): *Эстетика словесного творчества*. Москва: Искусство.
3. БЫХОВСКАЯ, И. М. (1993): «Быть телом» – «иметь тело» – «творить тело»: три уровня бытия «homo somatis» и проблемы физической культуры. *Теория и практика физической культуры*, №7, С. 2–5.
4. БЫХОВСКАЯ, И. М. (1996): Теоретико-методологические основания социокультурного анализа телесности человека. В: В. И. Жолдак (сост.), *Социокультурные аспекты физической культуры и здорового образа жизни*. Москва: Современный спорт, С. 8–14.
5. ГАЗНЮК, Л. М., СЕМЕНОВА, Ю. А. (2007): Здоров'я і хвороба у соматичному соціокультурному вимірі. *Практична філософія*, № 1, С. 56–62.
6. ГЕГЕЛЬ, Г. В. Ф. (1973): *Эстетика*. Т. 4. Москва: Искусство.
7. ИБРАГИМОВ, М. М. (2011): Философия спорта в дискурсе категорий телесности, здоровья и жизнеспособности. *Вестник Киевского университета. Серия: Философия. Политология*, 105, С. 57–63.
8. ЛЮШЕН, Г. (1998): Спорт и культура. В: *Спорт, духовные ценности, культура*. Москва: Гуманитарный центр СпАрт, С. 135–140.

9. САРАФ, М. Я. (1990): Переживает ли кризис отношение к олимпизму? В: *Новое мышление и олимпийское движение: Материалы Всес. научн. симпозиума «Международное олимпийское движение: проблемы и тенденции развития на современном этапе» (Рига, 11–13 мая 1989 г.)*. Москва: Знание, С. 29–36.
10. СТЕПИН, В. С. (1992): *Философская антропология и философия науки*. Москва: Высшая школа.
11. СТОЛЯРОВ, В. И. (1984): *Актуальные проблемы истории и философско-социологической теории физической культуры и спорта*. Москва: ГЦОЛИФК.
12. ZNANIECKI, F. (1973): *Socjologia wychowania*. Warsaw: Polish Scientific Publishers.

ADDRESS & ©

доц. Любов ШЕРЕМЕТ, кандидат філософських наук,
відділ якості вищої освіти,
Інститут вищої освіти
Національної академії педагогічних наук України,
вул. Краківська, 7, кв.24
02100, Київ,
Україна,
lyubasha1971@mail.ru

ІДЕЇ ПОРОЖНЕЧІ У КИТАЙСЬКІЙ БУДДІЙСЬКІЙ ШКОЛІ САНЬЛУНЬ

Анастасія СТРЕЛКОВА

Київ, Україна

SHRNUŤÍ: Článek rozebírá specifika pojetí „prázdnoty“ u školy Sanlun v čínském buddhismu, respektive jejích hlavních myslitelů Seng-Čaa (374-414) a Či-Canga (549-623). Škola Sanlun představuje čínskou verzi Madhjamaky, jejíž hlavní filosofickou doktrínou je „nauka o prázdnotě“ (*śūnyavāda*) indického myslitele Nágardžuny. V Nágardžunově intencích považuje Seng-Čao veškeré jevové bytí za *prázdne* (iluzorní) a razí pro ně označení „ne-bytí“, zatímco skutečné, nejevové bytí označuje jako „ne-nebytí“. Byť se škola Sanlun obvykle považuje za čínskou odnož Madhjamaky, v některých idejích se od indické varianty odklání. Zatímco pro klasickou *śūnyavādu* je prázdnota především gnozeologickým principem dekonstrukce, Seng-Čao v ní spatřuje obdobu pojmu klasické čínské filosofie – principu *li* (jinde ztotožňuje prázdnotu a Tao). Myslitelé školy Sanlun na druhou stranu rozvinuli Nágardžunovo učení o dvou pravdách (relativní a absolutní), ztotožňující absolutní pravdu právě s principem *li*. Relativní pravda, vycházející z diskursivní činnosti lidské mysli, je duální, zatímco pravda absolutní je neduální. Oproti klasické Madhjamace však není cílem Sanlunu zničení duality, nýbrž nastolení ne-duality (relativní a absolutní pravda, zjevné a nezjevné, bytí a prázdnota). Z tohoto hlediska nabývá slavná formulace ze Sútry Srdce („forma je prázdnota a prázdnota je forma“) nového, kladného významu. Toto myšlení se stalo jedním ze zdrojů filosofie ne-duality, pro čínský buddhismus tak důležité.

Klíčová slova: buddhismus; Sanlun; čínská Madhjamaka; Seng-Čao; Či-Cang; śūnjata; prázdnota; ne-dualita.

ABSTRACT: The article analyzes the specifics of views on “emptiness” of the San-lun school of Chinese Buddhism as represented by its main thinkers Sengzhao (374–414) and Jizang (549–623). The San-lun school is a Chinese version of Madhyamaka, the central philosophical doctrine of which is the “teaching of emptiness” (*śūnyavāda*) of the Indian thinker Nāgārjuna. In the mark of these ideas Sengzhao, considering the phenomenal being as *empty* (illusory), claims that it should be named not “being” but “non-being”, while the true being which is non-phenomenal, he names “non-nonbeing”. In spite of the fact that the San-lun School is commonly named Chinese Madhyamaka its doctrine contains important ideas which distinguish it from the classical Indian Madhyamaka. While for the classical *śūnyavāda* emptiness was first of all a gnozeological principle of deconstruction, Sengzhao and Jizang use as a synonym of emptiness the concept of classical Chinese philosophy – the principle-*li* (Sengzhao draws a parallel between emptiness and Dao as well). On the other hand, the thinkers of Sanlun developing the doctrine of Nāgārjuna about two truths (mundane and supreme), identify the supreme truth with the principle-*li*. The mundane truth rooted in discursive activity of our mind is dual, the supreme truth is non-dual. However, as opposite to the views of the Indian Madhyamaka, their goal was not to extinguish the duality, but to establish the non-duality (of mundane and supreme truth, relative and absolute, manifested and unmanifested, being and emptiness). Under this approach the famous philosophical formula (“form is emptiness, emptiness is form”) from “Heart Sūtra” received new, positive interpretation. These ideas became one of the sources of non-duality philosophy that is so important for Chinese Buddhism.

Key words: Buddhism; Sanlun; Chinese Madhyamaka; Sengzhao; Jizang; sunyata; emptiness; non-duality.

РЕЗЮМЕ: У статті аналізується специфіка уявлень щодо «порожнечі» китайської буддійської школи сьаньлунь на прикладі її головних представників - Сен-чжао (374-414) і Цзі-цзана (549-623). Школа сьаньлунь є китайською версією мадг'ямаки, основним філософським вченням якої є «вчення про порожнечу» (шунья-вада) індійського мислителя Нагарджуни. У руслі цих ідей Сен-чжао, розглядаючи феноменальне буття як порожнє (ілюзорне), відмовляє йому у праві називатися «буттям» і називає його «не-буттям»; істинне ж буття, яке є нефеноменальним, він називає «не-небуттям».

Незважаючи на те, що школу сьаньлунь прийнято називати китайською мадг'ямакою, у її вченні є

важливі ідеї, що відрізняють її від класичної індійської мадг'ямаки. Якщо для класичної шунья-вади, порожнеча була насамперед гносеологічним принципом деконструкції, то для Сен-чжао і Цзі-цзана синонімом порожнечі стає категорія класичної китайської філософії - принцип-лі (Сен-чжао також проводить паралель між порожнечею і Дао). З іншого боку, мислителі школи саньлунь, розвиваючи вчення Нагарджуни про дві істини (мирську та вищу), ототожнюють вищу істину з принципом-лі. Мирська, або ж повсякденна істина, пов'язана з дискурсивною діяльністю нашого розуму є двоїстою, вища істина - недвоїстною. Але на відміну від класичної мадг'ямаки, метою у даному випадку було не знищення подвійності, а ствердження недвоїстності (мирської і вищої істин, відносного і абсолютного, явленого і неявленого, буття і порожнечі). У цьому напрямку була по-новому, у позитивному сенсі, витлумачена й знаменита філософська формула з «Сутри серця» («форма - це порожнеча, а порожнеча - це форма»). Ці ідеї стали одним зі джерел філософії недвоїстності, однією з найважливіших особливостей китайського буддизму.

Ключові слова: буддизм; саньлунь; китайська мадг'ямака; Сен-чжао; Цзі-цзан; шуньята; порожнеча; неподвійність.

ВСТУП

Буддизм прийшов до Китаю у I ст. н. е. у вигляді магаїни, а саме, сутр праджняпараміти та текстів мадг'ямаки, першої школи Великої Колісниці, вчення якої також називають *шунья-вадою* – «вченням про порожнечу». Одним з найцікавіших епізодів історії далекосхідного буддизму є процес сприйняття нових ідей китайцями, які вже мали власну, давню і потужну філософсько-релігійну традицію. Однією з ланок цього процесу була поява і розвиток в Китаї школи саньлунь, яка успадкувала ідеї індійської мадг'ямаки.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що вивченню спадщини центральних представників школи саньлунь (Сен-чжао та Цзі-цзан) присвячено порівняно небагато досліджень. Відомості про них та їхнє вчення ми знаходимо переважно у працях, присвячених загальній історії буддизму в Китаї (Фен Ю-лань, К. Чень, Г. Дюмулен, Р. Робінсон, М. Лю, Дз. Такакусу, Є. О. Торчинов, Л. Е. Янгутов, О. Ж. Баяртуєва). Навіть Сен-чжао, якого дослідники буддизму одностайно визнають одним з найоригінальніших буддійських мислителів Китаю, присвячено зовсім небагато окремих досліджень (В. Лібенталь, С. Чен, Дж. Томпсон, Р. Шарф). Водночас різного роду філософським проблемам у спадщині Сен-чжао, Цзі-цзана та їхньої школи загалом присвячено чимало статей (М. Берман, Р. Робінсон, С. Чен, М. Лю, А. Фокс, С. Ітімура, А. К. Косекі, М. Тан, Г. Патт-Шамір та ін.). Окремі твори Сен-чжао перекладено російською мовою К. Ю. Солоніним (1, 335–342; 2, 88–98), відомості про Сен-чжао можна знайти також у низці енциклопедичних та перекладних видань: (3, 404–405), (Дюмулен 1994: 81–84), (Уотс 1993: 131–134), (Фэн Ю-Лань 1998: 269–272). Однак спеціальних праць, присвячених філософії Сен-чжао або Цзі-цзана на теренах СНД ще й досі немає.

Мета й завдання цього дослідження:

розкрити специфіку тлумачення мадг'яміківського вчення про порожнечу (*шуньята*) у школі саньлунь на матеріалах творів її центральних постатей, Сен-чжао та Цзі-цзана.

РЕЗУЛЬТАТИ І ДИСКУСІЯ

Ідеї мадг'ямаки представлено в Китаї школою саньлунь **三論宗** (*саньлунь цзун* – «школа трьох трактатів»), яка була заснована наприкінці VI ст. Цзі-цзаном **吉藏** (549–623), і процвітала до кінця династії Тан (618–907). Як свідчить її назва, вчення школи спирається на три базові тексти, а саме: два трактати засновника мадг'ямаки Нагарджуни – «Мадг'ямака-шастра» **中論** (кит. Чжун лунь, «Трактат про серединність») та «Двадцятикімнатна-шастра» **十二門論** (кит. Шиер мєнь лунь, «Трактат про дванадцять аспектів [порожнечі]»), а також трактат його учня Ар'ядеви «Шата-шастра» **百論** (кит. Бай лунь, «Трактат ста [віршів]»). Усі три трактати було перекладено на початку V ст. Кумарадживою, який прибув до китайського міста Чан-ань у 401 р. Його учні продовжували вивчати ці тексти, а Цзі-цзан написав по коментарю до кожного з них й, окрім цього, створив власний трактат за назвою «Таємний зміст трьох трактатів» **三論玄義** (Саньлунь сюань-і), завдяки чому і перетворився на «великого засновника» школи.

Говорячи про ідеї філософії порожнечі в Китаї абсолютно неможливо оминати увагою постать Сен-чжао **僧肇** (374–414), котрий є одним з найяскравіших буддійських мислителів Китаю. Його тексти є найзначнішою пам'яткою ранньої мадг'ямаки в Китаї. Деякі дослідники називають саме його засновником школи саньлунь – китайської мадг'ямаки (1, 333). До того ж, він справив беззаперечний вплив на школу чань-дзен та й сам жваво цікавився методами медитації. Цитати з його текстів стали крилатими, а для декого з його

учнів навіть відіграли роль коану (Дюмулен 1994: 83). Цьому сприяло також і те, що він був блискучим майстром літературного стилю, сила його слова та виразність його образів не блідне навіть у перекладі. У його «Коментарі до Вімалакірті-сутри» можна нарахувати аж триста дев'ять знаків оклику (矣).

Сен-чжао був знавцем даоської філософії, але відчував, що його духовні пошуки ще не завершені. Саме тоді до його рук потрапила «Вімалакірті-сутра»: цей текст справив на нього таке сильне враження, що він вирішив стати буддійським ченцем і пішов в учні до уславленого буддиста-перекладача Кумарадживи. Завдяки близькому знайомству та тісній співпраці з Кумарадживою він почав блискучо розумітися на витонченій філософії *шунья-вади*, осягнення якої становило неабияку проблему для його попередників.

Пензлю Сен-чжао, окрім «Коментаря до Вімалакірті-сутри» 注維摩詰經 (кит. Чжу Веймоцзе цзін, № 1775) належать чотири невеликі, але надзвичайно глибокі трактати, об'єднані згодом в одну книгу за назвою «Трактати Чжао» 肇論 (кит. Чжао лунь, № 1858) [7], а саме: «Трактат про незмінність речей» 物不遷論 (кит. У бу цянь лунь), «Трактат про порожнечу неістинного» 真空論 (кит. Бу чжень кун лунь), «Трактат про те, що у праджні немає знання» 般若無知論 (кит. Боже у чжи лунь), «Трактат про безіменність нірвани» 涅槃無名論 (кит. Непань у мін лунь), та розділ, що відкриває книгу і має назву «Засади вчення школи» 宗本義 (кит. Цзун бень і). Йому приписували також авторство «Трактату про дорогоцінну скарбницю» 寶藏論 (кит. Баоцзан лунь, № 1857) [8] і ще низки творів, яких загалом відомо чотирнадцять.

Будучи представником китайської мадг'ямаки, услід за Нагарджуною, Сен-чжао дивиться на істинну природу речей як на порожнечу (*шуньята*) – відсутність у них власної постійної сутності внаслідок їхньої зумовленості:

本無。實相。法性。性空。緣會。一義耳。何則。一切諸法。緣會而生。緣會而生。則未生無有。緣離則滅。[9] Первісна відсутність, істинна реальність, *дгармата*, порожнеча («порожнеча природи», *шуньята* 性空), сполучення умов мають один смисл! Чому так? Усі дгарми народжуються зі сполучення умов. [Позаяк вони] народжуються зі сполучення умов, то не народжених [зі сполучення умов дгарм] немає. Щойно умови зникають, вони щезають.

Таким чином, порожнім є саме буття:

有而性常自空。性常自空。故謂之性空。…性空者。謂諸法實相也。[9] буття саме є порожнім від постійної природи. [Воно]

саме є порожнім від постійної природи, й тому зветься порожнечою (性空). ... Порожнеча (性空) – це істинна реальність усіх дгарм.

Один з маленьких «трактатів Чжао» присвячено власне порожнечі. Це «Трактат про порожнечу неістинного» (真空論). Тут ідеться про два не-істинні об'єкти: речі та назви. Речі є зумовленими і тому, хоча й існують наявно, не можуть зватися істинним буттям і взагалі буттям: 若有不自有。待緣而後有者。故知有非真有。… 雖有不可謂之有矣。[9]. Якщо буття є буттям не завдяки самому собі, а потребує причин аби потім бути, то знайте, що [таке] буття – це не істинне буття. ... Хоча це і буття, але його не можна назвати буттям!

Що ж насправді стоїть за поняттями буття і небуття? Видиме, але неістинне буття правильно буде називати «не-буттям». Натомість буття, яке неможливо зафіксувати як видиме, виявлене, конкретне, яке поруч зі звичайними речами виглядає як ніщо, якраз і є істинним буттям, а не небуттям, тому його правильно буде називати «не-небуттям»:

雖有而無。所謂非有。雖無而有。所謂非無。[9]. Те, що хоча є [наявним], але [насправді] не існує, зветься не-буттям (非有). Те, що, хоча не існує [наявно], але є [насправді], зветься не-небуттям (非無).

Ми вже знаємо, що згідно з вченням *шунья-вади* сама порожнеча є порожньою, адже, як казав Нагарджуна, триматися за порожнечу це все одно, що непевно тримати в руках отруйну змію. Цю думку втілено також в уявленні про «три порожнечі» і так звану «хворобу порожнечі» (за Цзі-цзаном):

雖不見我猶見有五陰之法。故今明亦無法相。五陰之法既無。五陰本無名為非法。空病亦空故云無非法相。…初不見我為衆生空。次不見法名為法空。不見非法亦名空病亦空。所以明此三空者。[10]. ... хоча [люди вже] не бачать «я», але ще бачать дгарми п'яти скандг. Тому тепер пояснюють теорію відсутності дгарм: дгарми п'яти скандг вже теж не існують. Те, що п'ять скандг відпочатку не існують (本無, є порожніми), зветься [вченням про] не-дгарми (非法). Але позаяк хвороба порожнечі (空病) також є порожньою, це називають вченням про відсутність не-дгарм (無非法). ... Тож коли спочатку не бачать «я» – це «порожнеча живих створінь» (衆生空). Далі, коли не бачать дгарми, це називають «порожнечою дгарм» (法空). Коли ж не бачать і не-дгарм, то про це кажуть, що хвороба порожнечі теж є порожньою (空病亦空). І тому вчать про ці три порожнечі (三空).

Або коротко (Цзі-цзан):

一衆生空。二諸法空。三空病亦空。[11]

1) порожнеча живих створінь, 2) порожнеча всіх дгарм, 3) порожнеча хвороби порожнечі.

Отже, три порожнечі 三空 (кит. *сань кун*) це: порожнеча людського «я», порожнеча дгарм та порожнеча порожнечі, тобто, коли подолано дві перші прив'язаності – до «я» і до дгарм, тепер необхідно уникнути не менш небезпечної «хвороби порожнечі» 空病 (кит. *кун бін*) – прив'язаності до самої порожнечі.

Але Сен-чжао наполягає на тому, що це не зовсім так. Якщо сказати, що порожнеча, подібно до буття, також порожня, «має своєю ознакою порожнечу» (空相), то у такому разі порожнеча, уподібнюючись буттю, сама стає буттям й відтак це вже не порожнеча. Тому кажуть, що порожнеча взагалі «не має ознак» (無相):

生曰。空似有空相也。然空若有空則成有矣。非所以空也。故言無相耳。[12]. Дао-шен [13] каже: «Порожнеча, подібно до буття, має своєю ознакою порожнечу (空相)». Однак, якщо порожнеча подібна до буття, то порожнеча сама стає буттям! Відтак це вже не порожнеча. Ось чому кажуть, що вона «не має ознак» (無相)!

Тож, згідно з Сен-чжао, порожнечі притаманна відсутність ознак (невиявленість 無相). Це саме стосується й вищої істини, змістом якої власне і є порожнеча. У «Трактаті про те, що у праджні немає знання», який вважають найпершим його твором, Сен-чжао пояснює, що вищу істину можливо пізнати лише за допомогою мудрості-праджні, яка не має нічого спільного зі звичайним знанням, оскільки її предмет є невизначеним: 眞諦無相故般若無知者。[9] Вища істина є виявленою (не має ознак, 無相), тому у праджні немає знання.

Звичайне розрізняюче пізнання не працює, коли йдеться про реальні речі. Просто воно діє в іншій площині, так би мовити у площині поверхні дзеркала:

心不可以智求。形不可以像取。[12]. Свідомість не знайти за допомогою знання. Предмети не схопити за допомогою відображень.

Поняття, назви, що ними користується наше розрізняюче мислення, є лише умовними позначеннями, які ковзають поверхнею реальності, не заторкаючи її серцевину – тому всі назви є несправжніми:

諸法假號不眞。譬如幻化人。非無幻化人。幻化人。非眞人也。夫以名求物。物無當名之實。以物求名。名無得物之功。物無當名之實。非物也。名無得物之功。非名也。是以名不當實。實不當名。[9] [У праджняпарамітській сутрі сказано, що] усі дгарми є умовними позначеннями і є неістинними. Вони подібні до створеної магічною ілюзією примари: не[можна сказати, що] примара не існує, але примара

– це не справжня людина. Якщо шукати речі за назвами, то ці речі не можна буде назвати справжніми. Якщо для речей шукати назви, то назви не охоплять властивостей речей. Річ не можна буде назвати справжньою, [бо] це не річ. Назва ж, яка не охоплює властивостей речі, це не назва. Тому назви не можуть бути справжніми, а справжнє не може бути названо.

Усе наведене свідчить про глибину розуміння Сен-чжао ідей мадг'ямаки. Однак Сен-чжао високо поцінують ще й за те, що він не лише блискучо розумівся на ідеях індійської *шунья-вади*, але й вперше заговорив про буддизм мовою китайської інтелектуальної традиції. Так свій «Трактат про дорогоцінну скарбницю» Сен-чжао розпочинає переробленою на буддійський штиб версією крилатих рядків з «Дао де цзін»:

空可空非眞空。色可色非眞色。眞色無形。眞空無名。無名名之父。無色色之母。[14] Порожнеча, яку можна [назвати] порожнечею – це не справжня порожнеча. Форма, яка може бути оформленою – це не справжня форма. Справжня [чуттєва] форма не має форми. Справжня порожнеча не має ім'я. Безіменне – батько усіх імен. Безформне – праматір усіх форм.

Фактично, Сен-чжао дає зрозуміти, що порожнеча в буддизмі означає те саме, що Дао в даосизмі. Уже це саме по собі є свідченням того, що вчення мадг'ямаки набуває у нього нового прочитання порівняно з класичною *шунья-вадою*, для якої порожнеча була, насамперед, гносеологічним принципом деконструкції.

Утім, попри істотні спільні семантичні складові з поняттям просвітлення та істинного буття, «Дао» не стало буддійською філософською категорією. Натомість це відбулося з іншим терміном класичної китайської філософії, принципом-*лі* (理). Цим терміном активно користувалися китайські буддисти, а мислителі школи хуаянь навіть зробили його своїм базовим поняттям. Уже Сен-чжао послуговується ним:

究竟理中都無名字。譬如虛空離數非數離性非性。非一非異非境非離境。不可言說。過於文字出於心量。無有去來無有出入。[14] В абсолютному принципі (理) зовсім немає імен та знаків. Подібно до порожнечі (虛空), він не пов'язаний з аналітичним знанням, не є аналітичним знанням, не пов'язаний з сутністю, не є [певною] сутністю, він не єдиним, і не розмаїтим, він не предмет, і не окремо від предметів, його неможливо висловити, він перевищує [можливості] писемних знаків та виходить за межі мисленнєвих міркувань, він не має минулого та майбутнього, виходу та входу.

Фактично, принцип-лі стає іншою назвою порожнечі: «理既不從我爲空 [12] (Принцип-лі – це порожнеча, отримана не з [заперечення] «я»)). Причому, як свідчить це твердження, порожнеча тут є чимось більшим, аніж викриттям ілюзорності «я» та решти дискурсивних структур. Сен-чжао наполягає на тому, що розуміння порожнечі у гінаяні було недостатнім, і підкреслює, що не-«я», отримане звичайним запереченням «я», ще не є звільненням від «я». Порожнеча, отримана шляхом звичайного заперечення буття, ще не є справжньою порожнечою:

無有無無究竟都盡。乃所以是空之義也於我無我而不二是無我義什曰。若去我而有無我。猶未免於我也。[12]. Коли немає буття і немає небуття – усе цілковито вичерпано, тоді це і буде [справжній] смисл порожнечі. Коли «я» та не-«я» стануть не-два (不二), це буде [справжній] смисл не-«я». Кумараджива каже: «Якщо не-“я” отримано вигнанням “я”, то це ще не звільнення від “я”».

Таким чином, альтернативою простому відкиданню і необхідною умовою осягнення справжнього смислу порожнечі та не-«я» є уявлення про *неподвійність*.

У становленні китайського буддизму важливу роль відіграло вчення про дві істини, сформульоване Нагарджуною, яке полягало у тому, що слова та поняття з огляду на істинність реальності, тобто, з огляду на вищу істину (*paramārtha-satya*), є порожніми, ілюзорними конструктами, однак на рівні повсякденної істини (*saṃvṛti-satya*) вони слугують для того, щоби підвести нас до осягнення вищої істини. У Цзі-цзана є трактат «Про дві істини» 二諦義 (Ер ді і, № 1854), спеціально присвячений цій темі, а у його «Коментарі до Трактату про серединність» читаємо:

問若爾與理教何異。答自有二諦爲教不二爲理。若以二爲世諦。不二爲第一義。世諦是教。第一義爲理。[15]. Запитання: Якщо так, то яка відмінність між принципом (理) та вченням (教)? Відповідь: Коли є дві істини – це вчення, а неподвійність – це принцип. Якщо є два (二), то це повсякденна істина, неподвійність (不二) – це вища істина. Повсякденна істина – це вчення. Вища істина – це принцип.

Цзі-цзан пояснює, що вчення як таке, що існує на дискурсивному рівні, сутнісно враженому дуальністю розрізняючого мислення, може бути лише відносною, повсякденною істиною. Натомість принцип-лі (理) ним відверто ототожнено з вищою істиною (*paramārtha-satya*), яка є неподвійною.

Ведучи мову про неподвійність, і сутри праджняпараміти і мадг'ямака Нагарджуни вводили цю неподвійність, насамперед, як

усунення ілюзорних дуальних опозицій, привнесених нашим розумом. У такий спосіб обидва полюси подвійності знищувалися як ілюзорні, й відтак сама подвійність просто зникала, залишаючи перед нашими очима реальність такою, якою вона є (*tathatā*).

Однак, схоже на те, що китайців приваблювала вже не тільки сама ідея розрізнення істини на рівні повсякденного розуміння та розуміння з огляду вищої істини, але й саме ідея їхньої неподвійності. Зрештою, вчення про дві істини стало одним з джерел філософії неподвійності у китайському буддизмі.

Отож, китайського мадг'яміка Сен-чжао теж цікавило не лише зникнення подвійності, але й сама *неподвійність*. У цьому його позиція була цілковито протилежною порівняно з позицією класичної мадг'ямаки. Утім, оскільки логічний зв'язок між ідеями не було порушено, насправді йдеться не про заперечення базових ідей мадг'ямаки Нагарджуни, а лише про сміливий їх розвиток у новому напрямку.

Ось відоме міркування Сен-чжао щодо співвідношення вищої та мирської істин:

第一眞諦。無成無得。世俗諦故。便有成有得。夫有得即是無得之僞號。無得即是有得之眞名。眞名故。雖眞而非有。僞號故。雖僞而非無。是以言眞未嘗有。言僞未嘗無。二言未始一。二理未始殊。故經云。眞諦俗諦謂有異耶。答曰無異也。[9]. [У праджняпарамітській сутрі сказано, що] в істині першого значення немає становлення і немає набуття, повсякденна ж істина вже передбачає становлення і набуття. Набуття – це хибна назва не-набуття, а не-набуття – це істинна назва набуття. Істинна назва означає, що хоч і істинне, але не існує. Хибна назва означає, що хоч і хибне, але не може не існувати. Тому кажуть, що істинне ще ніколи не існувало, і кажуть, що хибне ніколи ще не було неіснуючим. Два слова ніколи ще не співпадали. Два принципи ніколи ще не були окремо. Тому в сутрі сказано: чи відрізняються вища істина та мирська істина, і надається відповідь: не відрізняються.

Утім, ідея нерозірваності абсолютного та відносного, вищої істини та істини повсякденної, досконалого просвітлення та звичайного життя - не була новою: в індійському буддизмі її втіленням може бути образ мирянина Вімалакірті з однойменної сутри, який, не будучи ченцем, досяг рівня вдосконалення, вищого ніж у великих бодгісатів. Сен-чжао у своєму коментарі до «Вімалакірті-сутри» формулює це так:

處有不失無。在無不捨有。[12] Перебуваючи у бутті не втрачати небуття. Перебуваючи у небутті не відкидати буття.

Буття і небуття, виявлене і невиявлене є насправді одним цілим. Саме в цьому сенсі розуміє Сен-чжао і слова зі славетної «Сутри серця» (Hṛdaya-sūtra):

夫以相爲無相者。即相而無相也。故經云色即是空非色滅空。譬如水流風擊成泡。即泡是水非泡滅水。夫以無相爲相者。即無相而相也。經云空即是色色無盡也。譬如壞泡爲水水即泡也。非水離泡。[14]. Якщо виявлене (相) стає невиявленим (無相), то виявлене і є невиявленим. Тому в «Сутрі [серця]» сказано, що «форма – це і є порожнеча», а не те, що порожнеча – це [результат] зникнення форми. Це подібно до того, як на воді від дуновіння вітру утворюється піна: піна – це і є вода, але не вода – [результат] зникнення піни. Якщо невиявлене стає виявленим, то невиявлене і є виявленим. У сутрі сказано: «порожнеча – це і є форма», тож форма не вичерпується. Це подібно до того, як, лускаючи, піна стає водою: вода це і є піна, а не вода – це щось інше, ніж піна.

Виявлене – це невиявлене у виявленому стані, а невиявлене – це виявлене у невиявленому стані:

然則有無稱異。其致一也。[9]. Так буття і небуття відмінні за назвами, але їхня вища реальність одна і та ж сама.

Тлумачення Сен-чжао цих відомих філософських рядків з «Сутри серця» є прикладом інтерпретації класичних праджняпарамітських ідей в межах, власне, традиції мад'ямаки (хоча і у її китайській версії), приклад позитивного тлумачення порожнечі, який згодом стане базовим для шкіл «третього обертання Колеса Дгарми». Причому неподвійна вища істина, або принцип-лі, є нічим іншим як порожнечею (Цзі-цзан):

有是世諦。空爲第一義。[15] Буття (有) – це мирська істина. Порожнеча (空) – це вища істина.

Оскільки дві істини – неподвійні, а буття і порожнеча є мирською і вищою істиною відповідно, то цілком зрозумілим буде і твердження Сен-чжао про неподвійність буття і порожнечі:

故常空不有。常有不空。兩不相待。句句皆宗。是以聖人。隨有道有。隨空道空。空不乖有。有不乖空。兩語無病。[14]. Отож, постійна порожнеча не існує, а постійне буття не є порожнім: вони не потребують одне одного. І те, і інше поняття є фундаментальним. Тому святі з позиції буттєвості кажуть «буття», а з точки зору порожнечі кажуть «порожнеча». Порожнеча не суперечить буттю, буття не суперечить порожнечі. Обидва терміни не хворі [на хибу].

Хоча буття і порожнеча формально є антонімами, вони не заважають одне одному. Обидва – фундаментальні і не зумовлені одне одним, не підпорядковані одне одному.

З цим пов'язані і особливості буддійської проповіді. Цзі-цзан, посилаючись на «Велику праджняпараміта сутру», говорив про це так:

菩薩住二諦中。爲衆生說法。爲著有者說空。爲著空者說有。[15]. Бодгісаттви, перебуваючи у двох істинах, проповідують для живих створінь: для тих, хто приліпився до буття, проповідують порожнечу, для тих, хто приліпився до порожнечі, проповідують буття.

Ідеї неподвійності, витлумаченої у позитивному сенсі, згодом отримають подальший розвиток й у інших школах китайського буддизму (тяньтай, хуаянь, чань), де вони посідатимуть визначальне місце.

ВИСНОВКИ

Таким чином, вчення школи саньлунь є прикладом засвоєння і подальшого розвитку ідей філософії порожнечі (*шунья-вада*), яка потрапила до Китаю з першими буддистами на початку нашої ери. Причому, як свідчить філософський аналіз текстів головних представників школи, вона не лише сприйняла, але й істотно розвинула сприйняті ідеї, що зробило її свого роду перехідною ланкою від індійської до китайської традиції, для якої позитивний аспект порожнечі висувається на перше місце.

ЛІТЕРАТУРА ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. *Религии Китая. Хрестоматия.* – СПб.: Евразия, 2001. – 512 с.
2. *Буддизм в переводах. Альманах.* Вып. 2. – СПб.: Андреев и сыновья, 1993. – 447 с.
3. *Духовная культура Китая: энциклопедия:* в 5 т. / Гл. ред. М. Л. Титаренко. – Т. 1. *Философия.* – М.: Восточная литература, 2006. – 727 с.
4. ДЮМУЛЕН, Г. (1994): *История Дзэн-буддизма. Индия и Китай.* – СПб.: ОРИС. Т. 1. – 336 с.
5. УОТС, А. В. (1993): *Путь Дзэн,* К.: София, 320 с.
6. ФЭН Ю-ЛАНЬ (1998): *Краткая история китайской философии.* – СПб.: Евразия, 1998. – 376 с.
7. Переклад трактату англійською мовою див.: *Liebethal W. Cho Lun: The Treatises of Seng-chao.* – Hong Kong: Hong Kong University Press, 1968. – xli, 152 p.
8. Переклад трактату англійською мовою див.: *Sharf, Robert H. Coming to terms with*

- Chinese Buddhism: a reading of the treasure store treatise. – Honolulu: University of Hawai'i Press, 2002. – 400 p.
9. *Сен-чжао* 僧肇. Чжао лунь 肇論 // ТСД 大正新脩大藏經 («Заново укладена Трипітака років Тайсьō»). – Т. 45. – № 1858. – С. 150–161.
 10. *Цзі-цзан* 吉藏. Цзіньган боже шу 金剛般若疏 // ТСД 大正新脩大藏經 («Заново укладена Трипітака років Тайсьō»). – Т. 33. – № 1699. – С. 84–124.
 11. *Цзі-цзан* 吉藏. Веймо цзін і шу 維摩經義疏 // ТСД 大正新脩大藏經 («Заново укладена Трипітака років Тайсьō»). – Т. 38. – № 1781. – С. 908–992.
 12. *Сен-чжао* 僧肇. Чжу веймоцзе цзін 注維摩詰經 // ТСД 大正新脩大藏經 («Заново укладена Трипітака років Тайсьō»). – Т. 38. – № 1775. – С. 327–420.
 13. *Дао-шен* 道生 (355–434), так само, як і Сен-чжао, був учнем Кумарадживи.
 14. *Сен-чжао* 僧肇. Баоцзан лунь 寶藏論 // ТСД 大正新脩大藏經 («Заново укладена Трипітака років Тайсьō»). – Т. 45. – № 1857. – С. 143–150.
 15. *Цзі-цзан* 吉藏. Чжунгуань лунь шу 中觀論疏 // ТСД 大正新脩大藏經 («Заново укладена Трипітака років Тайсьō»). – Т. 42. – № 1824. – С. 1–169.

ADDRESS & ©

Анастасія СТРЕЛКОВА, кандидат філософських наук,
науковий співробітник,
відділ історії зарубіжної філософії,
Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4/327
01001, Київ,
Україна,
anastasia3141@gmail.com

ABOUT THE AESTHETIC DESCRIPTIONS OF SOME RHETORICAL OPERATIONS IN ART: METALOGISM, REINTERPRETATION

Elena VYACHESLAVOVA*Kyiv, Ukraine*

VYSVĚTLIVKA: Předkládaný text popisuje metalogismus jako typ rétorické operace, která souvisí s odchylkou od vizuálního a logického kódu v uměleckém díle. Nabízí definici rétorické funkce ve výtvarném umění a typologii intertextuálních vztahů. Dokazuje, že kategorie metalogismu – s přihlédnutím k povaze uměleckých systémů moderního typu – zahrnuje všechny druhy proměn, které souvisejí s patrnými odchylkami od vizuálního perceptivního a logického kódu v uměleckém díle. Rozbor metalogismů vede k závěru, že odklon od principu mimese a redukce optické iluze i syžetových premis (charakteristické pro konec 19. a 20. století) představují fenomény rétorické povahy, způsoby autoreference a podoby uskutečnění rétorické (poetické) funkce jazyka ve výtvarném umění. Funkcionální heterogenita intertextuálních vztahů odhaluje specifika reinterpretace jako rétorické operace, metody organizace intertextu, pobrobeného sémantické destrukci za účelem nastolení sémantické neomezenosti textu. Rétorickou funkci umění lze popsat jako: 1) soubor operací, které vedou k sémantické změně; 2) způsob autoreference, sebezjevování uměleckého jazyka díla, jež se účastní na zrození smyslu a představuje významný element konstrukce plánu obsahu. Závěry práce jsou aktuální z hlediska zkoumání rétoriky textu ve výtvarném umění.

Klíčová slova: rétorická funkce; autoreference; metalogismus; intertext; reinterpretace.

ANNOTATION: This article describes metalogism as a type of rhetorical operations associated with the presence in the work of the deviations from the visual and logical code. The definition of a rhetorical function in the visual arts, and a typology of intertextual relations are given in the article. It is shown that the category of metalogism in the art taking into account the nature of the art systems of modern type includes all kinds of transformations associated with existing in artwork deviations from visual perceptual and logical codes. Analysis of metalogisms allowed us to conclude that the deviation from the principles of mimesis, reduction of optical illusion and the story (characteristic for art of the late XIX-XX centuries) are phenomena of rhetorical nature, the ways of autoreference, the form of realization of rhetorical (poetic) function of language in the visual arts. Functional heterogeneity of intertextual relations reveals the specifics of the reinterpretation as a rhetorical operation, the method of organization of intertextuality, which previously has undergone a semantic decomposition to form a semantic indeterminacy of the text. Rhetorical function in the art may be described, firstly, as a collection of operations that lead to semantic change; secondly, as a way of autoreference, self-revealing of the artistic language of the artwork involved in the generation of meaning and incoming in the construction of plan of the content as a significant element. The conclusions are relevant for the future studies of rhetoric of the text in the visual arts.

Key words: rhetorical function; autoreference; metalogism; intertext; reinterpretation.

АНОТАЦІЯ: У статті розглянуто металогізм як тип риторичної операції, пов'язаної з наявністю в творі відхилень від візуального та логічного коду. Дається визначення риторичної функції в образотворчому мистецтві, виявляється типологія інтертекстуальних зв'язків. Показано, що категорія металогізмів в образотворчому мистецтві з урахуванням характеру художніх систем сучасного типу включає в себе всі види перетворень, пов'язаних з наявними у творі відхиленнями від візуального перцептивного та логічного кодів. Аналіз металогізмів дозволив зробити висновок і про те, що характерний для мистецтва кінця XIX-XX століть відхід від принципів мимесиса, редукція оптичної ілюзії і сюжетного засновку є феноменами риторичної природи, способами автореференції, формою реалізації риторичної (поетичної) функції мови в образотворчому мистецтві. Функціональна гетерогенність інтертекстуальних зв'язків допомогла виявити специфіку реінтерпретації як риторичної операції, способу організації інтертексту, який попередньо піддався семантичній деструкції з метою формування смислової невизначеності тексту. Риторична функція у мистецтві охарактеризована як сукупність операцій, що ведуть

до смислових змін, і як спосіб здійснення автореференції, самовиявлення художньої мови твору, причетного породженню сенсу і присутнього у якості істотного елементу у побудові плану змісту. Отримані висновки актуальні в перспективі дослідження риторики тексту в образотворчому мистецтві.

Ключові слова: риторична функція; автореференція; металогізм; інтертекст; реінтерпретація.

INTRODUCTION

The ideology of postmodernism, which stimulated the artistic trends of synesthesia, led to the spread of polyparadigm approach to the phenomenon of art in XX-XXI centuries in the aesthetic science. The modern researcher often forced to resort to the synthesis of theoretical concepts developed in different areas of human knowledge, which is a daunting task that requires a methodological reflection. So, one has to agree with the Russian art critic P.S.Volkova (2009), who noted the productivity of rhetorical model («the rhetoric of the art text») in aesthetics, and its ability to act as justification for the philosophy of art. The formation of modern philosophy of art, in which the harmonization of non-classical and classical paradigms of aesthetic knowledge is possible, is an urgent task for today. Not all of these phenomena, in particular, in the field of nonverbal art systems are investigated. So, if the concept of pictorial metaphors is legitimacy in aesthetics and art history today, the phenomenon of visual metalogism remains outside the attention of specialists. The above can be attributed to the concept of interpretation of artistic text: P.S.Volkova rightly points to the lack of study of the phenomenon, emphasizing the innovativeness of her work. However, describing the procedures of interpretation, the researcher does not associate its nature with the rhetorical function of art. Extensive field of research (the work of P.S.Volkova is built on samples of poetry, music, ballet, opera, cinema, visual arts) caused some a priori approach, meanwhile should be considered the possibility of differences in the mechanisms of semantic change in verbal and nonverbal skills.

The purpose of this article is, firstly, in the explication of the specifics of metalogism and reinterpretation of the text in the visual arts, and, secondly, to clarify the characteristics of the rhetorical function of art. The novelty of the position is to put these phenomena into a single thematic horizon, based on the assumption that the commonality of these phenomena, given by their appurtenance to the rhetoric of a literary text.

MATERIAL AND METHODOLOGY

The term of «metalogism» was introduced into scientific use by the theorists of Liege school (J.Dubuis, F.Edelin, F.Pir, Jean-M.Klinkenberg, F.Menge, A.Trinon) and the relevant of neorhetorical concepts for the fine arts have repeatedly

noted in their treatise (Dubuis 1986). Metalogism as the type of metabolite occurs in a literary text, when the author refers «to the objective reality» as such», and then quite openly moves away from it , to learn that desired effect». Metalogism assumes a situation of correlating the text with extralinguistic reality and is going beyond «normal» relationship between the sign and the referent thing, «when it affects the norms... of mirror of truth» (Dubuis 1986: 241). The function of metalogism I is «in the deformation of the referent situation or the context» or in changing the logical importance of the message (Dubuis 1986: 242, 67). Pointing to the link of metalogisms with the traditional figures of thought, theorists of neorhetorics stressed the lack of knowledge in this subject and the need «to engage seriously with the analysis of metalogism»(Dubuis 1986: 230). Referring to the category of metalogism irony, hyperbole, antithesis, break, pleonasm, paradox, allegory, parable, the authors of the «General rhetoric» noted the difficulty of identifying metalogism appearing in the text in unity with «a rhetoric of figures». For their differentiation, should be taken into account that metalogism changes the importance of the whole syntagmatic sequence, while the semantic «action of tropes applies only to the individual elements of the sequence» (Dubuis 1986: 251, 276).

RESULTS

In the projection on the artwork, this suggests that visual metalogism does not belong to the rhetoric of figures, which investigated the theorists of Liege school, but the rhetoric of the text as a whole. More essential, however, that so far not got into the field of view of aesthetics and art history. Obviously, that in the visual arts the group of metalogisms includes not only the above types of figures: meta-logic operations are associated with different types of deflections (deformations) of visual perceptual and logical codes that constitutes the specificity of the visual art systems of the modern type, since the late 19th century. In aesthetics and art history the characteristics of these systems are bound with a departure from the principle of mimesis, with the move “from image to the sign”. As examples of metalogism we can point to the works of Edvard Munch (“The Scream”, 1893, National gallery, Oslo), to the patterns of irony in the works

of Georges Seurat ("Kankan", 1889-1890, Museum Kröller-müller, Otterlo). The rhetorical nature of this phenomenon will be more obvious, if we turn to the question of the semantic structure of the artistic text. Its feature is the dual existence: the accessory to the system of poetic language does not negate the common language values. The correlation in the perception of both semantic systems, the tension between them creates an aesthetic effect (Lotman 1998: 186). Taking into account, that the function of natural language in the visual arts performs visual perceptual code, we can note that this ratio is specific for art of late XIX-XX centuries. The structure of visual metalogism is formed by the superposition of rhythmic dynamic codes on visual perceptual code - dual coding is a source of "expressive aura", the semantic "blurring", which is characteristic for artworks of this type. In our opinion, the transformation in painting that were indicated by a short formula "from the image to the sign" had a rhetorical nature and were a kind of implementation in the art of the poetic function of language, which consisted in enhancing the formation of tropes, metalogism and the growth of various forms of rhythmic development of a spatially-planar relations (on the basis of color, tone, line, stain, texture), despite the fact that the latter represent rhetorical modifications (stylistic, rhythmic, expressive figure), performing not only shaped function, but also the function of autoreference. Considering the problem of visual metaphor, we noted a pattern: an optical illusion "extinguishes" the trope, the story "dissolves" it, making it invisible. Refusing to optical illusions and the story, the artists of late XIX-XX centuries «create a language, which was based on rhetorical figures (including metalogism) – «the only thing that can divert the language from its utilitarian role, and this is the first condition of its transformation into poetic language» (Dubuis 1986: 60). In some areas of semantic philosophy (in the works of S. Langer, etc.) these transformations were characterized as acts of artistic abstraction (Basin 2012: 122, 245-246). In our opinion, the rhetorical model allows to differentiate the components of such a formative process, identifying its semantic orientation, and specific forms of implementation in the artwork.

Unlike metalogism, «reinterpretation» is the term of «second order» analysis of which involves an appeal to the phenomenon of intertextuality. The intertext as a way of implementing extra-textual relations was studied extensively in the framework of the rhetoric of text [5], and outside a rhetorical models in the literature, in cinema aesthetics [7]. The term «intertext» was introduced into aesthetics by Y. Kristeva as

a result of the transfer on the ground of post-structuralism the problems of «foreign voices», theoretical understanding of which was given by M. Bakhtin. P. S. Volkova (2009) raised the question of the relationship between intertextuality and reinterpretation, but her thesis about the proximity of the «method of reinterpretation and intertextual method» deployed in the assertion that the reinterpretation in art is creative («primary») in nature, unlike the interpretation as «secondary» strategy of reading (the position of expert, audience, critics), it is impossible to agree with it. By its nature, any text is both an artwork and intertext, because of it any interpretation assumes the explication of extra-textual relations to the text. For example, in the modern Ukrainian art intertextual interpretation of visual folklore or Ukrainian Baroque is certainly creative. Only if we put the reinterpretation in a number of typologically close to her rhetorical phenomena, such as visual metaphor, with intertextual nature, or intertextual mediators (quotations, allusions), integrating the semantics at the level of rhetoric of the text as a whole, allow you to see the specifics of the reinterpretation.

DISCUSSION

According to P. S. Volkova, reinterpretation, suggesting the bricolage, the provocative and the objectivation of text, characterizes art «after Google and Internet», therefore, we refer to the Ukrainian classic reinterpretation of A. Rojtburd, whose ironic an auto-commentary to his own painting in the third person answers the above question: «the artist dissembles, ...deliberately obscuring where it would like to clarify», packaging their images «in second-hand «rented» names», producing a picture of the artifact through the «total collage», «mixing the trash with the classics», using the fact that replication the classics gave (or returned) to her complete anonymity of profane. The titles "send us nowhere», because «in our minds any name initially devastated», being constructed in relation to the content as «two opposite meaninglessness»: «Not sense I have come to bring, but nonsense» (Rojtburd 2013: 3-7). Obviously, in the case of reinterpretation it is about the way of organization of intertext, which have undergone a degradation of meaning, forming the material for the simulacrum, to identify the «presence of absence» which leads to semantic uncertainty. The semantic potential of indeterminacy in art is great, including the uncertainty associated with «nonsense» as indicated by M. Yampolsky (1993: 337-338). Here, however, we find ourselves in the sphere of the rhetorical modifications of a different type, given by the possibility

of discrepancy between the codes of the sender and receiver of the artistic message. Consideration of them is beyond the objectives of this article.

CONCLUSION

The category of metalogism in the art given the nature of the art systems of modern type includes all kinds of transformations associated with existing in artwork deviations from visual perceptual and logical codes. Analysis of metalogism allows us to conclude that the departure from the principles of mimesis, reduction of optical illusions and the story (characteristic for art of the late XIX-XX centuries) are phenomena of rhetorical nature, ways of autoreference, the form of realization of rhetorical (poetic) function of language in the visual arts. Functional heterogeneity of intertextual relations reveals the specifics of the reinterpretation as a rhetorical operation, the method of organization of intertextuality, which previously has undergone a semantic decomposition to form semantic indeterminacy of the text. Rhetorical function in the art may be described, firstly, as a collection of operations that lead to semantic change; secondly, as a way of autoreference, self-revealing of the artistic language of the artwork involved in the generation of meaning and incoming in the construction of plan of the content as a signifi-

cant element.

LITERATURE USED AND INFORMATION SOURCES

1. БАСИН, Е. (2012): *Семантическая философия искусства*. Москва: Гуманитарий.
2. ВОЛКОВА, П. (2009): *Реинтерпретация художественного текста (на материале искусства XX века) / автореф. дис.... докт. искусствоведения: 17.00.09*. Краснодар: Краснодарский гос.ун-т культуры и искусств.
3. ДЮБУА, Ж. (1986): *Общая риторика* / Ж.Дюбуа, Ф.Пир, А.Тринон и др.; пер.с фр.; общ.ред. и вступ.ст. А.К.Авеличева. Москва: «Прогресс».
4. ЛОТМАН, Ю. (1998): *Структура художественного текста* / Лотман Ю.М. // *Об искусстве*. Санкт-Петербург: «Искусство-СПб». – С.14-285.
5. МЕЙЗЕРСКИЙ, В. (1991): *Семиотическая и риторическая теории текста* / Мейзерский В.М. // *Философия и неориторика*. Киев: «Льбидь». – С.109-180.
6. РОЙТБУРД, А. (2013): *Имаджинариум*. Киев: Фамильная типография huss.
7. ЯМПОЛЬСКИЙ, М. (1993): *Память Тиресия: Интертекстуальность и кинематограф*. Москва: РИК «Культура».

ADDRESS & @

Assoc. Prof. Elena VYACHESLAVOVA, PhD.
Department of Philosophy and Sociology
Bogomolets National Medical University
Peremohy avenue, 34,
03055, Kyiv
Ukraine
Vyacheslavova--elena@yandex.ru

6. RELIGIONISTIKA

ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ ТЕОЛОГІЇ І ФІЛОСОФІЇ У ВЧЕННІ П.ТІЛЛІХА

Ганна СМЕЛЬЯНЕНКО

Слов'янськ, Україна

SHRnutí: Stat' se věnuje theologickému dědictví Paula Tillich. Rozebírá jeho názory na vztah theologie a filosofie. Autorka dovozuje, nakolik se stanovisko tohoto amerického myslitele v tomto ohledu odlišuje od jinak podobných pozic „klasických“ existencionalistů, kteří lpějí na „vědeckých parametrech“ filosofie a theologie jako jednotlivých systémů lidského poznání. Pokud filosofie představuje „objektivizující“ poznání, pak theologie – v duchu jejích apriorních předpokladů – nezastupuje pouhý světónázor, nýbrž bezprostřední „účastenství“ theologického poznání v lidské subjektivitě, uskutečněné pomocí postulátu „posvěcení vírou“.

Klíčová slova: systematická theologie; filosofie; existencionalismus.

ABSTRACT: The article investigates the theological heritage of P.Tillih. His views on the relationship of theology and philosophy are analyzed. The author argues that the position of the American thinker in this matter differs significantly from similar positions and interpretations of this problem by the “classics” of existentialism because it keeps the “scientific characteristics” both philosophy and theology as the certain systems of human knowledge. If he considers philosophy as a system of knowledge of “the objectified”, than theology inherently of its prior fundamentals receives not only ideological dimensions, but it also obtains a direct “involvement” of theological knowledge into human subjectivity that is realized with the help of the postulate “sanctified by faith”.

Key words: systematic theology; philosophy; existentialism.

РЕЗЮМЕ: стаття присвячена дослідженню теологічної спадщини П.Тіллїха. Аналізуються його погляди на співвідношення теології та філософії. Автор стверджує те, що позиція американського мислителя у даному питанні суттєво відрізняється від подібної позиції та інтерпретацій цієї проблеми «класиками» екзистенціалізму тим, що зберігає «параметри науковості» і філософії, і теології як певних систем людського знання. І якщо філософія розглядається ним у якості системи знання «об'єктивізованого», то теології у підґрунті її апіорних засновків надаються не тільки світоглядні виміри, але й безпосередня «залученість» теологічного знання у межі людської суб'єктивності, що здійснюється за допомогою постулата «освяченості вірою».

Ключові слова: систематична теологія; філософія; екзистенціалізм.

ВСТУП

П. Тіллїх, ідеї якого відносили й ще відносять тепер і до так званої діалектичної теології («критичної теології», «теології кризи», «теології парадоксу»), і до теології неолїберальної, і до аристотелївсько-томїстської традиції у латинській схоластиці, і до передвїщування «теології смерті Бога», і лїво-католицької «теології визволення», сучасних версій «процес-теології», «контекстуальної теології», й до цього часу є одними з найвїдомїших та дискутованих у релїгїйно-фїлософській спільно-

ті, абсолютно правомїрно вважається одним з найвизначнїших теологїв ХХ столїття. Високу оцїнку його ідеям надавали й Ж. Марїтен, й Г. Урс фон Бальтазар, й С. Льюїс, й Г. Мак Лїн й багато інших вїдомих мислителїв зі свїтовим ім'ям. Його спадщина залишається об'єктом теоретичної полемїки та предметом протилежних оцїнок й визначень.

Підспудною проблемою цієї полемїки й досї залишається проблема визначення того, ким насправдї був П. Тіллїх: теологом, або фїлософом; ще глибоше лежить і проблема визначення характеру взаємозалежності теології і

філософії, й, відповідно, розуміння специфіки такої взаємозалежності самим П. Тілліхом.

Це й спонукає нас приєднатися до відомих здобутків Р. Нібура та Б. Мартіна, С. Баша та А. Тетчер, Дж. Рендала та К. Кеслінга, А. Маклауда та Ш. Хатшорна, С. Шевченка та С. Таранова (як і величезної кількості інших дослідників) у аналізі цієї проблеми.

МАТЕРІАЛ ТА МЕТОДИКА

П. Тілліха зазвичай вважають ще й представником «релігійного екзистенціалізму». Утім, на відміну від намагання дераціоналізувати класичне філософське мислення, що було притаманне створювачам екзистенціалізму, П. Тілліх притримувався іншої стратегії застосування екзистенціалістських постулатів у своїй «Систематичній теології». Він вважав теологію методичною інтерпретацією змісту християнської віри. Проте, на відміну від С. К'єркегора та його численних наступників у практиці дераціоналізації теологічного мислення, П. Тілліх завжди підкреслював вагомість раціоналістичної складової у будь-якій теології. «У самому широкому сенсі слова теологія як міркування (logos) про Бога і божественної сутності (theos), - стверджував американський мислитель, - так само стара, як і сама релігія. Мислення пронизує всяку духовну діяльність людини, - писав він у своїх працях. - Людина не була б істотою духовною, якби у неї не було слів, думок, понять. Особливо це справедливо відносно релігії - цієї всеосяжної функції духовного життя людини» (Тілліх 2000: 22). І к'єркегорова практика (незважаючи на шанування П. Тілліом ідей С. К'єркегора), або ж, точніше, к'єркегорів тип екзистенціалізації релігійного мислення, який був посилений й Ф. Шлейермахером, у його сутності не сприймався американським теологом. Наслідком невірної інтерпретації визначення релігії, що належить Шлейермахеру, на його думку, й стало те, що «його послідовники віднесли релігію до сфери почуттів в якості однієї з її психологічних функцій. «Заштовхування релігії в ірраціональний кут суб'єктивних емоцій» заради створення певних сфер мислення, як ствердив це П.Тілліх, й перетворилося на занадто легкий спосіб уникнути конфліктів між релігійною традицією і сучасною думкою.

Релігійне мислення, на глибоке переконання П. Тілліха, одвічно і експліцитно містило глибинно-теологічні смисли у певному різновиді історичного синтезу медитативної

піднесеності, теологічної проникливості та раціонального аналізу. Вбачаючи початки теології і у містичному світогляді індуїзму, і у метафізиці давньогрецької філософії, і у етичних, правових та обрядових інтерпретаціях божественного закону протетичним монотеїзмом, американський мислитель, тим не менше писав про те, що «усе це і є «теологія», тобто роздум (logos) про Бога (theos)», або ж, іншими словами, - «раціональна інтерпретація релігійної субстанції обрядів, символів і міфів» (Тілліх 2000: 22). Такою ж, на думку П.Тілліха, залишилася й християнська теологія ХХ століття. І підставою для цього він вважав християнське вчення про те, що Слово (Логос) перетворилося на плоть, і що принцип божественного самопроголошення виявив себе у події «Ісус як Христос».

Понятійне, категоріальне мислення завжди відігравало у вченні П. Тілліха надзвичайно вагомий роль. Яскравим підтвердженням цієї тези може, наприклад, бути визначення та пояснення американським мислителем того моменту, у якій, на його думку, й зародилася християнська теологія. Пояснення, здійснене за допомогою діалектики понять та категорій «конкретного», «абстрактного», «універсального», «абсолютного», «тотожного», «безумовного», «нескінченного» тощо.

Християнська теологія, як стверджував він у своїх працях, сприйняла і те, що було абсолютно конкретним і, водночас, абсолютно універсальним. Ані міф, ані містичне бачення, ані метафізичний принцип у філософії або священний закон у релігійному мисленні не володіли тією конкретністю, яка була притаманна, наприклад, особистісному існуванню людської істоти. І у порівнянні з цією конкретністю усе інше і є тільки абстракцією. І з огляду на це, жодна з відносно абстрактних підстав теології не має універсальності Логосу, який сам по собі є принципом універсальності. Християнська ж теологія і є, на його думку, теологією остільки, оскільки вона заснована на тій напруженості, яка й існує між абсолютно конкретним і абсолютно універсальним у людському мисленні.

Жрецькі і профетичні теології, стверджував він далі, можуть бути дуже конкретними, але при цьому їм завжди не вистачало універсальності. Натомість містичні і метафізичні теології були дуже універсальними, але при цьому їм не вистачало конкретності. І хоча може видатися абсолютно парадоксальним

те, що тільки щось абсолютно конкретне може бути при цьому і абсолютно універсальним (і навпаки), а щось чисто абстрактне обмеженим у своїй універсальності тому, що воно обмежене тими реальностями, від яких воно було абстрагованим, щось чисто приватне обмежується у своїй конкретності і тому, що воно повинно виключати інші подібні реальності для того, щоби зберігати себе як конкретне. І тільки те, що має право представляти усяке приватне, - лише воно є абсолютно конкретним. І тільки те, що володіє силою представляти усяке абстрактне, - лише воно є абсолютно універсальним. «Усе це й сходиться у тому моменті, - писав П. Тіллїх, - де абсолютно конкретне і абсолютно універсальне тотожні. У цьому моменті і виникає християнська теологія. І цей момент визначається як «Слово (Логос), що стало плоттю»» (Тіллїх 2000: 23).

Ісус, у його подоби Христа, на думку П. Тіллїха, і є уособленням такої тотожності абсолютно конкретного і абсолютно універсального у релігійному (теологічному) мисленні. «У тій мірі, в якій він абсолютно конкретний, - тією мірою і ставлення до нього може бути предметом цілком екзистенціальної турботи. У тій мірі, в якій він абсолютно універсальний, - тією мірою і ставлення до нього потенційно включає в себе всі можливі відносини і, отже, може бути безумовним і нескінченним» (Тіллїх 2000: 23).

Вчення про Логос як вчення щодо тотожності між абсолютно конкретним і абсолютно універсальним розглядалося американським теологом не тільки у якості одного із теологічних вчень поряд з іншими. Напроти. Він вважав його «єдино можливою підставою християнської теології, яка претендує на те, щоби бути саме теологією».

Наукоподібна позиція П. Тіллїха знайшла своє відображення і у його твердженні про те, що теологія уособлює собою «особливу сферу знання», що вона має справу з особливим об'єктом і використовує особливий метод розпізнавання й усвідомлення світу. Саме це, у відповідності до висловлювань американського мислителя, й спрямовує кожного теолога розібратися у тому, як саме теологія співвідноситься з іншими формами людського знання, спеціальними науками («Wissenschaften» у його термінології) і, зокрема, з філософією. Загалом, запитання П. Тіллїха про те, як саме теологія співвідноситься зі спеціальними науками й переросло у його вченні у запитання

про те, як, зрештою, теологія співвідноситься з філософією.

У цьому місці, на нашу думку, потрібно зробити й декілька зауважень. Ми в Україні звикли до підручничового визначення феномену «філософія», до того, що в принципі існує зрозуміле й очевидне його визначення, яке пояснює і роль філософії у житті суспільства, і її роль в системі гуманітарного знання тощо. П. Тіллїх, напроти, у вирішенні поставленого ним запитання виходив зі свого переконання у тому, що загальноприйнятого визначення філософії не існує. На його глибоке переконання, будь-яка філософська система передбачає таке визначення, яке узгоджується з інтересами, намірами і методами того чи іншого філософа, який цю філософію «продукує». Цілком зрозумілим за таких обставин є й те, що «розглядуваний ним теолог» у цій ситуації у найкращому випадку міг спромогтися лише на те, щоби запропонувати таке визначення філософії, яке було б достатньо широким для того, щоби охопити більшість найбільш значних відомих філософських систем, що виникли в процесі її історичного розвитку. Що ж стосується П. Тіллїха особисто, то у даному випадку він вдався до гносеологічного типу, або ж гносеологічного підходу у продукуванні такого визначення. Точніше, до гносеологічно-когнітивного підходу до інтерпретації та розуміння реальності.

«Реальність як така, - писав він у своїй праці, - або реальність як ціле, не є всією повнотою реальності: це лише та структура, яка робить реальність цілим і, отже, потенційним об'єктом пізнання. Дослідження природи реальності як такої означає дослідження тих структур, категорій і понять, наявність яких передбачається при когнітивній зустрічі з кожною зі сфер реальності» (Тіллїх 2000: 24). З огляду на це, філософія у його розумінні набувала «критичного забарвлення», або ж отримувала ознак «критичності» у її функціональному призначенні. Вона, насамперед, розглядалася як наука, що відокремлює різноманітні дані досвіду від тих структур, які і роблять людський досвід можливим. І у цьому відношенні, стверджував американський мислитель, не існує відмінностей між конструктивним ідеалізмом і емпіричним реалізмом. «Питання про характер тих загальних структур, які роблять досвід можливим, залишається завжди одним і тим же. Це філософське питання» (Тіллїх П. 2000: 24).

Увесь історико-філософський процес і був проінтерпретований П. Тілліхом у межах такого його розуміння. Розуміння, у якому кожний філософ розглядався у його намаганні надати своє розуміння реальності, спираючись як на досягнення усіх спеціальних наук, так і на загальні структури донаукового досвіду.

Подібні спроби, як це стверджував американський мислитель, здійснювалися в історії розвитку філософії як «зверху», так і «знизу». Гегель, на його думку, діяв «зверху», коли розроблені ним у його «Логіці» категоріальні форми наповнював доступними йому науковими даними і «узгоджував ці дані з системою категоріального відтворення донаукового досвіду. Вундт, натомість, діяв «знизу», коли загальні та метафізичні принципи абстрагував від доступних йому наукових даних, вважаючи при цьому, що саме таким чином він зможе організувати та пояснити усю сукупність наявного емпіричного знання. Аристотель же діяв як «зверху», так і «знизу», звертаючись до метафізичних і наукових вправ у їхньому взаємопосланні.

У такому ж дусі П. Тілліхом були проінтерпретовані й філософські вправи Ляйбніца, який, на його думку, запропонував таку схему універсального обчислення, за допомогою якої усю повноту реальності можна було б підпорядкувати математичному аналізу і синтезу. Логічним був і його висновок про те, що історично усі ці випадки філософствування виявляли певну обмеженість інтелектуальних спроможностей людини, певну межу, яку був не в змозі досягнути людський розум. Історично й дійсно з концептуалізацією кожної філософської системи філософія рано чи пізно приходила у конфлікт з новими науковими відкриттями, які з плином часу неначе виривалися за межі таких систем й розколювали філософію у всіх напрямках. Проте, водночас з «старінням» відомих філософських концепцій залишалися їхні загальні методологічні принципи, які завжди обговорювалися, піддавалися сумніву, змінювалися впродовж століть, складаючи предмет подальшого філософсько-наукового аналізу.

Ця «методологічна толока» й сприяла подальшому розвитку філософського тренду, де філософія зводилася до епістемології і етики, як це відбулося у неокантіанстві, або до логічного обрахування, як у логічному позитивізмі. Утім, й останні прихильники неокантіанства були змушені визнати, що будь-яка

епістемологія, зрештою, навіть імпліцитно містить в собі онтологічні підстави. Оскільки пізнання – це такий процес, який повинен співвідноситися з інтерпретацією або певним розумінням буття, у якому й діє суб'єкт пізнання. Тому й спроби перетворити філософію на логічний позитивізм були своєрідною втечею від онтології, за яку, як це вважав П. Тілліх, сама філософія заплатила занадто високу ціну, зрештою, поступившись собою.

Проте, завжди існує іще щонайменше одна проблема, з приводу якої логічний позитивізм, як і всяка семантична філософія, вважав американський мислитель, повинен був прийняти відповідне рішення, або ж відповісти на певне запитання, а саме: відповісти, яким чином і знаки, і символи або ж логічні операції співвідносяться з реальністю? І якою б не була ця відповідь, вона завжди, на його глибоке переконання, буде пов'язана з уявленнями щодо структури буття, тобто, з онтологією. Тому П. Тілліх, копіюючи своїх попередників, стверджував і те, що навіть найкритичніша (гносеологічно спрямована) філософія у своїй самокритичності завжди повинна торкатися онтологічних припущень. «Філософія, писав він у своїх працях, - ставить запитання про реальність як про ціле - ставить питання про структуру буття. І відповідь на це питання вона надає у таких термінах як категорії, структурні закони і універсальні поняття. Але вона повинна надавати відповідь в онтологічних термінах» (Тілліх 2000: 26). Тому й онтологію він вважав не умоглядно-фантастичною спробою створити ще один світ окрім існуючого в реальності, але певним результатом аналізу тих структур буття, з якими людство стикається кожного разу при зустрічі з реальністю.

Теологія ж, на думку П. Тілліха, так само як і філософія, за необхідністю задається тим самим питанням, оскільки те, що нас турбує завжди, і має належати реальності як цілому, має належати буттю. Теологія, писав він у своїх працях, маючи справу з нашою безмежною турботою, у кожному своєму положенні припускає існування певної структури буття, категоріальне його відтворення у відповідних закономірностях і поняттях. Обійти питання щодо буття теології не легше, ніж філософії. І спроба бібліцистів обійтися без позабіблійних, онтологічних термінів, на думку П. Тілліха, була завжди приречена на невдачу так само, як і відповідні спроби деяких філософів. Адже у самій Біблії він вбачав ті самі категорії і поняття,

які описують структуру буттєвого досвіду. На кожній сторінці усякого релігійного чи теологічного тексту, як стверджував цей мислитель, присутні такі поняття, як час, простір, причина, річ, суб'єкт, природа, рух, свобода, необхідність, життя, цінність, знання, досвід, буття й небуття тощо. Тому, як стверджував він далі, і бібліцизм, у випадку його намагання зберегти повсякденне значення цих термінів, просто перстає бути теологією.

Теолог, як це й намагався довести П. Тілліх, повинен з усією серйозністю сприймати і значення, і сенс тих термінів, які він вживає. Вони повинні бути відомі йому у всій безмежності і глибині їхніх значень. А якщо так, то систематичний теолог зобов'язаний бути філософом, тобто, володіти щонайменше критичним сприйняттям реальності. Адже і структура буття, і такі категорії і поняття, якими вона описується, імпліцитно чи експліцитно турбують усякого філософа і усякого теолога.

Утім, на думку американського мислителя, філософія і теологія задають питання про буття з різних позицій. Філософія, як стверджував він далі, має справу зі структурою «буття-в-собі», а теологія - зі змістом буття «для нас». І саме цю різницю він покладав у головне підґрунтя розбіжності між теологією і філософією. У той час, як філософ, відповідаючи на онтологічні запитання, намагається зберігати відсторонену об'єктивність, і при цьому зберегти зв'язок свого аналізу з науками, теолог, навпаки, не тільки не відсторонений від об'єкта свого дослідження, але й залучений у нього. Він дивиться на свій об'єкт з пристрасстю, зі страхом і з любов'ю. Підхід теолога до розуміння реальності, як це зазначав П. Тілліх, - це підхід екзистенційний, або ж екзистенціальний, бо він «залучений у своє дослідження і всім своїм існуванням, і своєю конечністю, і своєю тривогою, і своєю самосуперечністю, і своїм відчаєм, і тими цілющими силами, які діють у ньому у його соціальній ситуації» (Тілліх 2000: 28).

Логос, яким користується теолог, на думку П.Тілліха, це не «чистий», «когнитивний», і «універсальний» розум, а той «Логос, що став плоттю». І вияв такого Логосу полягає не у загальній раціональності, а у церкві з її історичними традиціями і наявною реальністю.

Теолог, за визначенням П. Тілліха, детермінований власної вірою. І це абсолютно інакший зв'язок з предметом свого дослідження, І якщо він зрікається своєї позиції, як це робили

так звані «емпіричні теологи», то з неодмінністю приходять до ствердження таких положень, реальність яких насправді не визнає ніхто. Тому, за визначенням П.Тілліха, й усяка справжня теологія є «за необхідністю теологією екзистенціальною».

Наступним пунктом розбіжності поміж філософією і теологією П. Тілліх вважав й неспівпадіння їхнього змісту. Навіть кажучи про ті ж самі об'єкти, вони, на його думку, говорять про різні речі. У той час, як філософ має справу з категоріями «об'єктивізованого буття», «епістемологічним суб'єктом» у його взаєминах з суспільством, онтологією і логікою буття й небуття, теолог співвідносить їх з пошуками «нового буття». Твердження теолога мають сотеріологічний характер. «Він розглядає причинність у її відношенні до першопричини (prima causa) як засновку цілої низки причин і наслідків; він вивчає час у його відношенні до вічності, а простір - у його відношенні до екзистенційної бездомності людини» (Тілліх 2000: 29). Теолог, як це відзначав американський мислитель, говорить про самовідчуження людини, про духовний центр її особистісного життя і про співтовариство, як про можливе втілення «Нового Буття». Він співвідносить структуру існування з його творчим підґрунтям, а структури духу - з духом божественним. Він пише про «історію спасіння» і про перемогу буття над небуттям.

Водночас з цим, філософ не може «перестрибнути» через конкретність свого існування та «імпліцитність теологічності» власного мислення, оскільки він також обумовлений у своїх роздумах психологічними, соціальними та історичними особливостями екзистенції. Подібно кожній людській істоті, філософ не існує й поза владою безмежної турботи незалежно від того, чи усвідомлює він її повною мірою чи ні, приймає він її для себе і для інших чи ні. Немає такої причини, писав П. Тілліх, яка б стала нездоланою перешкодою для того, щоби й навіть «найнауковіший» філософ не зміг би її прийняти, оскільки поза безмежною турботою, на його глибоке переконання, у такого філософа не вистачило б пристрасності, серйозності і творчого духу. І якщо уважніше подивитися на історію філософії, то у ній майже повсюди будуть виявлятися системи, що претендують на понадграничну значущість для людського існування. Час від часу і філософія релігії відкрито висловлює переживання щодо системи безмежної турботи. Втім,

і характер онтологічних принципів, і особливі розділи філософії, такі, як, наприклад, епістемологія, натурфілософія, політика, етика, філософія історії та інші набагато більше сприяють розкриттю цієї турботи, прихованої в теології. Тому і кожний «творчий філософ», за визначенням П. Тілліха, є «потаємним (а іноді навіть і явним) теологом». «Він є теологом тією мірою, в якій його екзистенційна ситуація і його безмежна турбота формують його філософське бачення. Він є теологом у тій мірі, у якій його інтуїція універсального логосу структури реальності як цілого сформована тим приватним логосом, який відкривається йому в його окремому місці, виявляючи йому сенс цілого» (Тілліх 2000: 30).

Проте, якщо головна мета філософа - служити універсальному логосу, і заради її досягнення він може й нехтувати екзистенційною ситуацією й граничною турботою, теолог завжди розвертається обличчям до цієї ситуації, до ситуації власної «одержимості вірою».

Відповідаючи на запитання щодо можливого «протистояння» філософії і теології, П. Тілліх стверджував, що будь-який конфлікт на філософському рівні – це, перш за все, конфлікт між двома філософами, між філософом і теологом, одному з яких сталося бути теологом, а іншому ні, але ні в якому разі - не конфлікт між теологією і філософією. «Притаманний відносінам між філософією і теологією дуалізм розбіжностей і сходжень призводить до подвійного питання: неминучий чи між ними конфлікт і чи можливий їхній синтез? На обидва ці питання слід відповісти негативно: і конфлікт між ними не неминучий, - стверджував американський мислитель, - і їхній синтез неможливий» (Тілліх 2000: 31).

У кожному значному філософі, на глибоке переконання П. Тілліха, екзистенціальна пристрасть, під якою він й розумів безмежну стурбованість філософа і історичною долею людства, і його власною долею, та раціональна сила (покірність універсальному логосу) - є єдині, а справжня цінність філософії проголошувалася американським мислителем залежною від злиття цих двох елементів у кожному понятійному конструкті. Відповідаючи на запитання щодо можливого «протистояння» філософії і теології, П. Тілліх стверджував, що будь-який конфлікт на філософському рівні – це, перш за все, конфлікт між двома філософами, між філософом і теологом, одному з яких сталося бути теологом, а іншому ні, але

ні в якому разі - не конфлікт між теологією і філософією.

«Осмилення цієї ситуації, - стверджував П. Тілліх, - є водночас і осмиленням того факту, що два філософа, одному з яких випало бути теологом, можуть один з одним сперечатися і що два теолога, одному з яких випало бути філософом, теж можуть один з іншим сперечатися. Однак тут не може бути місця конфлікту між теологією і філософією, оскільки загальної основи для подібного конфлікту немає» (Тілліх 2000: 32).

Разом з тим, феномен «виникнення» християнської філософії пов'язувався Тілліхом саме з ідеєю синтезу теології та філософії. І у цьому сенсі усяка сучасна для нього філософія розглядалася ним як християнська, - навіть і тоді, коли вона проголошувалася гуманістичною, атеїстичною, або ж навіть зумисно антихристиянською.

ВИСНОВКИ

З вищенаведеного аналізу міркувань П. Тілліха щодо співвіднесення філософії і теології, філософського і релігійного мислення можна зробити й певні висновки. На нашу думку, цілком очевидним у даному випадку є те, що позиція американського мислителя суттєво відрізняється від подібної позиції та інтерпретацій проблеми «класиками» екзистенціалізму тим, що зберігає «параметри науковості» і філософії, і теології як певних систем людського знання. І якщо філософія розглядається ним у якості системи знання «об'єктивізованого», то теології у підґрунті її апріорних засновків надаються не тільки світоглядні виміри, але й безпосередня «залученість» теологічного знання у межі людської суб'єктивності, що здійснюється за допомогою постулата «освяченості вірою». З огляду на це, принциповим подальшим питанням дослідження теології П. Тілліха може бути й аналіз специфіки використання ним екзистенціалістських постулатів для створення нового тренду теології протестантизму. На нашу думку, глибинне вивчення цієї проблеми й дозволить відповісти на запитання про те, яким саме чином спадщину П. Тілліха можна пов'язувати, з одного боку, з екзистенціальною теологією, а, з іншого боку, з традицією філософії так званого релігійного екзистенціалізму. Але це вже тема для наступної розвідки.

**ЛІТЕРАТУРА, ПОСИЛАННЯ ТА
ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА**

1. TILlich, P. (1960): Philosophical Background of my Theology // Tillich, P. *Main works = Hauptwerke* / Paul Tillich. Ed. by Carl Heinz Ratschow. With the collab. of John Clayton ... - Berlin; New York: de Gruyter; Frankfurt am Main: Evang. Verlagswerk. NE: Ratschow, Carl Heinz [Hrsg.]; Tillich, Paul: [Sammlung] Vol. 1. Philosophical writings / ed. by Gunther Wenz. – 1989. – P. 411 – 420.
2. ТАРАНОВ, С. В. (2014): *Теологічний екзистенціалізм*. К., Четверта хвиля., 328 с.
3. ТИЛЛИХ, П. (2000): *Систематическая теология*. Т. 3. М., СПб., Университетская книга., 415 с.
4. ТИЛЛИХ, П. (2000): *Систематическая теология*. Т. I-II. М.; СПб.: Университетская книга, 2000. Т.1. – 463 с.
5. ТИЛЛИХ, П. (1995): *Динамика веры* // Пауль Тиллих. *Избранное: теология культуры*. [Пер. с англ. Е. Г. Галагушкин, О. В. Боровая, Т. И. Вевюрко, Е. А. Жукова, О. Я. Зоткина, В. В. Рынкевич, Т. Е. Савицкая]. М.: Юрист., 479 с.
6. ШЕВЧЕНКО, С. Л. (2011): “Специфіка осмислення феномена “нового буття” у філософії П. Тілліха” // *Людина. Історія. Розум: за матеріалами філософських читань пам’яті І. В. Бойченка / Зб.наук. праць. Філософські діалоги*, 2011. К., С. 316 – 326.
7. ШЕВЧЕНКО, С. Л. (2012): Проблема цінностей в теології П.Тілліха // *Теоретичні проблеми сучасної етики: Навчальний посібник* [А. М. Єрмоленко, Г. Д. Ємельяненко, М. М. Кисельов, П. А. Кравченко, Я. В. Любивий, В. А. Малахов, К. Ю. Райда, С. Л. Шевченко]. Полтава, ПНПУ імені В. Г. Короленка, С. 160 – 168.

ADDRESS & ©

доц. Ганна ЄМЕЛЬЯНЕНКО, кандидат філософських наук,
кафедра філософії, соціальних, політичних та правових наук,
Донбаський державний педагогічний університет,
вул. Г. Батюка, 19, м. Слов’янськ,
Донецька область,
Україна, 84116
Kerol-Anna@bigmir.net

**ПОСТАТЬ ТА ІДЕЇ МЕРОЛЬДА ВЕСТФАЛЯ В СУЧАСНІЙ
АМЕРИКАНСЬКІЙ ТЕОЛОГІЇ****Сергій ШЕВЧЕНКО***Київ, Україна*

VYSVĚTLIVKA: Příspěvek se zabývá charakteristikou filosofie náboženství amerického stoupence existenciální teologie Merolda Westfahla. Řeší otázky vzájemných vztahů existencialismu, fenomenologie, postmodernismu a křesťanského myšlení. Zvláštní pozornost věnuje překonání ontotheologie a modernizaci křesťanství v pojetí Westphalovy existenciální fenomenologie náboženství. **Klíčová slova:** existencialismus; teologie; fenomenologie; hermeneutika; ontotheologie; náboženství; křesťanství.

ANNOTATION: The article analyzes the peculiarities of the philosophy of religion of the American existential theology representative Merold Westphal. Some points of relationship of existentialism, phenomenology, postmodernism and Christian ideas raised by him are considered in the article. Special attention is paid to the problem of overcoming the onto-theology and modernization of Christianity developed by M. Westphal's in his existential phenomenology of religion.

Key words: existentialism; theology; phenomenology; hermeneutics; onto-theology; religion; Christianity.

АНОТАЦІЯ: У статті аналізуються особливості філософії релігії американського представника екзистенціальної теології Мерольда Вестфалья. Розглядаються порушені їм окремі питання взаємозв'язку екзистенціалізму, феноменології, постмодернізму і християнської думки. Приділяється особлива увага проблемі подолання онто-теології та модернізації християнства, розроблюваної М. Вестфалем у його екзистенціальній феноменології релігії.

Ключові слова: екзистенціалізм; теологія; феноменологія; герменевтика; онто-теологія; релігія; християнство.

ВСТУП

Мерольд Вестфаль є відомим американським сучасним релігійним філософом і теологом, почесним професором філософії Фордхемського університету. Його феноменологія релігії та постмодерністські погляди методологічно спираються на філософію екзистенціалізму. Численні публікації американського мислителя, такі як “Бог, гріх і смерть: екзистенціальна феноменологія релігії” (1984), “К’еркегорова критика розуму та суспільства” (1991), “Становлення самості: інтерпретація К’еркегорової “Заключної ненаукової післямови” (1996), “Подолання онто-теології: до постмодерністської християнської віри” (2001), “Трансцендентність і самотрансцендентність: про Бога та душу” (2004), “Левінас і К’еркегор в діалозі” (2008), “К’еркегорова концепція віри” (2014) та інші праці присвячені різноманітній тематиці, і, зокрема, аналізові взаємозв’язку екзистенціалізму, феноменології, постмодернізму та християнської думки, проблемі подолання онто-теології, осучаснення

християнства, - загалом практично невідомі в Україні. Серед українських істориків філософії досліджували його творчість Костянтин Райда [2; 3] та Роман Соловій [4 – 6].

М. Вестфаль був організатором, натхненником та відповідальним редактором таких відомих бестселерів, як “Сучасність і розчарування нею” (1992), “К’еркегор в постсучасну добу” (1995), “Постмодерністська філософія та християнська думка” (1999) тощо.

Для зарубіжних дослідників та своїх співвітчизників Мерольд Вестфаль є живою легендою, а його погляди називають «пророчими». Так збірник «Дивлячись крізь призму таємного: роздуми над герменевтичною епістемологією Мерольда Вестфалья» (2009) відкриває стаття редактора цього видання – Кейт Пат «Презумпція невинності: Пророча філософія релігії Мерольда Вестфалья», в якій Вестфаль визнається «одним з найбільш креативних і впливових феноменологів релігії за останні два десятиліття» (Putt 2009: 3). Дослідниця ставить М. Вестфалья на один шабель з Карлом Рашке, Марком Тейлором, Чарльзом

Вінквістом, Едіт Вишгород і Джоном Капуто. Останній, до речі, є близьким другом Вестфала і його стаття також представлена у згаданому збірнику. У ній Дж. Капуто аналізує особливості критики М. Вестфалем онто-теології.

М. Вестфаль довгий час перебував в когорті тих американських мислителів, які використовували континентальну філософію для розробки нових, інноваційних підходів до релігійних і богословських досліджень. Його думка прагнула не тільки до простого коментування європейської філософії, але й використовувала її в якості «сировини» для розробки однозначно американського різновиду філософської теології. А його теологія поряд з теологією П. Тілліха, Г.Слейта та інших відомих авторів методологічно була укоріненою в екзистенціалізмі.

Водночас, особливістю світогляду цих мислителів було й те, що вони, як представники нової американської релігійної філософії, створили критичні і конструктивні парадигми, що не обмежувалися теоріями та концептами Старого світу з їх традиційними релігійними і богословськими темами, а виникли під впливом культурних і соціальних перетворень нового часу у Новому Світі. Насамперед, йдеться про «теологію культури» П. Тілліха, «екзистенціальну есхатологію» Г.Слейта, «екзистенціальну феноменологію» М. Вестфала тощо.

РЕЗУЛЬТАТИ І ДИСКУСІЯ

Славу як феноменолог М. Вестфаль здобув після виходу у світ праці «Бог, гріх, смерть: екзистенціальна феноменологія релігії» (1984) [14]. Ця книга стала вагомим внеском у філософію релігії, зокрема в розуміння суті релігійності як такої. Використовуючи феноменологічний метод, розроблений Морісом Мерло-Понті і Полем Рікером, М. Вестфаль спробував продемонструвати, що людина не обов'язково має бути віруючою, щоби зрозуміти релігійний досвід. Звертаючись до творів С. К'єркегора, М. Гайдеггера, З. Фрейда, Ф. Достоевського, Ф. Ніцше і Л. Толстого, М. Вестфаль спробував довести, що провина (гріх) і смерть є загалом центральними проблемами людського існування, а сприйняття Бога феноменологічно неухильно зближує різні релігійні конфесії.

Для М. Вестфала «мистецтво розуміння» (феноменологічне, а згодом й герменевтичне) є альтернативним підходом в філософії релігії, завдяки якому свою описову філософію релігії він відрізняє від традиційних оціночних і пояснювальних підходів. На перших сторінках своєї праці він запитує: «Що це означає бути релігійним?» (Westphal 1984: 1). Це питання наскрізьною ниткою пронизує усю його книгу. М. Вест-

фаль ставить завдання зрозуміти релігійне життя, інтерпретуючи його різні прояви. В оцінці чим не є описова філософія релігії американський мислитель звертається до континентальної європейської філософської думки. Зокрема, праці Ф. Шлейєрмахера «Промови про релігію, спрямовані до освічених людей, які знаходяться серед її недоброзичливців» (1799), яка, на думку М. Вестфала, «є першим серйозним кроком до ... описової філософії релігії» (Westphal 1984: 3). З цієї праці він й запозичив розуміння того, що завдання тлумачення може бути більш плідним, аніж питання віднаходження істини. Для М. Вестфала Ф. Шлейєрмахер був передвісником своєрідного пантеїзму, засновником феноменології релігії. Щоправда, М. Вестфаль не був далеко не першим серед американських мислителів, яких зацікавила спадщина відомого німецького філософа, теолога та проповідника. Зокрема, інший представник екзистенціальної теології в США Говард Слейт у книзі «Парадокс екзистенціалістської теології» (1971) звертався до згаданої праці Ф. Шлейєрмахера, відзначаючи її доволі провокативний характер, завдяки якому Ф. Шлейєрмахер у Старому Світі й почав вважатися засновником новітньої теології [10].

Поряд з поглядами Ф. Шлейєрмахера М. Вестфаль пише і про «історичний прецедент», про беззаперечний внесок у становлення описової феноменології релігії, маючи на увазі, насамперед, І. Канта. У І. Канта він запозичує розрізнення феноменального і ноуменального, з якого випливає ідея про те, що Бог, свобода і безсмертя не належать до феноменального світу, що вони не є фактами нашого сприйняття в науковому досвіді. Як стверджує М. Вестфаль, «не кожен затятий атеїст здатен заперечити, що є релігійні явища, і що вони можуть бути описані. Було б природно назвати такий опис феноменологією релігії» (Westphal 1984: 3).

Друге місце за значущістю серед подібних «історичних внесків» М. Вестфаль відводить Г. В. Ф. Гегелю. На його думку, саме використання Гегелем терміну феноменологія було призначене для систематичної спроби розуміння людського досвіду, для опису його структури і динаміки зсередини самого досвіду. М. Вестфаль, як экс-президент товариства Гегеля в США, є й одним з найвидатніших сучасних американських коментаторів Гегеля. Перше серйозне монографічне дослідження М. Вестфала було присвячене саме Гегелю – «Історія та істина в феноменології Гегеля» (1979) [16], зокрема, докладному тлумаченню його «Феноменології духу». В іншій праці «Гегель, свобода і сучасність» (1992) М. Вестфаль співставляє погляди Гегеля з ідеями таких мислителів, як Е. Гуссерль, Г.-Г. Гадамер, В. Панненберг, П. Тілліх. У цій праці М. Вест-

фаль доводить тезу про те, що філософія Гегеля окреслює дилему релігії та суспільства, можливо, більш чітко, аніж будь-яка інша сучасна концепція [15].

Від Гуссерля М. Вестфаль переймає розуміння «інтенційності» людської свідомості та поняття «*erosche*» (в феноменології Е. Гуссерля під терміном «*erosche*» розуміється утримання від судження про існування або не існування певних об'єктів досвіду – С. Ш.).

Посилаючись на погляди І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля і Е. Гуссерля, М. Вестфаль описову філософію релігії називає феноменологією релігії. Й зазначає при цьому, що залишається «у великому боргу перед кожним з цих мислителів» (Westphal 1992: 4). Проте, методологічна та спекулятивна специфіка їхніх систем залишається для нього складною і суперечливою, й, зрештою, він відмовляється посилатися на будь-яку з цих концепцій у процесі тлумачення специфіки релігійного життя.

Описова філософія релігії, згідно М. Вестфала, не повинна бути приналежною до будь-якої конкретної філософської традиції, або ж різновиду наукового дослідження релігії за зразком експериментальної науки. Адже ці науки, на думку американського мислителя, займаються, насамперед, причинним поясненням, а не розумінням предмету дослідження. «У філософії дії можна знайти дві більш гнучкі відповіді. Одна повинна сказати, що ми пояснюємо, але не причинно. Інша, має сказати, що ми пояснюємо причинно, але не в строгому, тобто, експериментальному сенсі причинного пояснення» (Westphal 1992: 7), – пише у цьому зв'язку М. Вестфаль. В праці «К'єркегорово критика розуму і суспільства» (1987) причинне дослідження релігії М. Вестфаль називає «логікою божевілля» [17]. Тому, на думку американського теолога, методологічні рефлексії ніколи не зможуть остаточно замінити досвід.

До тих філософів, які безпосередньо беруть участь у розробці описової філософії релігії, М. Вестфаль відносить і П. Рікера. Американського мислителя цікавить, насамперед, «інтерпретація життєвого досвіду» П. Рікером, зокрема, ставлення останнього до релігійного концепту провини. М. Вестфаль бере за взірць рікерову «чисто описову феноменологію», яка, на його думку, дозволяє віруючій душі «мовити». Сучасні дослідники доводять, що для М. Вестфала «пророча філософія релігії повинна також говорити критично проти абсолютизму недосяжних універсальних основ і проти реальності, розрахованої на обман і помилки в цілях гноблення і маніпуляції. У більш широкому сенсі, нова версія філософії релігії Вестфала перевитлумачує філософську герменевтику Поля Рікера, посилюючи

в більш жорсткій формі рікерівську динаміку розрізнення герменевтики пошуку і герменевтики підозри» (Putt 2009: 4).

М. Вестфаль у конструюванні своєї концепції феноменології релігії прагне використовувати і навички з «ремесла живописця і актриси» (для М. Вестфала у той час, «коли велика актриса грає Леді Макбет, вона інтерпретує досвід останньої у своїй театральній грі; і успіх її залежить від якості її інтерпретації та сили [7] (співчутливої) уяви. Вона внутрішньо переживає досвід героїні такою мірою, що сама перетворюється на леді Макбет, хоча в реальності цього не відбувається. Аспект уяви при інсценізації ніколи повністю не подолати. Спонтанність початкового досвіду (у нашому випадку релігійного життя) ніколи просто не дублюється. Тим не менш, велика актриса відчуває (переживає) мотивацію та наміри Леді Макбет, і зображує її вчинки та її подальші страждання. При цьому і вона, і її аудиторія починають краще розуміти леді Макбет» (Westphal 1984: 11). Посилаючись на П. Рікера, М. Вестфаль доводить, що і його мета полягає у тому, «щоби просто «дозволити віруючій душі висловитись», а для цього потрібне вміння вправного слухача. Адже, як вважає мислитель, «якщо я добрий слухач, те, що у нас є спільним, видається більш важливим, аніж те, що ми маємо в конфлікті» (Westphal 1984: 11). Тут погляди М. Вестфала перегукуються і з філософією релігії Карла Ранера, зокрема, працею останнього «Слухачі слова», в якій людина за самою її внутрішньою природою визначається як потенційний слухач можливого Одкровення Бога в історії [9].

Здатність розрізнати описову філософію релігії від оціночних і пояснювальних підходів і охарактеризувати її позитивно за допомогою використання образів митця, актора, і вправних слухачів, на думку М. Вестфала, не гарантує остаточно успіху в пошуку відповіді на запитання про те, «що ж саме означає бути релігійним», хоча й забезпечує той режим роботи, в якому філософська рефлексія стає надзвичайно плідною.

Вагомий вплив на становлення поглядів М. Вестфала мав і Моріс Мерло-Понті, зокрема, його «феноменологія сприйняття». М. Вестфаль поділяє думку французького мислителя про те, що «суть філософії полягає в перенавчанні дивитися на світ». Для того щоб це відбулося, ми повинні, вважає М. Вестфаль, позбутися звичного сприйняття світу. Американський філософ релігії наголошує, що втеча від світу реального у власну самосвідомість як основу всесвіту, послаблює зв'язок людини з різноманітними явищами простого життя, які, власне, й пов'язують нас зі світом. Тут він має

на увазі «чисту свідомість» чи «чисте існування», якими оперують філософи, не зважаючи на носіїв цієї свідомості, на людину. Аналогічно він ставиться і до таких різновидів «релігійної свідомості», якою теологи спекулюють, відриваючи її від простої віруючої людини. Для М. Вестфала це і є онто-теологія, з якою він запекло бореться, слідуючи в цьому за Мартіном Гайдеггером. Власне тому у праці «Підозрілість і віра: релігійне застосування сучасного атеїзму» (1998) він доводить, що такі філософи-атеїсти, як Ф. Ніцше, К. Маркс і З. Фрейд, можуть розповісти християнам, а також іудеям і мусульманам те, чого ті просто не можуть сказати самим собі. І ми сьогодні, переконує М. Вестфаль, маємо зізнатися, що в нашій релігії багато чого поставлено на службу нам самим, щоб забезпечувати нас усім – від землі наших сусідів до готового відчуття мети [18].

Критично М. Вестфаль ставиться і до «винесення за дужки» науковим пізнанням усього загадкового, таємничого, містичного, загалом не зрозумілого, яке є щоразу присутнім у повсякденному житті людини. «Коли ми хочемо вивчити значення міфу для релігійного життя, якщо ми вчені, а не митці, - як стверджує американський мислитель, - ми ризикуємо потрапити в халепу» (Westphal 1984: 14). Бо для вченого у кращому випадку міф – це звичайна нісенітниця, а у гіршому – абсурд.

Для М. Вестфала показовим є і досвід Шеллінга у його монументальному вивченні міфології, внаслідок якого німецький мислитель зазначив, що бажання до пояснення приносить з собою спокусу «придушувати, знецінювати, зменшувати, або обрізати» предмет дослідження, тим самим спрощуючи наше пояснення. М. Вестфаль, зі свого боку, наголошує, що ми будемо по-справжньому розуміти міфологію тільки у тому випадку, коли ми будемо вправними слухачами. На його думку, таким взірцевим слухачем і був З. Фрейд. Виключно унікальне уміння З. Фрейда, на його переконання, і полягало в отриманні від своїх пацієнтів такої інформації, яка надавала можливість побачити, або ж відчувти, що ж насправді відбувається у їхньому особистому досвіді при цьому відчутті непомітно для самих пацієнтів. Мовою М. Вестфала це означає, що З. Фрейд міг уважно слухати й інтерпретувати складну «міфологію» психічної хвороби пацієнта. Для М. Вестфала «логічне обґрунтування для цієї процедури очевидне, і аж ніяк не обмежується патологічними розмірами досвіду. Усі ми захоплені бажанням побачити те, що ми хочемо бачити, і не побачити того, чого ми хочемо аби там не було» (Westphal 1984: 15).

Здолати таку тенденцію М. Вестфалью й допомагає звернення до творчості Г. В. Ф.

Гегеля [1], С. К'єркегора та Ф. Ніцше. Досвід С. К'єркегора спонукає його уважніше прислухатися до попередження датського мислителя про те, що насправді існує велика різниця між розумінням об'єктивного значення доктринальних положень і розумінням суб'єктивного сенсу життя. На думку М. Вестфала, об'єктивне розуміння може бути лише необхідною умовою для суб'єктивного розуміння, а не навпаки.

М. Вестфаль вважає, що необхідно, перше, вчитися у С. К'єркегора не плутати відносно просте завдання розуміння об'єктивних значень з набагато більш складним питанням для особистого розуміння – питанням про те, що ж означає насправді бути релігійним, і, по-друге, продовжувати припускати можливість поглиблення нашого розуміння релігійного життя незалежно від того, чи є ми релігійними, чи ні.

Своєрідно трансформує М. Вестфаль і «герменевтику підозри» П. Рікера. Якщо у останнього «підозра» означає критичне ставлення до інтерпретації сутності та смислу тексту, то М. Вестфаль використовує термін «підозра» в соціально-культурній площині, зокрема, в якості критичного ставлення до справжності проявів релігійності та релігійного життя. До «школи підозри», з якої М. Вестфаль запозичував ідеї і для власних побудов, сам американський філософ відносить Ф. Ніцше, З. Фрейда і К. Маркса. Як зауважує у цьому зв'язку вітчизняний дослідник Р. Соловій, інтерпретуючи рецепцію ідей «герменевтики підозри» П. Рікера у філософії релігії М. Вестфала, ці «атеїстичні мислителі нагадують християнам про необхідність постійної самоперевірки, вони кидають виклик усталеним ідолам і забобонам, а також пасивному ставленню християн до проблем бідності, гноблення, воєн та інших форм соціальної невлаштованості, що мають місце в нашому суспільстві» [5].

М. Вестфаль вважає, що включити до переліку вище згаданих мислителів необхідно і С. К'єркегора з його обстоюванням пристрасної віри, істинного благочестя, яке полягає в «чесній підозрі» до самого себе, тобто, у самоіронії. В світлі саме цих ідей варто, на думку М. Вестфала, й розуміти більшість праць датського мислителя.

Однак, як доводить М. Вестфаль, проблема тут виникає в іншому плані. На його думку, підозра, будучи інструментом в руках зятяних пророків або ж войовничих безбожників, зазвичай використовується для оціночних, а не описових цілей. Водночас, згідно М. Вестфалью, кожен запит в релігійних питаннях, доступність якого обмежена емпірично, обов'язково повинен бути заснований на «методологічному атеїзмі». Тут М. Вестфаль розу-

міє підозру як критику, до якої свого часу вдавалися Ф. Ніцше та С. К'єркегор щодо християнського світогляду. І він використовує її в своїй екзистенціальній феноменології релігії аналогічно тому, як П. Рікер прагнув включати фрейдистську підозру в феноменологічну інтерпретацію релігії. Психоаналіз, як доводить у своїй робочій гіпотезі М. Вестфаль, за своєю сутністю є іконоборством, незалежно чи є віруючим, або ж невіруючим сам психоаналітик. Руйнування або «знищення» релігії таким психоаналізом може бути аналогом віри, очищеної від будь-якого ідолопоклонства.

Тут Вестфаль є послідовником Пауля Тілліха, який також описував значення глибинної психології для сучасної теології, і так само як і М. Вестфаль вважав З. Фрейда її найвизначнішим представником.

Та все ж, як сам підкреслює М. Вестфаль, його власний проект сягає корінням у критику Гегелем доказів існування Бога, зокрема, висловленого ним припущення, що «ми не знаємо Бога», а отже, це «дозволяє говорити лише про наше ставлення до нього, яке проявляється в релігії, а не Самому Богові. Це не передбачає теології, як вчення про Бога, хоча це, звичайно, припускає вчення релігії» (Westphal 1984: 21). Те, що має на увазі Гегель, доводить М. Вестфаль, є кроком назад від того, що І. Кант назвав «трансцендентною метафізикою» в «іманентній метафізиці», кроком назад від справжнього дієвого опису людського досвіду до релігійно-філософських заяв (Westphal 1984: 21).

Намагаючись залучити континентальну спадщину у власний проект філософії релігії, М. Вестфаль зіткнувся і з проблемою інтерпретації філософсько-релігійної традиції. Зокрема, з інтерпретацією спадщини давніх греків, того сократичного способу мислення, що впливає з глибокої внутрішньої потреби «пізнати самого себе», і, з іншого боку, тієї практики філософствування та розуміння світу, яку Аристотель перетворив на розкіш панівного класу. Наше власне «подолання печери», наше просування до виходу з неї, починаючи з безпосередності щоденної залученості у проблеми існування, ствердив американський мислитель, за наставника сьогодні «має взяти Сократа, а не Аристотеля» (Westphal 1984: 22).

У наш час, як це доводить М. Вестфаль, ця проблема найкраще відтворена у творчості М. Мерло-Понті, який феноменології Е. Гуссерля як науковій дисципліні, протиставив альтернативу у вигляді екзистенціальної феноменології, у якій описовий компонент є не самоціллю, а засобом розуміння екзистенційних проблем. «Як і у нашому використанні моделі митця, Мерло-Понті звертає увагу на роль споглядання (*theoria*) чи роздумів неупе-

редженої істоти щодо можливості її існування...» (Westphal 1984: 23), – **зазначив американський мислитель.**

Ознайомившись з вченням М. Мерло-Понті, М. Вестфаль переймає і його подвійний радикальний спосіб філософського переосмислення та перевірки не просто наших переконань і тверджень про світ, але й способу розуміння нашого сприйняття світу, завдяки якому ми бачимо і відчуваємо його таким, яким він є даним нам «зараз-і-тепер». М. Вестфаль прагне до розуміння ефективної участі людини у світі, щоб превалювати над фактичністю нашого існування, бути керманічем власного життя. З цього приводу він зауважує: «Знаючи, наскільки це важливо, Мерло-Понті весь час вказує нам на філософські рефлексії в описовому режимі в якості активної боротьби проти такого роду інертного життя. При цьому він приводить нас до вічного джерела найкращого філософського натхнення, до Сократа» (Westphal 1984: 23).

М. Вестфаль вважає, що релігійний філософ і теолог не повинні симулювати проповідництво, або ж пустопорожній дискурс. Вони, на його думку, повинні бути найкращими проповідниками, «поетами релігії» на взірєць С. К'єркегора, на подобу його думки про те, що уся його праця як автора «спрямована до християнства, до проблеми, як стати християнином, в прямій або непрямій полеміці проти жахливої Ілюзії, яку ми називаємо християнським світом» (Soren Kierkegaard's Journals and Papers 1967: 331).

ВИСНОВКИ

М. Вестфаль трансформує к'єркегорівське «Як стати християнином?» у «Що означає бути релігійним?». К'єркегор заперечує Декартове *Cogito* як трансцендентне Его, яке існує поза обмеженнями часу і традиції. У цьому моменті, на думку М. Вестфала, к'єркегорові міркування цілком схожі з антиреалістичним перспективізмом І. Канта. Тобто, для М. Вестфала, з одного боку, є значимими аргументи теїстичного антиреалізму І. Канта, який підтверджує те, що людина справді не Бог; а, з іншого, аналогічне твердження С. К'єркегора про те, що існування – це тільки система для Бога. Виходячи із цього, М. Вестфаль доходить до наступного висновку: «наші кращі теорії на сьогоднішній день, в тому числі теологічні, в самій їхній структурі, а не тільки в деталях, є помилковими ...» (Westphal 1993: 167, 176).

Проблеми, порушені в «герменевтиці конечності» св. Павлом і С. К'єркегором, розрізнення І. Кантом космо-теології та онто-теології, визначення М. Гайдеггером усієї історії за-

хідної метафізики онто-теологічною, знайшли сучасне вираження в постекзистенціалістській, постмодерністській інтерпретації релігії М. Вестфала. Змішування рис онтології і теології, тобто, філософського дискурсу про Буття і богословського дискурсу про Бога, на його думку, призводить до онто-теології, яка постулює виявив власної присутності як абсолютно-го сенсу і абсолютної істини. Для М. Вестфала це вияв «гордині людського розуму», завдяки якому філософи і теологи прагнуть «зазирнути за Боже плече» (Westphal 1997: 52).

ЛІТЕРАТУРА ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Проблема поєднання діаметрально протилежних поглядів Гегеля й С. К'єркегора у філософії М. Вестфала ґрунтовно висвітлюється у статті Вільяма Десмонда (докладніше див.: DESMOND, W. (2009): *Despoiling the Egyptians – Gently: Merold Westphal and Hegel in Gazing Through a Prism Darkly: Reflections on Merold Westphal's Hermeneutical Epistemology* [B. Keith Putt, ed.]. – New York: Fordham University Press, p. 20 – 34.
2. РАЙДА К. Ю. (2014): *Історико-філософське дослідження постекзистенціалістського мислення*. – К.: Український Центр духовної культури.
3. РАЙДА К. Ю. (2009): *Екзистенціальна філософія. Традиція і перспективи*. – К.: Видавель «Парапан».
4. СОЛОВІЙ Р. (2013): Проект Мерольда Вестфала та його внесок у формування герменевтики християнської спільноти у контексті постмодерну. *Філософська думка. Sententiae. Спецвипуск IV. Герменевтика традиції та сучасності у теології та філософії*. – Вінниця: ВНТУ, с. 133 – 144.
5. СОЛОВІЙ Р. *Рецепція ідей «герменевтики підозри» Поля Рікера у філософії релігії Мерольда Вестфала* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.academia.edu/7727254>
6. СОЛОВІЙ Р. (2014): *Виникаюча церква*. – Черкаси: Коллоквиум.
7. Тут М. Вестфаль використовує слово «powers», яке може бути перекладене і, як «сила», і як «релігійний екстаз».
8. PUTT, K. (2009): *The Benefit of the Doubt: Merold Westphal's Prophetic Philosophy of Religion. Gazing Through a Prism Darkly: Reflections on Merold Westphal's Hermeneutical Epistemology* [B. Keith Putt, ed.]. – New York: Fordham University Press, p. 1 – 19.
9. RAHNER K. (1969): *Hearers of the Word*. – New York: Herder and Herder.
10. SLAATTE, H. A. (1971): *The paradox of existentialist theology*. New York: Humanities Press.
11. Soren Kierkegaard's Journals and Papers, ed. and tr. by H.V. Hong and E.H. Hong, vol. 1: A-E. – Bloomington and London: Indiana University Press, 1967. – 572 p.
12. WESTPHAL, M. (1993): *Christian Philosophers and the Copernican Revolution*, in *Christian Perspectives on Religious Knowledge*, eds. C. Stephen Evans and Merold Westphal. – Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, p. 161 – 179.
13. WESTPHAL, M. (1997): *Positive Postmodernism as Radical Hermeneutics*, in *The Very Idea of Radical Hermeneutics*, ed. Roy Martinez. – Atlantic Highlands: Humanities Press, p. 48 – 63.
14. WESTPHAL, M. (1984): *God, Guilt, and Death: An Existential Phenomenology of Religion* (Studies in Phenomenology and Existential Philosophy). – Bloomington: Indiana University Press.
15. WESTPHAL, M. (1992): *Hegel, Freedom, and Modernity*. – New York: State University of New York Press.
16. WESTPHAL, M. (1979): *History and Truth in Hegel's Phenomenology*. – Atlantic Highlands: Humanities Press.
17. WESTPHAL, M. (1987): *Kierkegaard's Critique of Reason and Society*. Macon, GA: Mercer University Press.
18. WESTPHAL, M. (1993): *Suspicion and Faith The Religious Uses of Modern Atheism*. – Grand Rapids, Mich.: William B. Eerdmans Publishing Company.

ADDRESS & ©

Сергій ШЕВЧЕНКО, кандидат філософських наук
докторант, відділ історії зарубіжної філософії,
Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4/327
01001, Київ,
Україна
slfilosof@gmail.com

7. PEDAGOGIKA

ПУТИ ОПТИМИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНО ОРИЕНТИРОВАННОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Светлана БОДНАР

Одесса, Украина

VYSVĚTLIVKA: Článek se věnuje otázce výuky cizího jazyka u studentů ekonomických oborů. Konstatuje, že pokročilé zvládnutí cizího jazyka potřebné k osvojení odborných znalostí záleží na rozvinuté slovní zásobě. Všimá si rovněž psychologických zvláštností zvládnání cizí slovní zásoby. Proces učení se skládá ze čtyř vzájemně propojených částí: vnímání, pochopení, zapamatování a použití jazykových jevů v praxi. Studie předkládá návrh způsobu osvojování cizojazyčných lexikálních jednotek, který je založen na kognitivní učební taktice a optimalizuje proces studia cizího jazyka. Bere v potaz kognitivní taktiku spojování slov do určitých skupin za účelem snazšího zapamatování a techniky sémantizace ekonomických termínů. Text poukazuje na potřebu zapojit do výuky anglické ekonomické terminologie kognitivní osvojování jazykového materiálu a zapojit studenty do procesu vědomého ovládnutí učebních strategií při studiu cizího jazyka.

Klíčová slova: výuka cizích jazyků; způsoby optimalizace vyučovacího procesu; studenti ekonomických oborů; anglická odborná terminologie.

ANNOTATION: The article reveals the problem of foreign language training the students majoring in Economics and Business. It is stated that reaching the advanced level of foreign language applying for professional knowledge realization depends greatly on the well-developed vocabulary of future specialists. The psychological peculiarities of foreign language lexical material learning are under study in the article. The learning process consists of four interconnected parts: perception, comprehension, memorizing and application of language phenomena into practice. The ways of learning foreign language lexical units that optimize the process of foreign language studying are based on the cognitive learning tactics presented in the paper. Taking into account the cognitive learning tactics the ways of combining words into definite groups for their better memorizing and the techniques of economic terms semantization which are recommended to use at class are brought to light in the article. Thus, the article underlines the necessity of conducting special work on teaching English economic terms to students which emphasizes the cognitive learning of foreign language material and involving students into the activity of conscious mastering foreign language learning strategies.

Key words: foreign language teaching; ways of teaching process optimization; students majoring in Economics and Business; English professional terminology.

АНОТАЦІЯ: У статті розглядається проблема іншомовної підготовки студентів економічних спеціальностей. Констатується, що досягнення рівня вільного володіння іноземною мовою у реалізації та здобуванні професійних знань значною мірою залежить від достатнього словникового запасу майбутніх фахівців. Досліджуються психологічні особливості засвоєння іншомовного лексичного матеріалу. Даний процес складається з чотирьох взаємопов'язаних ланок: сприйняття, осмислення, запам'ятовування і застосування досліджуваних мовних явищ на практиці. Представлені шляхи засвоєння іншомовної лексики, що оптимізують вивчення іноземної мови, та базуються на когнітивній тактиці навчання. Запропоновано способи групування лексичної інформації для кращого її запам'ятовування і прийоми семантизації термінологічної лексики економічної спрямованості, які рекомендується використовувати в процесі заняття. Стверджується необхідність проведення спеціальної роботи з навчання англomовної економічної термінологічної лексики, яка акцентує увагу викладача на осмисленому засвоєнні студентами іншомовного матеріалу та залученні студентів до усвідомленої діяльності з оволодіння стратегіями навчання іноземної мови.

Ключові слова: навчання іноземної мови; шляхи оптимізації навчання; студенти економічних спе-

ціальностей; англомовна професійно-орієнтована термінологія.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время, в эпоху всестороннего развития экономических отношений и повсеместных реформ, как никогда важна коммуникация в области экономики между украинскими и зарубежными компаниями, которая осуществляется на языке международного общения. Поэтому одной из насущных задач подготовки высококвалифицированных специалистов является их обучение иностранным языкам. Причем необходимо констатировать, что достижение должного уровня владения и использования иностранного языка в значительной мере зависит от достаточности и полноты словарного запаса будущих специалистов. Именно поэтому внимание многих преподавателей направлено на поиски путей расширения словарного запаса обучаемых в процессе овладения ими иноязычной речью.

Проблема обучения иноязычной лексике и находится и в центре внимания многих исследователей.

На важность работы с лексикой в процессе изучения иностранного языка указывается в исследованиях И. Бим, Б. Брандта, В. Бухбиндера, Н. Гез, Ю. Гнаткевича, И. Грузинской, К. Гюнтера, Г. Климентенко, Е. Пассова, И. Рахманова, В. Скалкина, С. Шатилова и др.

Различным аспектам обучения лексике иностранного языка посвящено значительное количество работ: отбору иноязычной лексики (Е. Анурина, Л. Герман-Прозорова, А. Головачева, М. Григорьева, В. Кондратьева, Г. Костерин, Е. Розанов, Н. Угрюмова и др.); проблемам усвоения лексики (М. Бурлаков, Ю. Гнаткевич, Б. Чуйков, А. Шапов, Г. Харлов, П. Яхно и др.); обучению свободным словосочетаниям (А. Алл, В. Володина, М. Ерешко, В. Крафт, О. Тарнопольский, С. Тер-Минасова и др.), обучению устойчивым сочетаниям (К. Балабуха, В. Усата, А. Подосинникова).

Не осталось без внимания и обучение лексики разнопрофильных специалистов. Так, К. Митрофанова, О. Петрашук изучали процесс усвоения англоязычной профессиональной лексики будущими врачами; А. Посохова – будущими юристами; И. Липская и С. Логвинова способствовали расширению словарного запаса будущих филологов; В. Терещук формировала англоязычную лексическую компетенцию у будущих пожарников; В. Борщовецкая, Е. Мирошниченко, Ю. Семенчук обучали англоязычной профессиональной лексике студентов-экономистов.

Однако, невзирая на значительный вклад в процесс обучения студентов иноязычной лек-

сике вышеперечисленных авторов, проблема владения студентом достаточным арсеналом иноязычных лексических средств для беспрепятственной коммуникации решена не в полной мере, что логично и подводит нас к определению цели статьи.

Таким образом, цель исследования заключается в теоретическом обосновании и практической разработке путей оптимизации процесса обучения будущих экономистов англоязычной профессионально ориентированной терминологии.

Объектом исследования выступает процесс обучения студентов экономических специальностей англоязычной лексике, предметом – методы и приемы обучения студентов экономических специальностей англоязычной профессионально ориентированной терминологии.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДИКА

Следует отметить, что в контексте обучения английскому языку студентов экономических специальностей наиболее актуальной задачей является овладение ими специальной терминологией, а также формирование навыков и умений использовать специализированную лексику в процессе выполнения учебных профессионально ориентированных заданий, которые направлены на развитие способностей к общению на иностранном языке в реальных производственных ситуациях.

Рассмотрим понятие «термин и терминология» более детально. Традиционно термин трактуется как «слово, точно обозначающее какое-либо понятие, применяемое в науке, технике, искусстве, в основном однозначное, не обладающие экспрессией, входящее в состав только одной терминологии» (Розенталь, Теленкова 1985: 357). Однако сегодня в связи с интенсивным развитием науки и техники многие термины изменили свою однонаправленность и могут входить в различные терминологические системы (например, понятие «operation» – в медицине, финансовой области, военном деле).

В когнитивном терминоведении понятие «термин» определяется как «динамическое явление, которое рождается, формируется и углубляется в процессе познания, процессе перехода от концепта – мыслительной категории – к вербализированному концепту, связанному с той или иной теорией, концепцией, осмысляющей определенную область знания и деятельности. В связи с историческим характером процесса познания и закрепления знания поня-

тие «термин» получает новое определение как вербализированный знак (лексическая единица того или иного языка, используемого для специальных целей в рамках естественного языка), который может иметь несколько вариантов, зависящих от выбранной теории и степени глубины знания (Лейчик 2007: 21 – 22).

Под англоязычной терминологической лексикой экономической направленности мы понимаем общеэкономические термины (manager, book-keeper, investor), узкоспециализированные термины: лексикону характерную для употребления в кругу банкиров, аудиторов, бухгалтеров (balance sheet, current assets, financial statement), устойчивые терминологические обороты (to run the company, a parent company), выражения профессиональной направленности (double-entry book-keeping), профессиональные идиомы (a bear market, a bull market), вербальное выражение цифровых экономических показателей (the loan was made at six percent interest per annum, one third of profit), аббревиатуры деловой английской речи (CEO - Chief Executive Officer, MD - Managing Director, WTO - World Trade Organization), терминологические неологизмы, отражающие преобразования в сфере экономики и бизнеса (goldilocks economy – временное состояние экономики, характеризующееся стабильным темпом роста и низким уровнем инфляции) и т. д.

Отметим, что для эффективного усвоения студентами иноязычной терминологической лексики, необходимо исследовать и психологические особенности усвоения иноязычного материала, которые способствуют формированию иноязычного мышления студентов, расширения их интеллектуальных возможностей при усвоении и запоминании лексических единиц.

Как известно, процесс усвоения состоит из четырех последовательных психолого-педагогических действий: I) восприятия новой информации; II) осмысления полученных знаний; III) запоминания изучаемого материала; IV) применения знаний в постепенно-усложняющихся условиях: от учебных к реально-производственным. Рассмотрим каждый из названных психолого-педагогических процессов подробнее.

I. Восприятие представляет собой отражение предметов и явлений действительности в совокупности их отдельных свойств, действующих в данный момент на органы чувств. Всякое осмысленное восприятие включает в себя узнавание предметов или явлений, т. е. отнесение их к отдельным категориям из встречавшихся в прежнем опыте. В процессе восприятия информации участвуют несколько

органов чувств, образуются сложные условно-рефлекторные связи, являющиеся их физиологической основой. В результате преобладания определённых групп нервных связей, возникает избирательность восприятия, т. е. преимущественные выделения одних объектов или их свойств и признаков предметов и понятий по сравнению с другими (Мижериков 1998: 76).

Восприятие иноязычной информации должно осуществляться с участием максимально возможного числа анализаторов. П. Линдслей (2002: 490) подчеркивает, что “воздействие на каждый из них оставляет в коре головного мозга определённый след, способный к задержанию воздействующего сигнала”. “Если же такие сигналы будут поступать в кору головного мозга из разных источников, длительность их задержания будет увеличиваться пропорционально биологическим способностям человека к их восприятию. Восприятие человека представляет собой в действительности единство чувственного и логического, чувственного и смыслового, ощущения и мысли”, говорит С. Рубинштейн (2009: 239). Иноязычную информацию воспринимать легче, когда мы не только слышим, но и видим, повторяем и записываем. В таком разноплановом методическом аспекте, утверждает Р. Мартынова и Л. Добровольская (2011: 33): “человек не только механически повторяет услышанное, но и анализирует его значение, сравнивает новые знания с уже имеющимися, приходит к определённым лингвистическим умозаключениям, т. е. задействует весь имеющийся у него психологический умственный аппарат”.

II. Осмысление определяется Э. Азимовым как процесс восприятия и понимания информации, который включает три этапа: разделение материала на смысловые группы; выделение смысловых опор и смысловых вех; осуществление эквивалентных замен путем превращения вербальной информации в образную (процесс перекодирования информации) [1]. Осмысление любой информации прежде всего характеризуется её обширным сопоставлением с ранее усвоенной. То есть, можно сказать, что осмысление новой иноязычной информации – это её глубокое понимание на основе сопоставления с ранее приобретёнными иноязычными знаниями.

III. Однако, несмотря на то, как бы хорошо ни был воспринят и осмыслен учебный материал, для его прочного усвоения необходима специальная работа, которая состоит в запоминании слов, словосочетаний, фраз. Запоминание – это способность памяти, которая обеспечивает сохранение материала, важнейшее

условие дальнейшего закрепления приобретенных знаний. Э. Азимов подчеркивает, что успешность запоминания зависит в первую очередь от возможности включения нового материала в систему уже существующих осмысленных связей [1]. “Запоминание любой информации, в том числе и языковой, должно осуществляться с помощью её многократного разноаспектного повторения”, отмечает Р. Мартынова и Л. Добровольская (2011: 35) в разных видах деятельности: в чтении, письме, говорении и произношении, аудировании, которые в совокупности ведут к её запоминанию.

IV. Последний этап процесса усвоения – это применение воспринятого, осмысленного и запомнившегося материала в постепенно усложняющейся речевой практике: от учебной к реально-коммуникативной. Значимость данного звена особо важна, утверждает А. Романюк (2012: 71), т. к. “обучаемые не только видят реальные практические результаты своей учебной деятельности, но и эмоционально выражают свои мысли средствами изучаемого языка, что навсегда запечатляется в их памяти”.

Что касается обучения лексики иностранного языка, необходимо констатировать, что для многих студентов неязыковых факультетов главной проблемой является процесс усвоения новых иноязычных слов, не составляют исключения и студенты экономических специальностей, тем более, что занятия по иностранному языку у них проходят всего лишь один - два раза в неделю. Для того, чтобы действительно выучить и не забыть учебный материал, нужно обеспечить его эффективное восприятие, осмысление, переход из кратковременной в долговременную память и последующий своевременный вызов нужной информации из памяти. Для этого необходимо, чтобы вся подаваемая информация была определенным образом препарирована, структурирована, сгруппирована, и задействованы все каналы поступления информации (зрительный (словесно-логический, образный), слуховой (фонемный), логический, эмоциональный).

Представим примеры группировки лексической информации: 1) смысловые блоки – словосочетаниями или фразами (insurance agent, insurance broker, insurance policy); 2) системные блоки – выражающие однотипные отношения (например, для выражения категории направление в английском языке существует много предлогов, и для лучшего усвоения материала надо составить для себя объединяющую схему: in - «в», into - «внутри», to - «двигаясь по направлению к», towards – «к»;

3) тематические блоки – заучиваются слова, относящиеся только к этой теме (например, тема «Деньги»: money, counterfeit money, black money, currency); 4) рифмованные блоки – слова заучиваются группами/сочетаниями, в основе которых лежит рифма (East or west home is best; a penny saved is a penny earned; all is well that ends well); 5) эмоциональные блоки – создают эмоционально-окрашенный образ слова/словосочетания и удерживают их в памяти благодаря яркой картинке-образу (a bull market, a monkey business).

Что касается каналов поступления информации, то во время занятия необходимо построить урок так, чтобы задействовать как можно больше таких каналов: представить новую терминологическую лексическую единицу вербально, прочитать ее, записать, произнести, прослушать, снабдить картинкой, срифмовать, и если получится, создать тематическую карту.

Одним из эффективных путей усвоения иноязычной лексики, оптимизирующих изучение иностранного языка, является когнитивная тактика обучения, которая основывается на отношениях между словом, понятием и мыслительной деятельностью человека. Основа стратегии когнитивного обучения – «предпочтительнее учить тому, как учиться, а не обучать отдельным понятиям и навыкам». Т. Табаченко отмечает, что когнитивное обучение призвано развивать такие познавательные способности студентов, как стремление узнавать новое, самоорганизовываться, структурировать изучаемый материал, активизировать процесс мышления, развивать творческие способности [10]. К когнитивной тактике обучения иностранного языка относятся способы восприятия, запоминания, переработки и использования языковой и речевой информации. “Их целесообразно разделить на две группы: а) оптимизирующие усвоение лексики, грамматики и фонетики; б) облегчающие процессы овладения видами речевой деятельности, в которых реализуется любое общение (говорение, письмо, аудирование, чтение)”, пишет Н. Бориско (2001: 62).

Остановимся на приемах семантизации терминологической лексики экономической направленности, которые рекомендуется использовать в процессе занятия. Семантизация слов с помощью: 1) слов родного или другого иностранного языка (manufacture – мануфактура, free - свободный, фривольный); 2) интернационализмов – слов греческого или латинского происхождения, которые есть во всех европейских языках (management, organization, business); 3) контекста или ситуации общения в сочетании с фоновыми знаниями, которыми

студент уже владеет (например, во фразе «The history of Sotheby's may be traced to 1744» не известно слово «traced», но поскольку речь идет об основании компании, то по контексту можно догадаться, что история возникновения компании берет начало еще в 1744); 4) сопровождающей наглядности – фотографии, рисунка, схемы, таблицы, которые сопровождают тексты. Например, в заглавии статьи «Does a good business climate depend on the size of a company?» студентам не знакомо слово «size», но рассмотрев фотографии к тексту, которые демонстрируют разные по размерам компании, студенты могут понять, что речь идет о размере; 5) словообразовательных элементов – приставки и суффиксы имеют собственное значение. Например, приставки un-, in-, ir-, il-, mis- означают значение противоположное тому, что выражает корень (attentive - inattentive, communication - miscommunication); 6) законов образования сложных слов (commander-in-chief; editor-in-chief); 7) толкового словаря или лингвострановедческих комментариев – особенно, если слово не имеет эквивалента в родном языке (pound - the basic monetary unit of the UK, equal to 100 pence; shilling - a former British coin and monetary unit equal to one twentieth of a pound or twelve pence). Комментарии могут быть единичными, системными, комплексными. Единичный комментарий используется для семантизации отдельных лексических единиц в их основном значении (City – исторический центр Лондона, сегодня финансовый и деловой центр Великой Британии). Системный комментарий раскрывает значения слов, объединенных одним родовым понятием. Основной чертой этого приема является присутствие общей и выделение специальной характеристики слова, которое семантизируется. (Так, слово “euro” можно дать в одном ряду со словом “dollar”. Родовым понятием для них является словосочетание «national money»). Комплексный комментарий используется для семантизации тематической лексики. Так, при обсуждении темы «Знакомство с иностранной компанией» могут изучаться такие подтемы, как история создания компании; структура компании; формы бизнеса, конкуренция в мире бизнеса.

Изучая экономическую лексику необходимо уделить особое внимание терминологической синонимии, которая занимает важное место в экономической терминологической системе. Студенты в текстах для чтения часто встречаются с синонимическими терминами, которые используют как взаимозаменяемые. Однако следует помнить, что в английском языке существуют терминологические дублиеты,

которые имеют одно толкование и могут употребляться один вместо другого (accomodation bill, accomodation paper, proforma bill – дружеский вексель), и просто пары синонимических терминов, между значениями которых существуют различия, что и отражается в дефинициях этих понятий (долг – 1) obligation (an act or course of action to which a person is morally or legally bound; 2) debt (a sum of money that is owed or due)). Если такое явление имеет место в изучаемых материалах, то обязательно надо на это обращать внимание и разрабатывать для студентов задания на понимание различий между изучаемыми терминами, в которых будет четко проведена грань между вариантами их употребления.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Эффективность предложенных методических действий по обучению студентов экономических специальностей англоязычной терминологической лексике проверялась в процессе формирующего эксперимента, который был проведен в Одесском институте финансов Украинского государственного университета финансов и международной торговли со студентами 2 курса факультета «Финансы и кредит» на основе разработанного нами экспериментального учебника «English in the business sphere of communication» [11]. Данные, полученные в результате этого эксперимента, показали, что лексический аспект речи студентов экспериментальных групп оказался значительно выше в конце, чем в начале работы. Это подтверждается снижением лексических ошибок с 25 у первой группы и 27 у второй на 13 и 14 соответственно. Двадцать один студент из двадцати семи (1 группа), то есть 77%, и двадцать студентов из двадцати пяти (2 группа), то есть 80%, продемонстрировали высокий и средний уровень владения терминологической лексикой. Таким образом, полученные результаты дают основания считать предложенные пути оптимизации процесса обучения будущих экономистов англоязычной терминологической лексики рациональными.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Все вышеперечисленное подтверждает необходимость широкого внедрения предложенных путей оптимизации процесса обучения англоязычной терминологической лексике будущих экономистов в существующий учебный процесс, что несомненно в более высокой степени обеспечит осмысленное усвоение студентами иноязычного материала и улучшит вовлечение студента в осознанную

деятельность по овладению стратегиями обучения иностранного языка.

ЛИТЕРАТУРА И ИНФОРМАЦИОННЫЕ ИСТОЧНИКИ

1. АЗИМОВ, Э. (2009): *Новый словарь методических терминов и понятий*. Москва: ИКАР.
2. БОРИСКО, Н. (2001): *Сам себе методист или советы изучающего иностранный язык*. Киев: Фирма «ИНКОС».
3. ЛЕЙЧИК, В. (2007): *Терминоведение: предмет, методы, структура*. Москва: издательство ЛКИ.
4. ЛИНДСЕЙ, П. (2002): *Психология памяти*. Москва: ЧеРо.
5. МАРТЫНОВА, Р., ДОБРОВОЛЬСКАЯ, Л. (2011): Психологические особенности лингвокоммуникативного этапа процессуальной интеграции профессиональной и иноязычной речевой деятельности. *Наука і освіта*, № 2, с. 32–41.
6. МИЖЕРИКОВ, В. (1998): *Психолого-педагогический словарь для учителей и руководителей образовательных учреждений*. Ростов-на-Дону: изд-во «Феникс».
7. РОЗЕНТАЛЬ, Д., ТЕЛЕНКОВА, М. (1985): *Словарь-справочник лингвистических терминов*. Москва: Просвещение.
8. РОМАНЮК, А. (2012): К вопросу об усвоении иноязычного языкового материала как средства выражения разговорной речи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса, № 4, с. 70-76.
9. РУБИНШТЕЙН, С. (2009): *Основы общей психологии*. СПб: Питер.
10. ТАБАЧЕНКО, Т. (2010): *Когнитивный подход к обучению в современном лингвистическом образовании* [online] режим доступа: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-20322.html>.
11. БОДНАР, С. В., МУШИНСЬКА, Н. С. (2014): *«English in the business sphere of communication» для студентів 2 курсу економічних спеціальностей*. Одеса: Освіта України.

ADDRESS & ©

доц. Светлана Боднар, кандидат педагогических наук,
кафедра социально-гуманитарных дисциплин
Одесский институт финансов
Украинский государственный университет финансов и международной торговли
ул. Бреуса, д. 43/1, 65017, Одесса
Украина
bodnsvet@mail.ru

8. AKADEMICKÝ ŽIVOT

S. KIERKEGAARD, JUBILUJICI-OPOŽDĚNÁ POCTA

Milan LUPTÁK, Jakub HOUDEK

Praha, Česká republika

ÚVOD

Velké romantické hnutí, které vzniklo jako reakce proti osvícenství a revolučnímu duchu 18. století, nalézalo nejvíce ohlasů v Německu. Duchovní nálada tam tehdy prostupovala vším: od hospodářství přes politiku k literatuře.

Zřetelného tvaru nabývá tento myšlenkový typ v německé romantické filosofii.

V teorii poznání upřednostňují romantikové konkrétno před abstraktnem a vedle rozumu pokládají za nástroj poznání rovněž cit a vůli. Osvícenské přečeňování objektivitu a intelektualismu střídají důrazem na subjektivitu a voluntarismus. Iracionální poznávací schopnost nalézají ve svém nitru, ať už ji nazývají intuicí či duchovním názorem. Jedná se o logickou sankci okamžitého, neanalyzovaného stavu vědomí danou metafyzickým názorem, provázeným neotřesitelnou představou o jeho absolutní pravdivosti (Tvrdý 1947: 310).

Nepoznatelná Kantova „věc o sobě“ se jim tudíž vyjevuje naráz a zcela jasně.

Pro platnost svého subjektivistického poznání hledají romantici argumenty nejčastěji v psychologii a jejich analýzy vynikají množstvím bystrých postřehů.

Nejen, že nehledají oporu pro své názory ve vědě, ale často ji podceňují až zavrhnou a obrací se raději k umění a k náboženství, které jsou jejich myšlenkové orientaci bližší. Právě z náboženské metafyziky vyvěrá romantický aristokratický individualismus, který přerůstá ve společenský ideál. Německá romantika tak přeje i názorům doposud potlačovaným.

Ve Skandinávii vrcholí romantická filosofie v díle dánského myslitele, kazatele a esejisty Sorena Kierkegaarda (5.5. 1813 – 11.11. 1855). Prudká a vášnivá povaha jej disponovala především k řešení náboženského problému, jak jej zformulovala právě romantika.

VÝSLEDKY A DISKUSE

Sørenu Kierkegaardovi se dostalo velmi přísné výchovy. Po otci zdědil náboženskou těžkomyšlnost. Vinou pesimismu a nedostatku sebedů-

věry dokonce zrušil zasnoubení s milovanou dívkou, čímž si navíc vysloužil nevoli kodaňského měšťanstva. Brzy se stal vyděděncem a psancem, podle Ibsena jej tenkrát označovali za „nepřítele lidu“. Svému okolí nicméně nezůstal nic dlužen. Prohlašoval, že evropská civilizace spěje k zániku. Podobně, jako jeho předchůdce Blaise Pascal (Pascal 1973: 166), postrádal ve své době sebe-menší stopu upřímnosti a entuziasmu. Obzvláště kriticky se stavěl k soudobé náboženské vlažnosti a takzvané „sváteční víře“ svých současníků.

Již v sedmnácti letech začal studovat teologii, ale postupně obracel pozornost spíše k filosofickým otázkám. O deset let později obhájil diplomovou práci „O pojmu ironie“. Účtuje s pojetím ironie jako nezávazné hry a razí pojem „ironie sókratovské“, výrazového prostředku, který naopak závažnost života zdůrazňuje. Samotného Sókrata označil za „existenciálního myslitele“, tedy toho, kdo vkládá do filosofické reflexe celou svou existenci.

Kierkegaard zná jen subjektivní pravdu, kterou každý člověk dosvědčuje celým svým životem. Zde se vrací k Fichtově volbě hlediska podle vnitřního rozhodnutí. Ve spise „Enten-Eller“ (Buď-anebo) z roku 1843 zdůrazňuje Kierkegaard právě tuto subjektivitu pravdy a ostře napadá Hegelovu racionalistickou filosofii usmíření protikladů a proti jeho kvantitativní dialektice klade dialektiku kvalitativní, která chápe protiklady v celé jejich nesmiřitelnosti. Objektivní pravda neexistuje nejen proto, že postrádá sebemenší význam pro jednotlivce, ale i z důvodu absence návaznosti dějů, na které by mohla stavět rozumová opora jednotlivých rozhodnutí člověka. Kierkegaarda lze tudíž zařadit mezi krajní iracionalisty a individualisty.

Namísto rozumových pravd je třeba hledat pravdy, nezbytné pro životy jednotlivců. V tomto slova smyslu je třeba hledat „svoji pravdu“. Jednotlivé lidské bytosti zde stojí proti všezahrnujícímu hegelovskému systému. Sám Hegel podle Kierkegaarda zapomněl, že je také člověkem.

Obecně přijímané pojetí lidské přirozenosti Kierkegaarda nezajímá. Podstatná je pro něj pouze existence jednotlivců. Svou existenci člověk zakouší především v okamžiku rozhodující volby,

takové, vůči níž nelze zaujmout akademické stanovisko. Například otázka pravdivosti křesťanství spadá v jedno s otázkou smyslu lidské existence.

V díle „Stadier paa Livets Vei“ (Stadia životní cesty) Kierkegaard rozlišuje v životě člověka tři stadia: estetické, etické a náboženské.

Estetický člověk je plně oddán honbě za požitkem, což nejednou vede k pocitu prázdnoty, provázenému úzkostí, která může člověka pohnout ke „skoku víry“, tedy posunu do náboženského stadia. Kdo se ke skoku víry neodhodlá, tomu zbývá stadium etické, spočívající v důsledném uplatňování morálních měřítek (zde se Kierkegaardovo pojetí nalézá v sousedství Kantova morálního imperativu).

Ze srovnání křesťanství soudobého a prvotního Kierkegaardovi (v díle z roku 1855 „Oka-mžik“) vyplývá, že novozákonní křesťanství v současnosti neexistuje (Tvrđý 1947: 342).

Střídání životních stadií Kierkegaard reflektuje i jinde. V knize „Bázeň a chvění“ (Frygt og Bæven) z roku 1843 přichází s výkladem starozákonní látky o Abrahámovi: obětování Izáka nepředstavovalo pouze zkoušku víry, ale rovněž paradox, v němž Abrahám univerzální etickou normu vztahu otce k synovi přemáhá jako pokušení. Z etického hlediska je oběť vraždou, z hlediska náboženského skutkem víry; šílenstvím, které nenachází úlevu ani ve sdělení ani v řeči (Formánková 1969: 74).

Vidíme tedy, že Kierkegaard pokládá víru za paradox a odmítá její interpretaci v kategoriích vědy. Z křesťanského hlediska činí poslušnost Bohu Abraháma praotcem víry. Židovská tradice takovéto pojetí podle Kierkegarda odmítá, proč, to tehdy nerozváděl aby neposílil nastupující anti-semitismus (Králík 2013: 350).

Víru člověk nevlastní, nýbrž o ni zápasí a proto může v plné míře pochopit Abraháma jen křesťan.

Z „Bázně a chvění“ vyčteme, proč musel Abrahám poslechnout: poněvadž záná zkouška nemůže být dostatečně těžká, žádá-li si ji samotný Bůh. Sám Kierkegaard přitom dobře věděl, co obnáší ztráta blízkých: jeho matka, sestra a dva bratři zemřeli, když mu bylo 21 let.

Dílo „Pojem úzkostí“ (Begræbet Angest) z roku 1844 chápe úzkost jako závrať svobody. Jde o časovou kategorii: proviníme-li se, zakoušíme úzkost, že provinění zopakujeme. Kierkegaard nevidí totiž protiklad svobody v nutnosti, nýbrž ve vině. Úzkost kráčí ruku v ruce s hříchem a tudíž se kumuluje v dějinách lidstva.

Roku 1846 publikuje Kierkegaard úvahu „Současnost“. Člověk se touží vyhnout bolesti a krizi rozhodnutí a proto se snaží problémy objektivizovat. Pravda ovšem spadá v jedno se subjektivitou a sám Bůh je subjekt, existující pouze pro subjektivitu. V pravdě je ten, kdo se vroucně modlí. Kierkegaard zde pojímá existenci jako

ustavičné úsilí a rozpracovává rovněž pojem niternosti (Kierkegaard: 1969: 17-22).

Vedle pseudonymních děl vytvořil Kierkegaard během 40. let 19. století rozsáhlé deníkové dílo a takzvané nábožensko-vzdělávací řeči, kterých si sám autor vysoko cenil. Posledními slavnými knihami jsou „Nemoc k smrti“ (Sygdommen till Døden) a „Cvičení v křesťanství“ (Indøvelse i Christendom) z roku 1849 respektive 1850, které vyvolaly odpor oficiálních církevních autorit.

Kierkegaard má za to, že podmínkám běžné existence uzpůsobené historické křesťanství zapomnělo na Boha, pokud se jej rovnou nezřeklo. Pohybuje se „v mezích možností“ v představě, že to Bohu musí stačit a tím - v Kierkegaardových očích - zrušilo Boha.

Sám Kierkegaard se nepokládal ani za filosofa v tradičním slova smyslu, ani za náboženského vůdce či proroka. Pokládal se za „autora“. Nepasoval ani k dobové, romantické představě génia. Jeho dílo neklouže po povrchu moderní společnosti s jejím triviálním pojetím lidských dramát, záměnou všeobecnosti a lidské vzájemnosti za průměr. „Křesťanským vzorem“ je pro Kierkegarda mučedník či apoštol. Samotnému Kierkegaardovi se však za života pozornosti nedostalo a do obecného povědomí vešlo jeho dílo až po autorově smrti. Na tom, zda existenciální filosofie pokoří filosofii spekulativní, či zda se Kierkegaard stane „učitelem lidstva“, nicméně nezáleží. Bůh, kterému je vše možné, nikoho k ničemu nenutí a pravda na nikoho neútočí. Bůh stvořil člověka k obrazu své svobody. Padlý člověk, okusivší ze stromu poznání, se boží pravdě brání pravdami konvence a nutnosti.

Kierkegaard se neobrací ani k rozumu, ani k morálce, nýbrž k Absurditě a k Víře, které skýtají pozehnání odvaze. Jeho nesouvislé texty jsou hlasem volajícího na pošti o hrůzách nicoty, která si podrobila padlého člověka (Šestov 1997: 92-95).

Oslavy dvoustého výročí narození Sorena Kierkegarda doprovázelo množství významných mezinárodních konferencí na všech místech planety.

Zlatý hřeb jubilejního roku představovala nepochybně akce Kodaňské univerzity z 6. - 8. května 2013, následovaná IV. mezinárodním symposiem k dílu S. Kierkegarda v Lublani 12. - 16. května téhož roku, VII. mezinárodní konferencí pod egidou Kierkegaard Library St. Olaf College ve státě Minnesota (USA), vědeckou konferencí Centra filosofické antropologie a religionistiky v litevském Vilniusu, mezinárodním symposiem na půdě Australské katolické university v Sydney 16. - 17. srpna 2013 a řadou konferencí ve Washingtonu, Torontu a Brazílii. Pozoruhodné konference proběhly též ve Stockholmu, Bruselu a několika německých universitách.

Tato celosvětová šňůra akademických událostí

vyvrcholila ve dnech 3. - 4. prosince roku 2013 v Kyjevě vědeckou konferencí „Søren Kierkegaard a naše doba: problémy a perspektivy rozvoje současné filosofie a religionistiky“, společně pořádaná Filosofickým ústavem H. S. Skovorody Národní akademie věd Ukrajiny v Kyjevě, Hong Kierkegaard Library St. Olaf Coleege a řadou dalších pracovišť včetně Středoevropského výzkumného ústavu Sorena Kierkegaarda ve slovenské Nitře.

Rozmanitá tematika těchto konferencí představila paletu přístupů ke kierkegaardovskému odkazu v jednotlivých zemích. V tomto směru vynikne přínos právě kyjevského setkání s určující rolí Filosofického ústavu ukrajinské akademie věd. Kierkegaardovské bádání má na Ukrajině úctyhodnou tradici. Za koryfeje lze pokládat zakladatele kodaňského Centra výzkumu idejí S. Kierkegaarda, Gregora Malantchuka (1902 – 1978), světově proslulého badatele ukrajinského původu. Roku 1997 si ukrajinská věda připomněla 95. narozeniny tohoto významného krajana, čímž podnítila další badatelské úsilí v jeho oboru. Mezi nejvýznamnější současné kierkegaardovské badatele patří nestor ukrajinské filosofie Ihor Byčko, jehož přednášky v 70. a 80. letech minulého století představovaly pro mne a mé kolegy, slovy básníka Někrasova, „paprsek světla v temném carství“. V Byčkových stopách kráčí jeho žák Konstantin Rajda, vedoucí pracovník Filosofického ústavu H. S. Skovorody, dále S. Ševčenko, V. Malachov, I. Karivec, S. Holotin, S. Taranov, H. Jemeljanenko, O. Brodeckyj, I. Pasičnyk a další.

Většina uvedených autorů prezentovala výsledky své práce právě na výše zmíněné konferenci. Zadání příspěvků nemohlo být širší: například srovnání pojetí základních kategorií existenciální filosofie v dílech J. P. Sartra, S. Kierkegaarda, M. Heideggera, J. Maritaina, A. Camuse, L. Šestova, N. Berďajeva, F. Dostojevského a dalších (není bez zajímavosti, že Jean-Paul Sartre navštívil koncem 60. let minulého století Kyjev a procházel se, obklopen davem obdivovatelů, kaštanovou alejí na Kreščatiky).

Patří se zmínit, že bohaté diskuse za účasti studentů kyjevských vysokých škol skýtaly vpravdě existenciální kulisu tehdy kulminující protesty na kyjevském „Euromajdanu“.

Referáty i diskuse se soustředily především na otázky postexistenciálního myšlení a jeho průniku do oblastí psychologie, kulturologie, fenomenologie, estetiky, etiky a zvláště pak sociologie. Více než filosofii se postexistenciální sociologie inspirovala absurdním dramatem (S. Beckett, E. Ionesco, J. Genet), studiem všedního života, zkoumáním vlastní zkušenosti (například zážitek dlouhodobého onemocnění) a chicagskou školou sociálních problémů. Postexistenciální sociologie rehabilitovala pojmy viny, starosti, odhodlání a především strachu v jejich sociologickém významu. Cílem

postexistenciální psychologie je zkoumání všech odstínů existence celistvého člověka v celistvé situaci v jeho přirozeném prostředí, což obnáší zaměření povýtce kvalitativního výzkumu na atypické životní situace a na statusově problémové či naopak výrazně vyhraněné skupiny (narkomani či alkoholici na jedné straně, televizní štáby či nemocniční personál na straně druhé). Za fasádou normality nenaleznete podle postexistenciálních sociologů chladně kalkulující individuuum, nýbrž bytost, poznamenanou strachy a úzkostmi.

Postexistenciální sociologie se také věnuje pocitu absurdity, který vzniká v souvislosti s proměnami moderních společností, v nichž se prokazatelně projevuje nemoc současného člověka: pocit ztráty smyslu v životě i jednání a pocit vlastní bezvýznamnosti. Prožitek absurdity vyplývá z konfliktu mezi proměnlivými životními podmínkami a neměnnými, rigidními normami a hodnotami. Selhávají rovněž vnitřní hodnotové regulativy a člověk ztrácí schopnost orientace ve vnějším světě a cítí se zahlcen událostmi. Pocit absurdity navíc umocňuje všudypřítomnost rozsáhlých a odlidštěných byrokratických struktur, nemožnost aktivně zasahovat do rozhodovacího procesu, rozpad tradičních hodnot a anonymita velkých urbanistických celků. Prostředkem boje proti absurditě se jeví být nadsázka, groteska, ironie včetně sebeironie a černý humor.

Pojem absurdity poslouží jako oslí můstek k tématu, kterým tuto připomínku Kierkegaardova jubilea uzavřeme. Do sborníku z výše zmíněné kyjevské konference přispěl též doktor Baba Tomomiči z Open University of Japan textem „Absurdity to Existence in Kierkegaard and Tanabe Hajime“ (Tomomichi 2014: passim), kde se zabývá vlivem dánského myslitele na jednoho ze zakladatelů japonské moderní filosofie, Tanabe Hadžimeho.

Pocit absurdity vyvěrá z lidské zranitelnosti a nepatrnosti, k němuž se u eticky založených lidí pojí pocit provinilosti. Škola zenového buddhismu nalézá východisko v sebezdokonalování prostřednictvím meditace. Této cestě vytýká Hadžime výlučný spoleh na „vnitřní sílu“, *džiriki*, a razí filosofický směr, který nazývá metanoetikou podle slova *metanoia*, tedy obrácení, japonsky *zange*. Nabízí se paralela s Kierkegaardovým „skokem víry“.

Na zkušenost vlastní bezvýznamnosti a hříšnosti má člověk odpovědět pokáním, oprostít se od vlastních předpokladů, předsudků a očekávání, ponořit se do stavu „prázdného bytí“, *kú-u*. Tento sebezápor, sebenegace, otevírá člověka působení „vnější síly“, *tariki*, srovnatelné s křesťanským pojmem Boží milosti. Poté vystřídá okamžik negace okamžik afirmace; přijetí sebe sama proměněného vnější silou. Zde Hadžime sahá ke křesťanské metaforice smrti a vzkříšení. Podobně, jako Boží milost, si ani *tariki* nelze zasloužit. Je ale třeba vyvinout úsilí k jejímu přijetí (Odin 1987: passim). I

Kierkegaard sice chválí Luthera za to, že postavil učení o spáse pouhou vírou a milosti zdarma dané proti dobové praxi odpustků, mechanickému přerozdělování – navíc za úplatu – „přebytečných zásluh Krista a svatých“ mocí Církve. Kárá ale dánskou státní církev za to, že zneužila nauku o spáse pouhou vírou k zanedbání etických a sociálních závazků (Henneberg 2009-2010: 119).

Vedle křesťanství a Kierkegaarda je stěžejním zdrojem Hadžimeho filosofie buddhismus čisté země. Jde o specificky japonské vyústění máhájánového směru v buddhismu. Máhájána počítá s existencí bódhisattvů, tedy bytostí, které dosáhly probuzení, čili osvobození od objektivních podmínek existence a vyvázání z cyklu přerozování. Vedeny soucitem se ale rozhodly zůstat ve světě a pomáhat trpícímu tvorstu. Jedním z bódhisattvů je též Amitábha, japonsky Amida, pán „Čisté země“, jakéhosi ráje. Věřící se obracejí k Amitábhovi o pomoc prostřednictvím modlitby, především opakováním jeho jména (zde někteří badatelé nalézají paralelu s křesťanstvím, zejména s pravoslavným duchovním směrem zvaným „onomatodoxie“, ve slovanském prostředí *imjaslavie*, spočívající v uctívání jména Ježíše Krista). Ten je po smrti uvádí do Čisté země, jejíž prostředí je nesrovnatelně příznivější pro dosažení probuzení, než ve zdejší svět. Stoupenci školy čisté země nemeditují méně usilovně, než jejich zenové protějšky, ale výsledné osvobození nepřičítají síle vlastní sebekázně a soustředění, nýbrž Amidově milosti. Mnohé z těch, kteří vejdu do Čisté země, vede Amidův příklad k tomu, aby se dobrovolně vrátili na svět a pomáhali svým bližním (Shi Wuling 2006: 1-6).

Obdobnou inspiraci lze pozorovat i v dřívějším období Hadžimeho tvorby, kdy rozpracoval svou logiku druhů (*šu no ronri*), dialektiku univerzálního (rod), partikulárního (druh) a individuálního (jednotlivce), která měla představovat rovněž jistou alternativu oficiální rasistické ideologii meziválečného japonského režimu. Postuluje existenci druhu (*šu*), který prostředkuje mezi univerzálním rodem (*rui*) a jednotlivcem (*ko*). Druh integruje všeplatné hodnoty lidského rodu a pragmatické úsilí jednotlivců o osobní prospěch. Platí, že žádný druh si nemůže nárokovat absolutní autoritu, která patří pouze rodu, jenž je nicméně bez prostřednictví druhu neuchopitelný. Žádná rasa, národ či kultura se nemůže ztotožnit s celkem lidstva a ostatní z něj vyloučit, jak tehdy činili japonští militaristé či národní socialisté v Evropě. Tím méně si může osobovat absolutní autoritu jednání jednotlivců, už proto, že se vždy odehrává ve společnosti a nemůže být tudíž beze zbytku individuálním. Odpovědnost a sebekázeň jednotlivce vůči druhu zde odpovídá „prázdné bytosti“, *ku-u*, z buddhismu a metanoetiky. Příslušnost k druhu na oplátku umožňuje napojení na všeobecné hodnoty (Tomomichi

2014: 114; Henneberg 2009-2010: 147-148).

ZÁVĚR

Metanoetika patrně vznikala současně s logikou druhů, ale autor ji ve strachu z režimu zveřejnil až po válce. V ovzduší rozvratu, šoku a deprese z porážky rezonovala s kromobyčejnou naléhavostí jak výzva metanoetiky k pokání, tak postulát lásky k národu, oproštěné od světovládných pretenzí, vlastní logice druhů. Podobně jako Kierkegaard, je i Hadžime myslitelem nejistoty a úzkosti, ale s jeho úzkostí koinciduje, pokud ji přímo nepředchází, úzkost a bezradnost celé společnosti, v tomto případě poraženého japonského národa. I proto se více soustředí na společenské otázky, než jeho dánský protějšek. Důraz na pokání, obrácení a zápas o víru je však oběma existencialistům společný a jejich dílu propůjčuje trvalý význam.

LITERATURA A INFORMAČNÍ ZDROJE

1. HENNEBERG, P. (2009-2010): *Faith and Grace in the Thought of Tanabe Hajime and Søren Kierkegaard*. Louvain-La-Neuve. Université catholique de Louvain, Institut supérieur de philosophie. Přístupné online: <http://dial.academielouvain.be/handle/boreal:68773>
2. Ideji Serena Kjerkehora u rozvytkovi súčasnoj filosofiji ta religieznavstva. Refleksiji z Ukrajiny. *Zbirnyk materialiv naukovej jubilejnoj konferenciji* (2014) Kyjiv – Northfield, „Kontinent – X“, ISBN 978-966-02-7133-1.
3. KIERKEGAARD, S. (1969): *Současnost*. Praha. Mladá Fronta.
4. FORMÁNKOVÁ, E. (1969): *S. Kierkegaard* in: Kierkegaard, *Současnost*. Mladá Fronta, s. 73-76.
5. ODIN, S. (1987): Tanabe Hajime, Philosophy as Metanoetics. *Japanese Journal of Religious Studies* 14 (4), s. 337-343.
6. SHI WULING (2006): *In One Lifetime: Pure Land Buddhism*. Chicago. Amitabha Publications.
7. ŠESTOV, L. (1997): *Kierkegaard a existenciální filosofie. Výbor statí*. Praha. Oikumené, ISBN 80-86005-44-5.
8. TOMOMICHI, B. (2014): Absurdity to Existence in Kierkegaard and Tanabe Hajime in: *Ideji Serena Kjerkehora u rozvytkovi súčasnoj filosofiji ta religieznavstva. Refleksiji z Ukrajiny. Zbirnyk materialiv naukovej jubilejnoj konferenciji*, s. 113-117.
9. TVRDÝ, J. (1947): *Průvodce dějinami evropské filosofie*. Brno, Učitelství nakladatelství.

**ОГЛЯД XVI ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
ДЛЯ СТУДЕНТІВ, АСПІРАНТІВ ТА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ
“УКРАЇНА ХХІ СТОЛІТТЯ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ”
(До 25-річчя незалежності України та Європейського університету)**

Віктор МЕЛЬНИК

Київ, Україна

03 грудня 2015 року в стінах Європейського університету відбулася XVI Всеукраїнська науково-практична конференція для студентів, аспірантів та молодих вчених “Україна ХХІ століття: тенденції та перспективи розвитку”, приурочена 25-річчю незалежності України та Європейського університету. Конференція, яка є традиційною і п’ятнадцять років поспіль проводилась як всеукраїнська студентська конференція, цього року змінила формат своєї назви на конференцію для студентів, аспірантів та молодих вчених з огляду на їх велике бажання долучитися до участі в заході.

Організаторами конференції традиційно виступають Європейський університет та Асоціація навчальних закладів України приватної форми власності, а також Центр суспільних досліджень «Український меридіан» та Центр досліджень проблем громадянського суспільства. Майже 100

учасників зареєструвалося з доповідями на пленарне та секційні засідання конференції.

Урочисте відкриття конференції пройшло в залі засідань Вченої Ради Європейського університету. З вітальними словами до співorganizatorів, учасників, гостей звернулися ректор Європейського університету проф. І.І. Тимошенко та перший проректор проф. З.І.Тимошенко, які наголосили на тому, що «Європейський університет з початку свого заснування став тим науково-дослідним центром, який відкрито підтримував та втілював у життя європейські стандарти в освіті. Нині Україні, як ніколи, доведеться напружено шукати своє місце в європейській культурній спільноті, а для цього вже зараз інтелектуальній верстві нашого суспільства необхідно думати не лише про те, як українцям увійти в Європу, але й як гідно себе представити».

Виступає: проф. І.І. Тимошенко, ректор Європейського університету; сидять (зліва направо): доц. О.Є. Бавико, проректор з навчально-методичної роботи, проф. В.М.Мельник, проректор з наукової роботи.

На інституційно-правових аспектах державно-громадської взаємодії в Україні у «постреволюційний» період зосередив увагу слухачів проф. О.А. Корнієвський. В.О. Кулик виступив з цікавою та ґрунтовною доповіддю на тему «Обрії майбутньої України. Горизонт 2050». Про створення повноцінної

Виступає: проф. З.І. Тимошенко, перший проректор Європейського університету.

капеланської служби у війську України як вагомий чинник на користь євроатлантичної та європейської інтеграції України говорив у своїй доповіді Д.А.Левусь. Загалом анексія Криму та окупація частини Донеччини й Луганщини як виклики українській державності, а також духовні та економічні шляхи відродження

Донбасу, як проблеми, стали наріжними каменями дискусій пленарного та секційних засідань. Про це засвідчили полемічні дебати між В.О.Куликом та В.В.Козьмою (після його доповіді на пленарному засіданні на тему

Виступає: проф. *О.А.Корнієвський*, доктор політичних наук України, завідувач відділу стратегії розвитку громадянського суспільства Національного інституту стратегічних досліджень, Заслужений діяч науки і техніки України.

«Роль політичного тероризму в дестабілізації політичної системи суспільства») щодо проблеми протистояння «Схід – Захід» і місця й ролі в ньому України.

Виступає: *В.О.Кулик*, директор Центру досліджень проблем громадянського суспільства.

На світлинні (зліва направо): доц. *В.В. Козьма*, кандидат політичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичної культури і спорту України; доц. *А.П. Бутенко*, проректор з навчально-виховної роботи.

Після пленарного засідання робота конференції проходила в режимі чотирьох секційних засідань: 1. «Україна: історичний та культурологічний вимір», 2. «Євроінтеграційний вектор розвитку України: історія та сьогодення. демократія і громадянське суспільство в сучасній Україні», 3. Проблеми суспільно-політичного та духовного розвитку України. Виклики українській державності та шляхи їх подолання», 4. «Питання теорії і практики економічного життя сучасної України». В пленарному засіданні та секційних взяли активну участь окрім науковців, студентів, аспірантів, молодих вчених Європейського університету, почесні гості та представники Національного інституту стратегічних досліджень, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Інституту мисте-

На світлинні: *Д.А. Левусь*, директор Центру суспільних досліджень «Український меридіан»

цтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, Національного університету фізичної культури і спорту України, Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі, Одеського інституту фінансів УДУФМТ, Уманського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. Т.Г. Шевченка, Криворізької філії ПВНЗ «Європейський університет» та інших ВНЗ України. Участь у конференції представників академічних установ наочно засвідчує тісний взаємозв'язок між наукою та освітою в межах проведеного заходу на базі Європейського університету.

Усі учасники конференції отримали неоціненний практичний науковий досвід живого спілкування, участі в дискусіях, дебатах, висвітленні та вирішенні злободенних проблем у сфері політології, культури, історії, економіки

Viktor Melnyk: Review XVI-th All-Ukrainian research and practice conference for students, graduate students and young scientists «Ukraine of XXI-st century: tendencies and prospects of development» (to the 25-th anniversary of Ukraine's independence and European university) (december 3-rd, 2015)

тощо. На заключному пленарному засіданні учасникам було вручено сертифікати учасника конференції, почесні грамоти та подарунки за найкращі доповіді.

На світлині: делегати на пленарному засіданні конференції.

На світлині: делегати на пленарному засіданні конференції.

Viktor Melnyk: Review XVI-th All-Ukrainian research and practice conference for students, graduate students and young scientists «Ukraine of XXI-st century: tendencies and prospects of development» (to the 25-th anniversary of Ukraine's independence and European university) (december 3-rd, 2015)

На світлині: делегати на пленарному засіданні конференції.

На світлині: делегати на заключному засіданні конференції; керівники секцій з учасниками – призерами конференції.

9. DISKUZE, ÚVANY

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ УНИВЕРСИТЕТСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ТЕНДЕНЦИИ ЕГО РАЗВИТИЯ

Наталья ЯРМОЛИЦКАЯ

Киев, Украина

VYSVĚTLIVKA: Článek se věnuje filozofické analýze vzdělávání a vědy. Formuluje význam univerzitního vzdělávání v informační společnosti a vyhlídky na jeho vývoj v souvislostech současné sociální integrace.

Klíčová slova: vzdělávání; věda; modernizace školství; univerzita; univerzitní vzdělávání; výzkumné univerzity.

ANNOTATION: The article is devoted to the philosophical analysis of education and science. The value of university education in the information society is presented, and the prospects for its development in the context of modern social integration are considered.

Key words: education; science; modernization of education; university; university education and research university.

АНОТАЦІЯ: Стаття присвячена філософському аналізу освіти і науки. Представлено значення університетської освіти в інформаційному суспільстві, розглянуті перспективи його розвитку в умовах сучасної суспільної інтеграції.

Ключові слова: освіта; наука; модернізація освіти; університет; університетська освіта; дослідницький університет.

ВВЕДЕНИЕ

Проблемы науки и образования, духовное формирование человека – все эти вопросы остаются актуальной темой современных исследований. Интеграция в области высшего образования, связанная со многими объективными тенденциями развития в разных областях, ставит перед высшими учебными заведениями задачи по их присоединению к процессам модернизации учебного процесса. Современное информационное общество, общество знаний, существенно меняет статус и роль высших учебных заведений. Вместе с этим меняются ценности и идеалы академического сообщества. Прослеживается и некоторая трансформация идеи университета, его основы, внедряются различные документы, в том числе и на международном уровне, которые в корне реорганизуют современное высшее образование. В таких условиях вновь актуальным становится вопрос о миссии университета и его роли в обществе.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ДИСКУССИЯ

Рассмотрение любой проблемы предпо-

лагает анализ и сравнение точек зрения разного уровня. Поэтому возникает необходимость в небольшом обзоре некоторых этапов развития науки и образования. Еще в давние времена вопросы образования и науки, обучения и воспитания интересовали многих исследователей, а духовный мир человека был едва ли не самым главным вопросом, который человечество пыталось решить в течение многих веков. Так основанная Платоном классическая традиция образования дала дальнейший творческий расцвет философским исследованиям. Следуя платоновской традиции, Аристотель заложил основы творческих наук. В эпоху Средневековья достаточно активно развиваются теология, философия, арифметика, геометрия, астрономия, грамматика, риторика, диалектика и музыка. На эпоху Возрождения приходится расцвет творчества многих выдающихся личностей, которые были ориентированы на человека как индивидуальность. Во времена Просвещения предпочтение отдавалось субъективной деятельности индивидов, борьбе против неравенства в обществе, просветительской деятельности гуманистической направленности. Мыслители того времени отражали в своих трудах взгляды, обычаи, традиции

и идеалы академического сообщества. В XIX–XX вв. идея университета и его основные ценности стали предметом исследования И. Канта, В. Гумбольдта, И. Фихте, Ф. Шиллинга, Г. Гегеля, Л. Фейербаха, К. Ясперса. В начале XX в. Р. Карнап разрабатывает модель научного знания, а также выделяет три понятия науки: классификационное, сравнительное и количественное. Значительное внимание производству научного знания уделяют в своих работах Т. Кун, И. Лакатос, К. Поппер, Л. Лаудан. Проследившая основную разницу между естественными науками и философией, А. Бергсон отмечал, что для развития человека необходимы все науки, но только философия является по-настоящему творческой и животворной.

Следует отметить, что в начале XX в. система образования структурно и содержательно ориентировалась на науку. Долгое время образование сводилась только к грамотности, что становилось помехой для всестороннего развития духовной жизни, духовного творчества человека. Этим отчасти и была обусловлена острая необходимость в создании учебных заведений, в которых на первый план должна была выйти наука и философия. Такие учебные заведения были созданы еще в начале XVII в. Ими стали духовные академии. Впрочем, развитию научного и философского знания в большей степени поспособствовало открытие университетов, с появлением которых в обществе основательно утверждается университетское образование. В то время как «предуниверситетское» образование и научные изыскания были сконцентрированы преимущественно при церковных учреждениях и неотделимы от религиозной практики, университеты становятся организациями, специфически сосредоточенными на научных изысканиях, на сохранении и передаче знаний. В этих, вновь созданных учебных заведениях, развитие образования и науки освобождается от преобладающего влияния церковной догматики, начинают культивироваться и развиваться светские гуманистические ценности, прогрессивные ориентации и открытость обучения, формируется уникальный и самобытный механизм образовательного процесса, что в целом существенно способствует значительному увеличению количества образованных людей среди населения и создает необходимые условия для духовного роста общества. В свое время К. Ясперс отмечал, что «если университет служит науке и если наука имеет смысл благодаря тому, что она принадлежит обширной сфере духовной жизни, то именно эта духовная жизнь и является подлинной движущей силой в университете» (2006: 39).

В начале XX в. рождается и новая миро-

воззренчески-методологическая парадигма образования в Украине – формируются оригинальные педагогические концепции, выкристаллизовывается философия украинской образовательной школы. Начиная со второй половины XX в. формируется и новая система среднего, профессионально-технического и высшего образования в нашей стране, открываются творческие возможности для философского научного поиска, начинает активно исследоваться творчество украинских мыслителей XVII–XIX вв.

Впрочем, каждое конкретное общество отличается тенденциями и темпами развития образовательных систем, имеет свои особые условия, побуждающие к установлению таких задач перед образованием, которые соответствовали бы тем изменениям, происходящим в обществе на том или ином этапе его исторического развития. Сегодня образовательная система так же должна оперативно и быстро реагировать на запросы и потребности общества. Мы живем в то время, когда высшее образование идет по пути быстрого реформирования, реформирования не только по содержанию, но и по форме.

Для того, чтобы полученные знания обеспечивали общественный и технологический прогресс, необходимо чтобы они не ограничивались только информацией. Первостепенную роль здесь играет и методология, умение человека самостоятельно «работать» с полученным знанием, и идея (целенаправленность) с которой знание передается, получается и используется. И методология, и идеи заставляют человека думать, а это главное достижение образованного человека. Как отмечает К. Ясперс, образование это приобретенное состояние, а образованным можно назвать человека, «который сформировался в соответствии с определенным историческим идеалом... Не образование, а лишь момент образования является тем, что называют профессиональным образованием, обучением навыкам определенной профессии, требующей особого знания и мастерства (в противоположность всеобщему образованию)». Помимо этого, акцентирует К. Ясперс, без постоянного развития разума науками невозможно избежать ограниченности и закостенелости. Тогда как «образование – понимаемое как формирование позиции, состоящей в том, чтобы любой путь подвергать испытанию разумом, приводить в исполнение движения духа всесторонним образом, – открывает человеку самые дальние горизонты» (2006: 58-61).

Впрочем, существуют преграды, которые препятствуют развитию системы образования. Для устранения существующих препятствий

необходимо преодолеть противоречия, которые тормозят его рост. Прежде всего, это касается использования старых методов обучения, которые значительно задерживают воспитание и приспособление молодежи к новым условиям жизни. В такой ситуации на помощь приходят инновации, ведь в образовании они являются неотъемлемой частью. Также инновации в системе образования помогают человеку лучше разработать систему, благодаря которой он сможет передавать и усваивать как можно больше знаний (Черней 2000: 195-199).

Необходима инновационность и в университетской системе образования. Здесь очень важным является соотнесенность, взаимосвязь системы образования с разнообразными общественными организациями и структурами. Создание и правильное эффективное функционирование всего «консорциума» вузов и учреждений, образующих сеть эффективного доступа к обучению, получению, распространению и использованию знаний, опыта и культуры. Среди такого разнообразия организаций и высших учебных заведений университет, как это отмечает К. Ясперс, играет определяющую роль именно благодаря функции сохранения и передачи элементов духовной культуры, духовного содержания передаваемых знаний. «Чтобы понять идею университета и возникающую на ее основе институцию, необходимо, следовательно, сначала рассмотреть поддерживающую ее духовную жизнь вообще и прежде всего сущность науки... Как только возникает университетское образование, оно становится *научным образованием*. Оно определяется благодаря научному образу действий в целом и через содержание наук, которые находятся в образовании на переднем плане» (2006: 39-60).

Новое тысячелетие выдвигает не только новые требования к образованию, но и предоставляет новые возможности для образовательной деятельности. Прежде всего, это связано с современными информационными технологиями, компьютерной техникой, которая используется не только как средство получения компьютерной грамотности, но и как способ изучения предметов, как путь к знанию. Без надлежащего образования ни само государство, ни ее народ и культура не имеют будущего. Сейчас эффективное образование является именно тем импульсом, который стимулирует развитие творчества, побуждает человека к действию, прививает правильный образ жизни. Образование должно способствовать духовному обновлению общества, утверждению национального сознания, социокультурного реформирования в условиях глобализационных преобразований (Губерский, Андрущенко 2008).

В настоящее время как никогда становятся актуальными проблемы устойчивого развития образования в контексте вхождения Украины в Болонский процесс. Необходимостью является и адаптация системы отечественного образования к общеевропейскому образовательному, научному и культурному пространству. При этом необходимо сохранить достижения и приоритеты национальной системы образования. Как отмечает Е. Бабкина, чтобы этот процесс продвигался быстрее и становился все более весомым, необходимо «ликвидировать устаревшие мифы, своеобразную идеологизацию образования... изъятие ненужного материала и приближение к реальному историческому процессу современных социокультурных реалий и прогнозируемого будущего» (2004: 40).

В непростой ситуации, которая складывается сейчас в нашем обществе, перед исследователями возникает и насущная потребность в сосредоточении науки и образования на проблемах человека. Поэтому идет интенсивный поиск оптимальных способов воздействия на процесс формирования личности как в интеллектуальном, так и в социальном аспектах. А путь решения этих задач заключается в объединении усилий не только естественных и гуманитарных наук, но и всей системы образования в целом. Однако, отмечает К. Ясперс, образовательная ценность естественных наук и наук гуманитарных существенно различается по своему характеру... Ведь в гуманитарных науках человек постигает дух, происходит содержательное наполнение человеческого прошлого, «участие в его передаче, знании о широте человеческих возможностей» (2006: 61).

Также важными для образования и науки остаются вопросы перехода от решения проблем выживания человечества к формированию стратегий его устойчивого развития. Только при наличии образовательной системы качественно нового уровня становится возможной их реализация. Безопасный и перспективный путь трансформации взаимосвязей природы и общества предусматривает новые общественно-политические, экономические, моральные и духовные отношения, и новые ценности, на которых эти отношения основываются. Ценности, направленные на утверждение самооценности человеческой жизни с помощью правильного типа слаженности человека с окружающей природной и социальной средой. На этом этапе общественного развития наука и образование должны помочь человечеству переосмыслить сущность цивилизационного процесса, должным образом проанализировать взаимоотношения с природой, помочь в преодолении глобального кризиса. В данной ситуации особая роль отводится фи-

лософии, которая, решая смысложизненные проблемы и интегрируя естественное и гуманитарное знание, способствует утверждению нового гуманизма, обогащенного универсальными общечеловеческими ценностями. Как отмечает К. Ясперс, «философия имеет значение в науке, как и в жизни, но не философская болтовня и философская терминология – это большей частью та дурная философия, которую все ругают. Вопрос в философском импульсе, который служит началом исследования, в идее, которая руководит исследованием, в смысле, который придает ему ценность и самоцель. Поэтому весьма ценна та философия, которая становится закваской науки и которая в состоянии сформировать человека науки, та философия, которая в соответствии с идеей пронизывает весь университет» (2006: 72).

В этом аспекте нельзя недооценивать значения науки и научного исследования: ведь они определяются культурным контекстом эпохи, а также и приемлемыми нормами научности и общечеловеческими ценностями. Осваивая гуманитарную профессию, отмечает К. Ясперс, человек в соответствии со своим образом мыслей является исследователем по отношению к разным вещам. Также исследователем является и тот, кто находится в процессе познания и ориентируется сообразно идее целого. «Поэтому единственно истинным воспитанием в науках, связанных с практикой, является то, которое сохраняет исследовательскую позицию» (2006: 72).

Проводимая исследовательская работа университетскими учеными направлена, прежде всего, на обучение, которое также нуждается в исследовании. Высшим и неотъемлемым принципом университета, отмечает К. Ясперс, является «связь исследования и обучения... потому, что в соответствии с идеей самый лучший исследователь одновременно и единственно хороший преподаватель». То профессиональное обучение, которое может предоставить университет человеку, нуждающемуся в образовании, непременно приводит его не только к специализированному профессиональному образованию, но и к позиции исследователя и исследовательским методам. Для этих особых профессий, отмечает К. Ясперс, «лучшим образованием является не изучение изолированного знания, а обучение и *развитие органов научного мышления*. В течение жизни возможно продолжение духовно-научного образования. Для профессионального образования университет может дать только основу, самообразование обретается в практике» (2006: 70).

Сосредотачивая свои усилия на воспитании молодежи, университет, прежде всего,

репрезентирует целостность наук, а студент, в свою очередь, благоговееет перед этой целостностью; он хочет ощутить это целое и благодаря ему обрести обоснованное *мировоззрение*. Университетское образование открывает перед студентом путь к истине, в котором мир и люди становятся для него понятными, и целое предстает перед ним в бесконечном порядке и космосе. Для осуществления этого «университет требует три вещи: обучение специальным профессиям, образование (воспитание), исследование». Ведь университет это – профессиональная школа, исследовательское учреждение, а также мир образования (Ясперс 2006: 65-66).

То, что стремление преподавателей и студентов к знанию есть преобладающий мотив в жизни университета – это бесспорно. Однако нельзя упускать из вида и неутомимую работу, которая является предпосылкой всякого развития в познании. Такая работа, утверждает К. Ясперс, заключается, во-первых, в учебе и упражнении, во-вторых, в ней должен быть смысл и идея, в третьих «основанием усердной работы и жизни идей для человека науки служит *интеллектуальная совесть*... Духовная работа, возникающая из этих трех моментов, и должна развиваться в университете» (2006: 67-68).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Перед современными вузами возникает насущная необходимость перехода от научной компетентности прошлого к современному типу образования. Главная образовательная функция при этом возлагается на университеты, которые призваны стать ведущими образовательными учреждениями, способными определять перспективы развития человечества. Сегодня образовательная функция университетов сосредоточена в основном на одном из наиболее важных аспектов – на передаче знания как знания-истины. Знанию как способу коммуникации, способу понимания, способу самоопределения человека уделяется значительно меньше внимания. Но поскольку перед высшим образованием стоит и задача воспитания достойных граждан своей страны, актуальным остается и вопрос о том, каким именно должен быть специалист с высшим образованием? Ответ на этот важный вопрос обусловлен всей системой развития общества, требующей от специалиста глубоких знаний, практических умений, профессиональных навыков, хорошей подготовки, стремления достичь успеха, ориентации на высокие результаты, желания действовать и достигать цели. Для этого залогом успеха в карьере должна

стать энергичность, предприимчивость, настойчивость и последовательность. Также современный специалист должен быть коммуникабельным, уметь общаться с любой категорией людей, находить общий язык в любой ситуации. Вместе с тем ему необходимо обладать такими необходимыми чертами, как оптимизм, твердая вера в достижения поставленной цели. Специалист должен иметь твердые жизненные убеждения, соблюдать, на пути к жизненному успеху, этические нормы. Это должен быть не успех любой ценой, а успех без нанесения вреда другим. Достичь этого можно с помощью образования, которое наполняет человека духовностью, заставляет задумываться над сущностью и ценностью своего существования. Именно образование помогает человеку определять, что есть добро и красота, и что они не менее важны для жизни, чем благосостояние и современные приоритеты. Как отмечает В. Кремень «только образование формирует личность – мудрого и ответственного творца собственной жизни и гражданина страны ... только мудрый человек может быть способным к изменениям, к инновациям, к восприятию современного мира, и, что самое главное, к системному инновационному мышлению, осознанным и целенаправленным действиям» (2010: 21-22).

Подводя итог вышесказанному следует отметить, что образование в целом является неотъемлемой составляющей развития общества, оно играет главенствующую роль в общественном прогрессе и служит универсальным средством решения многих проблем. Следуя примеру участия в Болонском процессе различных университетов можно констатировать и тот факт, что в руках современных университетов сосредоточена культурная интеграция высшего образования. Поэтому учитывая европейский и украинский интеллектуальный опыт, необходимо все усилия направить на преодоление существующих трудностей, что позволит от-

ечественной высшей школе занять достойное место на мировом образовательном рынке.

ЛИТЕРАТУРА И ИНФОРМАЦИОННЫЕ ИСТОЧНИКИ

1. ЯСПЕРС, Карл. (2006): *Идея университета*; [пер. с нем. Т. В. Тягуновой; ред. перевода О. Н. Шпарага; под общ. ред. М. А. Гусаковского], Минск: БГУ, 159 с.
2. ЧЕРНЕЙ, С. (2000): Інноваційні засоби навчання як об'єкт проектно-методологічної роботи в педагогіці. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи: Збірник наукових праць* [Ред. кол. Л. І. Даниленко та ін.], К.: Логос, с. 195 -199.
3. ГУБЕРСЬКИЙ, Л. В., АНДРУЩЕНКО, В. П. (2008): *Філософія як теорія та методологія розвитку освіти*, К.: «МП Леся», 516 с.
4. БАБКІНА, О. В. (2004): Комунікативні стратегії в умовах транснаціональних проблем вищої освіти. *Болонський процес: перспективи і розвиток у контексті інтеграції України в європейський простір вищої освіти*, Київ.
5. КРЕМЕНЬ, В. (2010): Інноваційність людини як вимога часу. *Філософія глобального світу. Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації.* – № 4.
6. ЯРМОЛІЦЬКА, Н. В. (2014): Освіта і наука та їх місце і роль у сучасному суспільстві. *Філософсько-гуманітарні читання: Збірка наукових праць* [Відп. ред. О. В.Добридень; редагування – Є. А. Врадій, В. Ю. Кравченко, А. І. Лівенко], Дніпропетровськ: ДЗ «ДМА», с. 242-247.

ADDRESS & ©

Наталія ЯРМОЛІЦЬКАЯ, кандидат філософських наук,
научний співробітник,
філософський факультет,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
ул. Владимирская, 64, Київ,
Україна
Natashav63@ukr.net

10. RECENZE

Костянтин Райда «Екзистенціальна філософія. Традиція і перспективи».

Київ: Видавець ПАРАПАН, 2009, 328 с. ISBN 978-966-8210-86-0

Протягом довгого часу в Україні історико-філософська концепція та розуміння філософії класичного екзистенціалізму формувалися у жорсткому співвіднесенні не лише з ідеологічною доктриною радянського тоталітаризму, але й з постулатами сартрової інтерпретації процесів розвитку філософського мислення. З одного боку, від того, що Ж.-П. Сартр у своїй праці «Екзистенціалізм – це гуманізм» на підставі трьох, визначених ним особисто ознак, власне й проголосив екзистенціалізм, зрештою відмовилися і М. Гайдеггер, і Г. Марсель, і К. Ясперс, і багато інших екзистенціально думаючих філософів, а з іншого боку, як це не дивно, його концепт, найневдаліший з огляду на достовірність його історико-філософських констеляцій, ствердився у якості домінантного концепту у переважній більшості пояснень вищезазначеного феномену філософського мислення у педагогічно-освітній літературі. Професор К. Ю. Райда одним з перших в Україні й спробував розв'язати цей парадокс.

Досліджуючи розвиток екзистенціалістського мислення наприкінці ХХ – початку ХХІ століття, цей український вчений не тільки створив оригінальну теоретичну концепцію, спрямовану як пояснення специфіки його розвитку, але й увів до наукового обігу низку нових понять й категорій та пояснив їхній смисл і значення в системі теоретичної конструкції сучасного історико-філософського знання.

Такими поняттями були, насамперед, поняття постекзистенціалістського мислення, яке інтерпретувалося дослідником у широкому (подібно до поняття постмодерністської філософії) сенсі, як поняття, яке відтворювало процес розвитку усієї сучасної філософії у післяекзистенціалістський час, та у вузькому розмінні, як поняття, яке відтворювало процес виникнення, становлення та функціонування так званих культурологічних синтезів філософії класичного екзистенціалізму з різними галузями сучасної філософії та напрямками (дисциплінами) сучасного гуманітарного знання. У цьому, другому варіанті розуміння постекзистенціалістського мислення, К. Ю. Райда уперше представив українському читачеві та системно увів до наукового обігу такі по-

няття як екзистенціальна антропологія, екзистенціальна феноменологія, екзистенціальна аксіологія, екзистенціальна етика, екзистенціальна естетика, екзистенціальна соціологія, екзистенціальна педагогіка, екзистенціальна теологія, екзистенціальна психологія, екзистенціальний психоаналіз та психотерапія, екзистенціальна політологія, екзистенціальний марксизм тощо.

Визначення та аналіз нового етапу розвитку екзистенціалістського мислення потребувало розробки та розмежування сенсу й цілої низки інших додаткових категорій та понять, приналежних до дослідження цієї тематики. Передусім, розмежування та розробки дихотомії понять «екзистенціальне – екзистенційне», такого ряду категорій, як екзистенціальна філософія, філософія класичного екзистенціалізму, постекзистенціалістське мислення, постекзистенціалістські культурологічні синтези тощо.

Рецензована монографія українського дослідника, що під назвою «Екзистенціальна філософія. Традиція і перспективи» у 2009 році була видана київським видавництвом ПАРАПАН стала своєрідним підсумком певного етапу теоретичних історико-філософських досліджень професора К. Ю. Райди, і тематично складалася принаймні з чотирьох розділів, у яких були представлені частково поновлені й доопрацьовані праці ученого, раніше надруковані у інших колективних монографіях відділу історії зарубіжної філософії Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди Національної академії наук України. «Ця книга, - як зазначає автор, - тематично і проблемно складена з доопрацьованих текстів, які були написані в різний час, і за певним винятком раніше вже частково друкувалися в інших виданнях, зокрема, в монографіях „Соціальна перспектива (філософсько-методологічний аналіз сучасних зарубіжних концепцій)” (1992р.), „Історія філософії: досвід теоретичної саморефлексії” (1998р.), „Історико-філософське дослідження постекзистенціалістського мислення” (1998р.), „Феноменологія буття людини: сучасна західноєвропейська рефлексія” (1999р.), „Свобода: сучасні виміри та альтернативи” (2004р.) тощо. Розділ „Гуманістичні ідеї в екзистенціальній

психології” був написаний у співавторстві з Д. М. Єсипенко і надрукований в книзі „Гуманізм: сучасні інтерпретації та перспективи” (2001р.). Таким чином, ми бачимо, що рецензоване нами видання – це, умовно кажучи, певний «компендіум» ідей українського вченого. Тим більше, воно є цікавим для читача.

Заздегедідь відзначимо і те, що рецензована праця є заскладна для пересічного читача. І навіть для читача з філософською базовою освітою. І це є певним недоліком праці. Теоретичні постулати, якими користується автор, подеколи сумішують в собі різні теоретичні моделі та конструкції, без знання яких доволі важко розібратися у сутності міркувань автора. Не випадково К. Ю. Райда у вступі до своєї книги головний акцент робить на роз’ясненні своєї теоретичної позиції та логіки своїх міркувань, яка подеколи й справді нагадує справжній філософський детектив.

Одначе, давайте спробуємо у головних моментах простежити напрямок авторської думки. Насамперед, український дослідник відокремлює екзистенціалістські ідеї для широкого загалу, які у певний час й справді перетворилися і на предмет інтелектуальних перемовин відвідувачів модних європейських салонів та кав’ярень, на тему довкола літературних, філософських, політологічних та мистецтвознавчих дискурсів від екзистенціалізму як предмету історико-філософського аналізу, як певної системи світоглядних та філософських знань. «Розмови за філіжанкою кави про свободу, про межеві, кризові екзистенційні ситуації, про смерть і сенс буття у їх незвичному вимірі кіркегорових, гайдеггерівських, або сартрових інтерпретацій», на думку автора, потрібно відрізнити від наукового історико-філософського дослідження. А тематика екзистенціалістських міркувань сама по собі іще далеко не свідчить про унікальність, непересічність екзистенціалістського способу розуміння реальності людського буття. Адже, на його думку, і в античний період, і в період християнського середньовіччя, і в період Нового часу, і в інші історичні періоди найвідоміші мислителі зі світовим ім’ям також завжди зверталися і до проблематики кінечності людського життя та безсмертя, і про проблеми абсурду, і про проблеми автентичності й повноцінності існування, про які говорили і Сократ, і Плотін, і Фома Аквінський, і Ф.Достоевський, і В.Шекспір, і Л.Толстой і багато, багато хто з найвідоміших й непересічних діячів культури, філософії та мистецтва. І у запитанні, а чи розкриває специфіка екзистенціалістської тематики, яка була однією з найвагоміших причин шаленої популярності екзистенціалізму у дру-

гій половині ХХ сторіччя, суттєві особливості екзистенціалістської філософії як способу мислення, або як форми суспільної свідомості, автор приєднується до думки Н. Аббаньяно, який у своїй праці „Загибель чи перетворення екзистенціалізму?” й зазначав, що недостатньо сказати тільки те, що екзистенціалізм – це філософія тривоги, безвиході, нудоти для того, щоби зхарактеризувати екзистенціалістський рух загалом.

Тематична спрямованість класичного екзистенціалізму, на думку дослідника, є лише «зовнішнім фоном» цієї філософії, який, проте, доконечно так і не привідкриває сутність й причини формування самої екзистенціалістської логіки, специфіку бачення та інтерпретації проблем смислотворення у цій системі філософського мислення. Для цього, на думку автора, у історико-філософському дослідженні потрібно було звернутися до інших факторів, до інших площин та особливостей самого способу екзистенціалістського мислення. І, по-перше, не тільки до тематики, або ж до її проблемного поля, але й до предмету та „об’єкту” цієї філософії, по-друге, до „процедури” екзистенціалістського аналізу, або ж в перекладі на мову історико-філософської науки – до того методу, який екзистенціалісти застосовували у своїх описах екзистенції та екзистенційних ситуацій. По-третє, до апріорних підстав застосування самого методу, філософської логіки екзистенціалізму, („манери та практики філософствування”), призначення й мети екзистенціалізму (розуміння того, як саме екзистенціалізм розуміє самого себе), а іншими словами – до світоглядно-філософського підґрунтя, на якому й виникає відповідний спосіб теоретичної (логічної, мисленевої) інтерпретації дійсності та світу.

Класичний екзистенціалізм, на думку українського дослідника, за умови дотримання наукової коректності його історико-філософського дослідження, вимагав аналізу за усім спектром відомих філософських, світоглядних, теоретичних, методологічних характеристик. Те ж розуміння філософії класичного екзистенціалізму, яке ґрунтувалося тільки на сартровому визначенні цієї філософії й постулювало, перш за все, екзистенційність, передумання існування сутності, і з часом визначило домінуючу сьогодні в Україні історико-філософську схему її класифікації і була „закладена” у традиційні підручники з філософії, - впливало, насамперед, з намагання визначити неспівпадіння гносеологічних позицій та методологічних принципів філософії класичного західноєвропейського раціоналізму та нової, незвичної для ХХ століття екзистенці-

літської філософії. Звичайно, що у свій час це приносило певний Шок стосується, наприклад, „міфологеми абсурду” А. Камю, стверджує автор, то вона насправді містить гносеологічні контексти, проте, усі тонкі, історично й фактично справедливі зауваження гносеологічного характеру, які зробив Камю у своїх працях, так само як і у випадку з гносеологічними тезами розробок інших представників філософії екзистенціалізму, саме для розуміння їхньої значущості й ролі в досліджуваних концепціях вимагали ще й додаткового епістемологічного, й парадигмального, й світоглядно-філософського, й текстуально-герменевтичного аналізу інших площин.

Певна „полегшеність” самого способу функціонування екзистенціалістської думки, видимість зрозумілості й очевидності її проблематики, наближеність до міфу, символічність категоріальних форм в реальності, як зазначає автор, лише приховувала те, що екзистенціалізм насправді був і залишається одним з важковитлумачуваних, утаємничених, важкоприступних й незрозумілих взірців філософсько-світоглядного мислення. Структури екзистенціалістської символіки немов би утікають з-під влади загальноновизнаних філософських означень, загальноновживаних і загальновідомих протягом багатоміліардної історії розвитку філософії.

Водночас з появою та наступною концептуалізацією таких екзистенціалізованих симбіотичних утворень як екзистенціальна антропологія, екзистенціальна теологія, екзистенціальна соціологія, екзистенціальна психологія, екзистенціальний аналіз, екзистенціальна психотерапія, екзистенціальна феноменологія, екзистенціальна естетика, екзистенціальна педагогіка, екзистенціальна політологія Проблеми історико-філософського аналізу екзистенціалістської філософії суттєво збільшилися. У цій сфері культурологічних синтезів, які були визначені дослідником взірцем постекзистенціалістського мислення, класичний екзистенціалізм дивним чином змінив традиційно відому форму власного існування. Так званий релігійний екзистенціалізм перетворився на екзистенціальну теологію, феноменологічний екзистенціалізм – на екзистенціальну феноменологію, екзистенціальний і Dasein аналіз – на екзистенціальну психологію тощо. І ці трансформації, як це зазначив К. Ю. Райда, були пов’язані не просто зі зміною назви. Ззовні відбулося формування цілої низки нових екзистенціалізованих прикладних філософій – філософії теології, філософії психології, філософії політики і т. д. Структура і принципи екзистенціалістських медитацій були перене-

сені в гуманітарні науки, і за їхньою допомогою переглянута теорія окремих гуманітарних дисциплін, переглянуте їх світоглядно-теоретичне підґрунтя. Тобто, на підставі філософії класичного екзистенціалізму й відповідних гуманітарних дисциплін утворились нові екзистенціалізовані гуманітарні концепції. А з боку класичного екзистенціалізму – це була своєрідна, історично абсолютно нетипова зміна форми його існування й функціонування.

Очевидним у цьому зв’язку, як зазначив це автор рецензованої праці, виявилось і те, що причини такої трансформації екзистенціалістської філософії, і її „утаємниченість”, і категоріальна невизначенність, і „позаєдиносистемність”, що достатньою мірою були ще не виявлені й не оприлюднені у історико-філософських дослідженнях, повинно було розглянути у їхньому загальнофілософському, загальноісторичному значенні по відношенню до розвитку філософського мислення.

Відповідь на ці запитання український дослідник й віднайшов, аналізуючи процеси становлення екзистенціалістського мислення у залежності такого становлення від специфічного стану свідомості та самосвідомості агентів самого мислення. У працях „Відображення деструкції свідомості особистості в філософії екзистенціалізму” (1985р.), „Обернених формах соціальної раціональності” (1986р.) він й продемонстрував, що „принцип абсурду” у філософії А. Камю можна розглядати і з огляду на проблему цілепокладання, яке у кожному конкретному випадку структурує й організовує свідомість у її темпоральних, просторових, ціннісних, мисленевих, категоріальних та мовних, символічних вимірах. Розглядуваний у якості alter ago принципа „звичайної”, позитивної спрямованості свідомості, „принцип абсурду” засвідчив і відповідні зміни самосвідомості (свідомості) агентів екзистенціалістського мислення, які відповідним чином і уконституювали логіку „філософії абсурду”. Показовим у випадку з філософією А. Камю було і те, що його наступна філософія, „філософія бунту” (логіка „Людини бунту”) саме і виникла як специфічне продовження, як наслідок подолання деструктивних процесів в свідомості. Подолання, яке було пов’язане з заміною, або ж частковою відмовою від абсолютно „негативного”, „зворотньоспрямованого” принципу доцільності (цілепокладання). З заміною „принципу абсурду” на „принцип бунту” як принципу, що організовує й визначає функціонування й структурну побудову свідомості носіїв екзистенціалістського мислення.

Звідси і виникла ідея поглянути на екзистенціалізм як на філософське мислення, що

використовувало особливу логіку, породжену специфічно зміненою свідомістю, зміненою в залежності від запровадження в цю свідомість своєрідних векторів зворотності у цілеполаганні та цілетворенні („хвороби до смерті” у С.Кіркегора, або ж „забігання-вперед-до-смерті” у М.Гайдеггера).

Ця площина дослідження класичного екзистенціалізму привела К. Ю. Райду до розуміння того, що ця філософія є специфічним взірцем філософського мислення, яке конституціалізувалося у специфічним чином функціонуючій свідомості. Свідомості зміненої. Особливим тут був саме зв'язок поміж становленням мисленевих форм та станом свідомості і самосвідомості. Особливим був процес її категоризації. А це дало можливість зробити висновок про те, що коріння екзистенціалізму не можна шукати лише в історико-філософській традиції, як це, наприклад, робив П. Тілліх та низка інших авторів, і безпосередньо пов'язувати структури екзистенціалістського мислення з античною, або ж середньовічною філософією, або філософією інших історичних періодів.

Звідси з'явився й висновок дослідника про те, що у тому випадку, коли філософське мислення пов'язувати з певною формою свідомості, вважаючи, що воно з'являється, формується та відтворюється у певним чином структурованій свідомості й самосвідомості, то можна також припустити, що у виникненні сукупності культурологічних синтезів постекзистенціалістського мислення екзистенціалізм класичний і знайшов вихід для власного подальшого розвитку з тієї розірваності й деструктурованості самосвідомості, яка була пов'язана, у першу чергу, із негативними процесами, що відбувалися внаслідок зміни синтезуючого екзистенціалістську свідомість принципу цілепокладання.

Така площина дослідження екзистенціалістської філософії дозволила автору розглянути й зрозуміти її у якості феномена складних процесів і синтезу свідомості та мислення у інтелектуально-духовній діяльності індивіда, виявити й більш ґрунтовніше зрозуміти генезис екзистенціалістського мислення й спосіб екзистенціалістського розуміння дійсності, виявити й висвітлити генетичні підстави формування екзистенціалістської логіки. Одним з результатів такого методологічного підходу автора до аналізу досліджуваного матеріалу й було розуміння того, що у даному випадку потрібно вийти за межі визначення й розуміння екзистенціалізму лише як *екзистенційної* філософії, що існують і інші, іще не досліджені виміри і смисли екзистенціалізму, для виявлення та аналізу яких потрібно підходити з

новими, абсолютно нетрадиційними історико-філософськими методиками. Розуміння того, що саме визнання, або невизнання духовної діяльності стрижнем людського існування, культивування, або ж цілковите її занедбання також розмежовувало й розмежує класично-екзистенціалістські концепції ще й на концепції *екзистенційні* та концепції *екзистенціальні*. І це також був абсолютно інший для української історико-філософської науки, не лише гносеологічний вимір розуміння специфіки класично-екзистенціалістських ідей, який у інтерпретації проф. К. Ю. Райди суттєво доповнив й розширив уявлення та знання про сутність й світоглядне призначення екзистенціалістської філософії, про складні й незвичні процеси її виникнення, функціонування і сучасного розвитку.

Цікавим є і введення К. Ю. Райдою у науковий обіг терміну „екзистенціальна філософія” та проведена ним специфікація суміжних понять «екзистенційна філософія», „філософія класичного екзистенціалізму”, постекзистенціалістське мислення» тощо. Пояснюючи свої інтенції український дослідник у даному випадку посилається на ідеї відомого представника києво-паризької філософської школи М. О. Бердяєва, який і філософію М. Гайдеггера, і філософію Ж.- П. Сартра не вважав філософією *екзистенціальною*, оскільки М. Гайдеггер, на його думку, об'єктивізував душу й людський дух, а Ж.- П. Сартр ще й принизив їх до спрощеного раціоналізму, повсякденного розуму й буденних смислів життя. Метафізика духовного досвіду, яку прагнув створити й розвинути М. Бердяєв, як ствердив український вчений, «суттєво відрізнялася й від фундаментальної онтології буття М. Гайдеггера, й від феноменологічного екзистенціалізму Ж.- П. Сартра саме тим, що загалом підносила дух та екзистенціальність людської істоти понад її свідомість, і над її мисленням. Вона суттєво „відходила” від вимірів екзистенційності, повсякденності, від спрощення трансцендентальної сфери й трансцендентальних проблем в філософії» [с.15].

Вдавшись до аналізу площина духовного досвіду, український вчений зазначив, що вона, так само як і площина безпосередньої духовної діяльності агентів або носіїв мислення є феноменом, який практично завжди у тому чи іншому вигляді обов'язково присутній у створенні мисленевих форм. Звернення до цієї площини та її наступний аналіз дозволили йому значно „удосконалити” й методіку історико-філософського аналізу екзистенціалістської філософії. У монографії, яка була видрукована під назвою „Історико-філософ-

ське дослідження постекзистенціалістського мислення” (1998р.), тексти якої частково увійшли й до рецензованої праці, він спробував проаналізувати феномен екзистенціальності (феномен специфічного синтезу душевно-психологічної та духовної діяльності індивіда) з позицій раціоналістичної методології в якості особливого виміру філософської свідомості та мислення у його співвіднесенні з процесом становлення екзистенціалістської філософії, і також зробив надзвичайно цікаві висновки. В процесі цього аспекту дослідження, власне, і виявилось, що шляхом і початком виявлення екзистенціального, або ж екзистенціальності особи було виникнення такого рівня самосвідомості людської істоти, який характеризує початок внутрішнього, психологічно зумовленого духовного життя, а процес розвитку такого екзистенціального і був процесом розвитку психологічного відчуття приналежності індивіда до різноманітних соціальних спільнот. На думку дослідника, екзистенціальне було «продуктом поступового відокремлення відчуття власної особистості, яке генетично виникало не внаслідок протиставлення „Я” усякому іншому „не-Я”, або „ти”, а внаслідок перехрещення спільностей двох „ми”, і сенсу, або, точніше, змісту контагіозної поведінки, яка започатковувалася подібним перехрещенням» [с.16]. Під час такого аналізу, як це зазначив український вчений, і стало зрозумілим те, що процеси первинного становлення свідомості та самосвідомості індивіда, його мислення «генетично пов'язані з екзистенціальністю, вони базуються на принципі усвідомлення індивідом суспільної визначеності своєї особи і психологічної ідентифікації свого „Я” з субстанцією подібної визначеності» [с.16].

Цей висновок за його сутністю уособлював собою іще одне непересічне наукове відкриття українського вченого, яке має важливе значення для нового типу розуміння та інтерпретації історико-філософського процесу. Адже філософія, як це зазначив К. Ю. Райда, навіть у своїй найбільш теоретизованій формі, завжди виступала як певний спосіб «зняття» рефлексій подібної самосвідомості й самоусвідомлення, покладаючи взаємовідношення «Я» індивіда із іншими «Я» інших осіб як одне з первісних і початкових своїх елементів. «Від Сократа, який унаочнив можливість досягнення істинності суджень як здатність, залежну від глибини самопізнання і саморозуміння, і до Р. Декарта, на думку якого, мислення індивіда виступало початком і вихідним пунктом усякої філософії, «Я» відіграло ту значну роль сфери самосвідомості, сфери «суб'єктивного Духу», інтенцій душі, в якій і упорядковува-

лося духовне, психічне та інтелектуальне існування особи, - площини екзистенціальних вимірів такого існування.

Від філософії І.Канта, де «Я» уособлювало і найвищі здатності трансцендентальної єдності аперцепції і виступало як імітент категоричного імперативу, і до феноменології Е.Гуссерля, який трансформував наступне, фіхтеанське розуміння цієї категорії як самоструктури мислення в самоструктуру психологічних інтенцій, які конституювали свідомість, «Я» було формою, в якій, власне, і розвивалася логіка «внутрішнього» духовного та екзистенціального становлення західноєвропейського філософського мислення» [с.17].

За своєю сутністю проф. К. Ю. Райда створив теоретичну концепцію «екзистенціального» у сучасній філософській науці. «Коли ми говоримо про філософію як про науку, як про форму суспільної свідомості або теоретичне вираження світогляду, - ствердив український вчений, - ми визнаємо, що сама субстанція виникнення філософії та філософського мислення, в тому числі і площина «екзистенціального», не має для нас ніякого значення. Адже в мисленні зникає безпосередність чуттєвих форм відображення і створення дійсності завдяки тому фокусові уваги і волевиявлення, що керують процесами роздумів. Ця безпосередня чуттєвість може бути, а може й не бути наявним фактом свідомості, формою якої має виступати мислення індивіда. Водночас, ми лишаємо поза увагою означення філософії як результату мислення конкретної особи, яке відбувається в межах конкретної індивідуальної самосвідомості і є лише одним із моментів духовної діяльності особи, її психоемоційних реакцій, душевних інтенцій і переживань, - тобто, моментом конституалізації «екзистенціального»» [с.17].

Саме тому з огляду на екзистенціальне підґрунтя, на думку українського вченого, не завжди адекватним є розуміння філософії лише як концентрації досвіду свідомості (як уособлення певної форми свідомості), або відповідного досвіду мислення (тобто, способу, методу або ж різновиду такого мислення). Адже філософія є ще й «формою духовного досвіду, який цілком не перекривається самими лише моментами «у-свідомлення», або процесами «о-смилення», «о-логічнення» змісту свідомості, або ж предметного змісту мислення. Філософія виступає і як форма досвіду, який уособлює феномен цілісності минулого буття індивіда в його екзистенціальних вимірах» [с.17-18]. Цим проблемам і було присвячено перший розділ рецензованої монографії, який дістав назву

«Чому в філософії потрібно орієнтуватися на екзистенціальні контексти...». У цьому розділі дослідник, у відповідності до його особистого опису, й намагався продемонструвати, що за принципом збереження, або, точніше, представлення такої цілісності розбудовував свою філософію і Г. В. Ф. Гегель, і І. Кант, і І. Г. Фіхте, і безліч інших відомих філософів. «Пояснюючи, наприклад, процес становлення сутності як «перехід у сутність» у „Науці Логіки”, - стверджує К. Ю. Райда, Г. В. Ф. Гегель пише, - що на стадії абсолютної нерозрізнуваності рефлексія, або мислення іще не виступають «зовнішньою рефлексією» того, хто мислить, що вона є ще не «суб'єктивною свідомістю», а власним визначенням відмінностей певної єдності; ця єдність позначається як єдність абсолютної заперечуваності «власною байдужістю до самої себе», «байдужістю до своєї байдужості»; «Процес визначення і визначальність не є ані перехід, ані зовнішня зміна, ані виявлення визначень у нерозрізненості, а є її власна співвіднесеність з собою, яке є заперечуваність її самої, її в-собі-буття».

Як ця, так само й інші сентенції гегелівських роздумів, - пише український вчений, - приховують той унікальний синтез і досвіду свідомості, і досвіду мислення як певного уособлення дійсності, досвіду свідомості і інтерпретацію мисленням досвіду свідомості як факту реальності, що не заперечується у її субстанції. Тут у зв'язку із «поверненням свідомості у себе та ідеальністю предмета іще збереглася також і його реальність», а свідомість, маючи в собі цей предмет як ідеальне при цьому, за словами Гегеля, «перебуває не тільки при цьому іншому, а в ньому також при собі самій».

Подальше дослідження, здійснене К. Ю. Райдою, виявило й те, що психічні процеси, які зумовлюють сприйняття та встановлення зв'язку (пов'язування), відчуття та спостереження, виступають і у І. Канта основою його первинно-синтетичної аперцепції (чистої аперцепції), або самосвідомості. «Загальна тотожність наданого у спогляданні різноманітного, - читаємо в „Критиці чистого розуму”, - вміщує в собі синтез уявлень і можлива лише завдяки усвідомленню цього синтезу...». У свою чергу, таке «різноманітне», (зміст) уявлень „може міститись лише в чуттєвому спогляданні, тобто в спогляданні, яке є не чим іншим, як сприйнятливості...».

Подібна ситуація спострігається і з вченням І. Г.Фіхте, принципи науковчення якого, на думку К. Ю. Райди «також ґрунтуються на розумінні «продуктивної сили уявлення», яке засвідчує, що філософська рефлексія лише завершує інші форми духовного життя індивіда;

а ці форми описуються І. Г.Фіхте як форми «позасвідомого викарбовування інтелекту», де об'єкт надається суб'єкту як збуджуваний, а суб'єкт - як збуджуючий» [с.18].

Розуміючи процес становлення теоретичного (логічного) філософського мислення як різновид духовної діяльності індивіда, яка починається як позатеоретична діяльність, що визначається відчуттям, протиставленням, спостереженням і, нарешті, сприйняттям, І. Г. Фіхте, як ствердив це К. Ю. Райда, разом з гегелівською «Феноменологією...», й створив передумови дослідження процесів виникнення філософії в площині екзистенціального. Адже процес формування філософії неподільно пов'язувалося німецьким мислителем з процесами духовної діяльності індивіда, його творчою активністю, процесами антропосоціогенезу свідомості та самосвідомості особи. Філософія, або філософське мислення, що продукує категоріально-філософське відображення дійсності, на думку українського дослідника, й виступає у творчості І.Г.Фіхте як «результат прагнення «Я», що визначається його первинними інтенціями, і спрямовується на подолання об'єкта, що протистоїть цьому «Я». Саме таке прагнення і організовує відповідний характер самоуявлення як форми, що передує логічному, теоретичному аналізу світу і діяльності індивіда» [с.19].

У даному контексті важливо наголосити й на тому, що К. Ю. Райда в процесі своїх досліджень й виявив те, що поміж свідомістю, мисленням та духовністю, або ж, точніше, поміж досвідом мислення (логікою філософських систем), досвідом свідомості (який, на відміну від досвіду мислення може містити і позалогічні, і позасвідомі, і підсвідомі і чинники та зміст), та досвідом духовним у випадку створення, або ж становлення кожної конкретної філософської системи, або концепції існує історично специфічний взаємозв'язок і взаємопоєднання. Їхній синтез, на глибоке переконання українського вченого, є «надзвичайно тонкою і ніколи не повторюваною особливою даністю навіть тому, що він відбувається, і уособлюється, і створюється кожною конкретною людською істотою з її унікальним життєвим, інтелектуальним, логічним, психологічним і психоемоційним досвідом, рівнем розвитку, ціннісними орієнтаціями, моральністю і покликанням» [с. 19].

Подібний процес, як надалі і стверджується у рецензованій монографії, у свою чергу і відбувається під час самоздійснення (духовного, інтелектуального і соціально-громадянського становлення) особистості – конкретного носія та агента свідомості, духовності й мислення. Процеси синтезу досвіду духовного, досвіду

свідомості та досвіду мислення є невіддільними від самостворення й самотрансформації людської особистості, людського „Я”, різноманіття й унікальності функціонування її психоемоційного комплексу, психоемоційних реакцій на оточуючий її світ, психологічного стану та процесів самооцінювання у площині ціннісно-моральних пріоритетів та вимірів.

Повернення ж до аналізу есеїстики С. К'єркегора, як своєрідної передтечі екзистенціалізму, нотує проф. К. Ю. Райда, як раз і підтвердило, що непересічна значущість його філософських ідей і полягає у виявленні того „механізму”, за яким, власне, і синтезувалася духовність, екзистенціальні, душевні виміри і свідомість людської істоти; як ніхто інший Великий Данець продемонстрував як саме функціонує жива тканина духовного світу людини, як створюються й формуються на підставі емоційного сприйняття реальності категорії мислення, свідомість, й духовні цінності. Філософія С. К'єркегора, за визначенням українського вченого, виявилася напрочуд екзистенціальною. І екзистенційність з'являлась у його концепції тільки для того, щоби «обмежити сферу філософських роздумів існуванням конкретного індивіда, вилучити їх з полону тієї всезагальної розуміння буття, свідомості та світу, яка була закладена німецькою класикою й перевести таке розуміння в площину суто антропологічну. Вилучити з полону категоріального усвідомлення, представленого об'єктивним ідеалізмом, з полону того способу конституалізації філософського мислення, який Brentano назвав „найпотворнішою формою деградації людської думки” [с. 20].

У процесі подальших досліджень, як це стверджує автор, він й зрозумів, що якщо розглядати філософське мислення у його цілісності, а не тільки як аберацію логічної категоризації, то через інтерпретацію екзистенціальних площин, „прихованих” у цьому мисленні, можна встановити генетичний, генеалогічний зв'язок взаємопов'язаності у цьому мисленні досвіду свідомості, досвіду духовного та досвіду мислення. Інакше кажучи, встановити закономірність виплетіння того чи іншого візерунку думки, того чи іншого різновиду категоріальної конструкції усвідомлення й відображення реальності. Власне тоді він й вирішив, що саме це може бути передумовою для створення нового способу історико-філософського дослідження, який впливає з парадигми екзистенціального розуміння історико-філософського процесу. Скажемо більше. У даному випадку, на нашу думку, дійсно виникає можливість не тільки уявляти сенс категоріальної філософської символіки, зміст філософських понять,

або ж встановлювати їх через співвідношення з іншими категоріями домінуючої, історично усталеної доктрини філософсько-світоглядного розуміння дійсності, але й виявляти зміст і сенс філософських категорій антропологічно, у їхній безпосередній історичній конкретиці й адекватному значенні.

Саме такий метод історико-філософського аналізу К. Ю. Райда й застосовує у другому розділі монографії, який тематично присвячений аналізу проблем свободи. Саме аналіз німецької класики за допомогою методу екзистенціального розуміння історико-філософського процесу засвідчив не лише неабияку професійну майстерність дослідника, але й вірогідність його методологічних, теоретичних постулатів та ідей.

Книга Костянтина Юрійовича Райди «Екзистенціальна філософія (традиція та перспективи)» загалом безперечно є непересічною, новаторською і оригінальною працею, яка демонструє нові досягнення української сучасної філософської думки, прориваючи обрії домінуючого раніше неправомірні уявлення щодо «провінційності» та «низькосортності» сучасної вітчизняної філософії. Ця праця надзвичайно багата різноманітними смисловими контекстами, оригінальним розумінням та інтерпретацією текстів всесвітньо відомих мислителів. Вона є уособленням не одного теоретичного відкриття у галузі історико-філософської науки і тому заслуговує не лише на одну розгорнуту рецензію. Ми планували ознайомити читача та висловити своє ставлення і до багатьох інших аспектів цієї надзвичайно цікавої праці українського вченого, однак, через спресованість та загальну значущість різноманітних ідей автора, були змушені зупинитися лише на демонстрації окремих моментів його методологічного підходу. Проте, сподіваємось, що ця праця заслужено знайде і свого читача, і своїх прихильників, і обов'язково буде перекладена іноземними мовами, оскільки рівень авторських здобутків, на наше глибоке переконання, значно перевершує та перевищує національний рівень сучасної історико-філософської науки.

професор Петро Кравченко

CHARACTERISTICS OF JOURNAL AND INSTRUCTIONS TO AUTHORS

1 CHARACTERISTICS OF THE JOURNAL

The journal *Auspicia* is an independent, reviewed, non-impact scholarly journal dealing with social sciences.

It is based on the **five following principles**:

- regular and strict review process;
- internationality;
- openness;
- selectiveness;
- continuous quality improvement.

It deals mainly with the **management sphere and the administration** (the EU, state administration and self administration); secondarily it concerns **other social-science questions**.

It has been published since 2004 by the College of European and Regional Studies (VŠERS), the Institute of Philosophy (the Academy of Sciences of the Czech Republic) and the South Bohemian office of the Czech Society for Political Science. The journal was founded by prof. Dr. Josef Dolista, Ph.D., Th.D., the second rector of VŠERS. The journal is issued twice a year. It is a well-established and renowned journal. PhDr. Jan Gregor, Ph.D. has been its editor-in-chief since 1st January 2008.

Special Issues journal «Auspicia» made the College of European and Regional Studies (VŠERS), Ukrainian State University of Finance and International Trade, Skovoroda Institute of Philosophy at the National Academy of Sciences of Ukraine, Poltava National Pedagogical University named after Korolenko and Ukrainian Political Science Association.

All issues, the members of the editorial board and further information are available at www.vasers.cz/manazereo.php. and <http://auspicia.academyjournals.com.ua>

Articles can be published **in six languages** (Czech, Ukrainian, English, German, Russian and Polish). All articles must be structured and formatted in one way (see below instructions for authors). **IF NOT RESPECTING EDITORIAL INSTRUCTIONS, CONTRIBUTIONS ARE SENT BACK TO THEIR AUTHORS TO BE COMPLETED AND FORMATTED.**

All delivered contributions are remitted to **independent, anonymous, objective, secret but at the same time transparent review process**.

2 INSTRUCTIONS TO THE AUTHORS

Articles are accepted **throughout the year**.

Manuscripts should be sent by e-mail: slfilosof@gmail.com

STRUCTURE OF CONTRIBUTIONS

Title (the title of the article) in Czech (Ukrainian, English, German, Russian, Polish) and English – a brief, concise phrasing giving the information on the content of the article. It is necessary to use capital letters and to start writing at the left margin. First, there is the title of the work in Czech (Ukrainian, German, Russian) and then in English.

The name of the author (or authors) of the article is stated without academic degree in the following form: first

name, surname, e. g. Josef NOVÁK. The surname can be stated with an index if necessary.

Abstract in Czech (Slovak). It clearly determines the aim and the methods of the research and it briefly describes tests, surveys, results and conclusions, i. e. in 100–200 words, app. 15–20 lines (Word – Options – Tools – Number of Words). The title of the article is not repeated, and well-known generalities are not stated.

Keywords for each annotation should not exceed by five in number, and they are ranged from the general ones to the more concrete ones, a semicolon is used to sort them.

Introduction – it concerns the information necessary for understanding the topic, a short statement giving reasons why the article was written as well as a brief description of a problem. It is possible to add quotations of the authors relating to the article, especially the most recent ones. It is highly recommended to avoid giving comprehensive historical information.

Material and methodology – it enables repeating procedures mentioned above. A description of methodology in detail is stated when it is original otherwise it is sufficient to quote the author of the method and present possible variations. The way of data gathering which the article is based on is described briefly.

Results – it involves factual findings, briefly stating the results, findings and observed effects. Graphs are strongly recommended to be used besides tables. A graph should not be a copy of a table, it should depict new findings. Tables should sum up results of statistical evaluation (not every single measure). The description of results should involve factual findings rather than the conclusions or deductions of the author.

Discussion – it assesses the acquired results and compares them to literary data, and it makes statements and discusses any drawbacks. It compares them to previously published data. If it is needed according to the character of the article, the description of the results and the discussion can be made as one termed „Results and Discussion“. If the authors consider it useful, they can add the conclusion to the discussion.

Conclusion – it involves basic information on materials and methodology having been used, it emphasises new and significant effects, including uncritical information selection from essential content of the article, including statistical data. It is not only a description of the article. It should be written in whole sentence exposition and it should not exceed 10 lines.

Literature used and information sources – only such sources that the article is based on are stated. The form of statement must comply with current standards.

Listing the titles of sources – alphabetically according to surnames of the (first) author.

Citing an issue involves:

- 1st **surname** of the author in capitals /comma, space/ initial of **first name** of the author /dot, space/;
- 2nd in brackets, the **year** of publishing, brackets closed /colon, space/;
- 3rd full **title** in italics /dot, space/;
- 4th **place** of publishing /colon, space/;
- 5th **name** of the publisher /dot/.

Example of stating an issue (monography, textbook etc.):

LATTIMORE, O. (1962): *Inner Asian Frontiers of China*. Boston: Beacon Press.

Citing an article excerpted from a magazine involves:

- 1st **surname** of the author in capitals /comma, space/ initial of **first name** of the author /dot, space/;
- 2nd in brackets, the **year** of publishing, brackets closed /colon, space/;
- 3rd full **title** of the article /dot, space/;
- 4th **title** of the magazine in italics or its common abbreviation /comma, space/;
- 5th number of the **volume** /comma, space/;
- 6th number of the **copy** /dot, space/ + sequence number /comma, space/;
- 7th **page** abbreviation with a dot („s.“ for Czech, „pp.“ for English, „S.“ for German, „c.“ for Russian etc.), /space/;
- 8th the first and the last **page** of the excerpted article (with a dash between them, not a hyphen, without space /dot/).

An example of stating an excerpted article:

ŠTICHA, F. (1990): K syntakticko-sémantické konkurenci aktivních konstrukcí. *Slovo a slovesnost*, 42, č. 3, s. 183–192.

Citing an article excerpted from proceedings involves:

- 1st **surname** of the author in capitals /comma, space/ initial of **first name** of the author /dot, space/;
- 2nd in brackets, the **year** of publishing, brackets closed /colon, space/;
- 3rd full **title** of the article /dot, space/;
- 4th „**In**“ /colon, space/;
- 5th **editor/editors** of the proceedings + „(eds.)“ /comma, space/;
- 6th **title** of the proceedings in italics /dot, space/;
- 7th **place** of publishing /colon, space/;
- 8th **name** of the publisher /comma, space/.
- 9th **page** abbreviation with a dot („s.“ for Czech, „pp.“ for English, „S.“ for German, „c.“ for Russian etc.), /space/;
- 10th the first and the last **page** of the excerpted article (with a dash between them, not a hyphen, without space / dot/).

Example of stating an article excerpted from proceedings / a collective monography:

JANČAK, P. (1997): Mluva v severozapadočeském pohraničí. In: F. Daneš – J. Bachmannová– S. Čmejrková – M. Krčmova (eds.), *Česky jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha: Academia, s. 239–249.

Citing an article or another kind of a contribution in electronic form:

Examples:

VŠETEČKA, R. (2008): *Česky internet má rekord. Používá jej více než 6 milionů lidí*. [online]. Praha: iDNES [cit. 25. 5. 2008]. Dostupný z http://technet.idnes.cz/cesky-internet-ma-rekord-pouziva-jej-vice-nez-6-milionu-lidip4l-sw_internet.asp?c=A080226_105146_sw_internet_vse. KUBROVÁ, R.: *Nástroj online marketingu. Ikaros* [online]. 1998, č. 6 [cit. 25. 5. 2008]. Dostupný z <http://technet.idnes.cz>.

Textual references to literature used or information sources after the text, the work with inverted commas

– it is necessary to state the initial of a first name before a surname; literary references stated after the article are cited in the text in round brackets (just right after the surname of the quoted author) but they can also be cited in square brackets (it is just a number identical with the number of the appropriate item in the list).

Examples:

J. Novák (2008) concludes that... (paraphrases do not have to be accompanied with the number of the page)
J. Novák (2008: 135) emphasizes that „*an exact quotation must be accompanied with the number of the page*“.
J. Novák (2008: 135) stresses: „*An exact quotation must be accompanied with the number of the page*“.
„*An exact quotation must be accompanied with the number of the page*“ (Novák 2008: 135).
„*An exact quotation*“, J. Novák says (2008: 135), „*must be accompanied with the number of the page*“.
N. F. Alefírenko (Алефíренко 2005: 35) отмечает, что «...».
...Erasmus Mundus programme particularly [5].

Address (a contact address after the article) – it is stated as a last item in the contribution.

It contains the following:

- 1st line: academic degree(s) + first name + surname + academic degree(s)
- 2nd line: department / institute
- 3rd line: faculty
- 4th line: university / college
- 5th line: street + No, postcode + town / city (address of a workplace or a place of living)
- 6th line: country
- 7th line: e-mail

Example:

ADDRESS & ©

prof. Ing. Jan NOVÁK, CSc.
The Institute of Management
Faculty of Business and Economics

Mendel University
Zemědělská 1, 613 00 Brno
Czech Republic
novak@mendelu.cz

Please follow these instructions in writing the **title of the review** (everything in bold, Times New Roman, size 14):

- 1st **first name** of the author /space/ in capitals **surname** of the author /colon, space/;
- 2nd full **title** of a reviewed work in italics /dot, space/;
- 3rd place of publishing /colon, space/;
- 4th **name** of a publisher /comma, space/;
- 5th **year** of publishing /comma, space/;
- 6th number of **pages** /comma, space/;
- 7th **ISBN** /dot/.

PREPARATION OF THE MANUSCRIPT

The way of recording a text is as follows:

Extent: 5 pages maximum

Electronic version: **.txt, .doc, .rtf** via e-mail of editor's office (see above)

Follow these instructions how to type a text:

Font size: 12 pts, line spacing 1,5, A4 format, margins 2,5 cm.

Do not space the paragraphs, but use just the Enter key to distinguish them.

Do not type the numbers of pages.

Do not space the crossheadings.

The titles of chapters as well as crossheadings should be written in normal letters.

Names should be written in full.

Do not underline the titles or any other parts of the text that should be stressed.

Photographs, Illustrations, Logos:

Please send the photographs and illustrations as follows:

a) pictures should be original, sharp and undamaged, numbered with a pencil on the back. Pictures that will be taken out of the magazines (e.g., scraps etc.) will not be accepted.

b) pictures in electronic form should be scanned in 300 DPI resolution, saved in **.tif** or **.eps** formats and numbered, e. g. **photo-1.tif**

Logos should be passed in vector formats as follows: **.ai, .eps, .cdr, .wmf**.

There must be a reference to the photograph in the main text above.

Tables:

Please put notes under the table. Every table must be referred to in the main text above it.

Final statement:

Every author is responsible for the linguistic and grammar correctness of their contribution. Manuscripts are submitted to the reviewers in through the editor's own discretion. Contributions which are not in compliance with the format requirements stated above or which are in conflict with the ethic publishing rules will not be accepted.

From Czech language translated by Christopher Erwin Koy

FOR NOTES